THE KUMĀRASAMBHAVA OF KĀLIDĀSA

CRITICALLY EDITED BY

SURYAKANTA

M.A., D.PHIL. (OXON), D.LITT (PB)

Officier d'Academie (Française)

Principal, College of Indology
Banaras Hindu University

WITH A GENERAL INTRODUCTION BY

Dr. S. RADHAKRISHNAN

SAHITYA AKADEMI
NEW DELHI

First Edition 1962

PUBLISHED BY THE SAHITYA AKADEMI, RABINDRA BHAVAN 35 FEROZESHAH ROAD, NEW DELHI 1, AND PRINTED BY NORMAN A. ELLIS, BAPTIST MISSION PRESS, 41A ACHARYYA JAGADISH BOSE ROAD, CALCUTTA 16

CONTENTS

PUBLISHER'S PREFACE

THE very popularity of Kalidasa's works in India for over fifteen hundred years if not longer has exposed the original texts to constant risk of interpolations with the result that it has become a major problem of scholarship to sift the authentic from the spurious. One of the first acts of the Sahitya Akademi was to set up an Editorial Board of eminent Sanskrit scholars to supervise the preparation of a critical edition of Kalidasa's complete works. Dr S Radhakrishnan is the Chairman of the Board and Prof V Raghavan of Madras University its Convener.

The first volume of the critical edition of Kalidasa's works to be published by the Sahitya Akademi was *Meghaduta* edited by Dr S K De of the Sanskrit College Calcutta. This was followed by *Vikramorvasiya*, edited by Prof H D Velankar of the Bharatiya Vidya Bhavan Bombay. The present volume edited by Dr Suryakanta of the Banaras Hindu University Varanasi is the third in the series. *Śākuntala*, edited by Dr S K Belvalkar of the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona is in press and is expected to be published shortly. Other volumes under preparation are *Malavikagnimitra* edited by Prof K A S Iyer of the Sanskrit University Varanasi, *Raghuvamsa* edited by Prof V Raghavan, and *Ṛtu-samhāra* edited by the late P M Lad and Prof V Raghavan.

Each volume contains the text, along with the Editor's Introduction and copious Notes establishing the authenticity of the text. There is also a General Introduction on Kalidasa by Dr S Radhakrishnan.

SAHITYA AKADEMI

EDITOR'S PREFACE

It was my good fortune to be invited by the Sahitya Akademi (National Academy of Letters) to edit the *Kumārasambhava* for them, and it was a proposal I accepted with considerable pleasure

I am sincerely grateful to the Sahitya Akademi for the honour they have done me, and especially to Dr Radhakrishnan, their Vice President, for his kind encouragement They have been indulgent in extending the period for editing the work.

Dr C D Deshmukh, then Chairman, University Grants Commission, was kind enough to go through some portions of the introductory material and made valuable suggestions for which I am grateful to him

Prof V Raghavan has very kindly read one proof of the text

I cannot in concluding omit a word of cordial thanks to Mr Norman A. Ellis, Superintendent of the Baptist Mission Press, for the personal interest he has taken in the printing of this work.

SURYAKANTA

Banaras Hindu University
Śivarātri 7 2-59

SCHEME OF TRANSLITERATION

अ	a	घ्	gh	न्	n
आ	ā	ङ	ṅ	प्	p
इ	i	च्	c	फ	ph
ई	ī	छ्	ch	ब्	b
उ	u	ज्	j	भ्	bh
ऊ	ū	झ	jh	म्	m
ऋ	ṛ	ञ	ñ	य्	y
ॠ	ṝ	ट	ṭ	र्	r
ऌ	ḷ	ठ	ṭh	ल	l
ए	e	ड	ḍ	व्	v
ऐ	ai	ढ	ḍh	श	ś
ओ	o	ण्	ṇ	ष	ṣ
औ	au	त	t	स्	s
क	k	थ्	th	ह्	h
ख्	kh	द	d	अनुस्वार	ṃ
ग्	g	ध्	dh	विसर्ग	ḥ

GENERAL INTRODUCTION

GREAT classics of literature spring from profound depths in human experience. They come to us who live centuries later in vastly different conditions as the voice of our own experience. They release echoes within ourselves of what we never suspected was there. The deeper one goes into one's own experience facing destiny, fighting fate or enjoying love, the more does one's experience have in common with the experiences of others in other climes and ages. The most unique is the most universal. The Dialogues of the Buddha or of Plato, the dramas of Sophocles, the plays of Shakespeare are both national and universal. The more profoundly they are rooted in historical traditions, the more uniquely do they know themselves and elicit powerful responses from others. There is a timeless and spaceless quality about great classics.

Kālidāsa is the great representative of India's spirit, grace and genius. The Indian national consciousness is the base from which his works grow. Kālidāsa has absorbed India's cultural heritage, made it his own, enriched it, given it universal scope and significance. Its spiritual direction, its intellectual amplitude, its artistic expressions, its political forms and economic arrangements, all find utterance in fresh, vital, shining phrases. We find in his works at their best a simple dignity of language, a precision of phrase, a classical taste, a cultivated judgment, an intense poetic sensibility and a fusion of thought and feeling. In his dramas, we find pathos, power, beauty, and great skill in the construction of plots and delineation of characters. He is at home in royal courts and on mountain tops, in happy homes and forest hermitages. He has a balanced outlook which enables him to deal sympathetically with men of high and low degree, fishermen, courtezans, servants. These great qualities make his works belong to the literature of the world. Humanity recognizes itself in them though they deal with Indian themes. In India Kālidāsa is recognized as the greatest poet and dramatist in Sanskrit literature. While once the poets were being counted, Kālidasa as being the first occupied the last finger. But the ring finger remained true to its name, *anamikā*, the nameless, since the second to Kālidasa has not yet been found.[1]

---

1 *purā kavīnām gaṇanā-prasaṅge*
kaniṣṭhikādhiṣṭhita-kālidāsā
adyāpi tat-tulya kaver abhāvād
anāmikā sārthavatī babhūva

Date

Tradition associates Kālidāsa with king Vikramāditya of Ujjayini who founded the Vikrama era of 57 B C [2] The change in the name of the hero of *Vikramorvaśiya* from Purūravas to Vikrama lends support to the view that Kalidāsa belonged to the court of king Vikramāditya of Ujjayini Agnimitra who is the hero of the drama *Malavikāgnimitra* was not a well known monarch to deserve special notice by Kālidāsa He belonged to the second century before Christ and his capital was Vidiśā Kālidāsa's selection of this episode and his reference to Vidiśā as the famous capital of a king in *Meghadūta* suggest that Kālidasa was a contemporary of Agnimitra It is clear that Kalidāsa flourished after Agnimitra (c 150 B C) and before A D 634, the date of the famous Aihole inscription which refers to Kalidāsa as a great poet If the suggestion that some verses of Mandasor inscription of A D 473 assume knowledge of Kālidāsa's writings is accepted, then his date cannot be later than the end of the fourth century A D There are similarities between Aśvaghoṣa's *Buddhacarita* and Kālidasa's works If Aśvaghoṣa is the debtor, then Kālidāsa was of an earlier date than the first century A D [3] If Kālidāsa is the debtor then his date would be later than the first century A D

It is suggested that Kālidāsa belongs to the Gupta period and lived in the reign of Chandragupta II, who had the title of Vikramāditya[4], and who came to power about A D 345 and ruled

2 The Jain Kalakacārya Kathānaka records that the Śakas invaded Ujjayini and overthrew the dynasty of Gardabhilla who was styled Mahendrāditya Some years afterwards his son, Vikramāditya repelled the invaders and re established the old dynasty It is sometimes said that the play *Vikramorvaśiya* celebrates this re conquest Urvaśī is the city of Ujjayini ruled by Mahendraditya She was conquered by Keśin a demon i e the chief of the bearded Śakas The city became desolate and overgrown with vegetation even like Urvaśī turned into a creeper Prince Vikramāditya regained the capital with a valour capable of obliging even his father Mahendra

mahendropakuraparyāptena vikramamahimnā vardhate bhavān

Mahendra conferred the throne on the prince and himself retired to the forest To commemorate the great victory, Vikrama founded an era which was later called by his name

3 The following verse of Aśvaghoṣa may be an implied criticism of Kālidāsa's view

śailendra putrīm prati yena viddho devo'pi śambhuś calito babhūva
na cintayaty esa tam eva bānam kim syād acitto na śarah sa eṣah |

Buddhacarita XIII 16

Again compare Kālidāsa s line in *Raghuvamśa*, II 42

jatīkrtas tryambakavīksanena vajram mumukṣann iva vajrapāṇih

with the *Buddhacarita* line

tastambha bāhuh sagadas tato'sya purandarasyeva purā savajrah

4 Professor A Berriedale Keith writes

' Kālidāsa was later than Aśvaghosa and than the dramatist Bhāsa; he knew Greek terms as his use of Jāmitra proves, the Prakrit of

till about 414 Whichever date we adopt we are in the region of reasonable conjecture and nothing more

Works

Kālidāsa speaks very little of himself and we cannot therefore be sure of his authorship of many works attributed to him There is, however general agreement about Kālidasa's authorship of the following works

1 *Abhijñāna-sakuntala* a drama in seven acts dealing with the love and marriage of Dusyanta and Sakuntalā (Abbr Ś)

2 *Vikramorvaśiya* a drama in five acts dealing with the love and marriage of Pururavas and Urvaśi (Abbr V)

3 *Malavikāgnimitra* a drama in five acts dealing with the love of Mālavikā and Agnimitra (Abbr M)

4 *Raghuvamśa* an epic poem of nineteen cantos describing the lives of the kings of the solar race, (Abbr R)

5 *Kumarasambhava*, also an epic poem of seventeen cantos dealing with the marriage of Śiva and Pārvati and the birth of Kumāra the lord of war, (Abbr K)

6 *Meghadūta*, a poem of 111 stanzas describing the message of a Yaksa to his wife, to be conveyed through a cloud

7 *Ptu-samhara*, a descriptive account of the six seasons

Kālidāsa takes up his themes from the traditional lore of the country and transforms them to achieve his object For example, in the epic story Sakuntalā was a calculating, worldly young woman and Dusyanta a selfish lover The poet wishes to exhibit the sentiment of love from its first awakening in a hermitage girl to its fullest perfection through the stages of separation, frustration, etc In his own words, a play must present the diversity of life, and communicate charm and sweetness to men of varied tastes

traigunyodbhavam atra lokacaritam nāna rasam drśya'e
natyam bhinna rucer janasya bahudhapy ekam samārādhanam

---

his dramas is decidedly later than Asvaghosa s and Bhasa s and he cannot be put before the Gupta age We must remember that Chandragupta II had the style of Vikramaditya with whose name tradition consistently connects Kalidasa. Nor is it absurd to see in the title *Kumarasambhava* a hint at the young Kumaragupta or even in *Vikramorvaśiya* an allusion to the title Vikramaditya."—*A History of Sanskrit Literature* (1920) p 80

Sir William Jones places Kalidasa in the first century B C Dr Peterson says 'Kal dasa stands near the beginning of the Christian era, if indeed, he does not overtop it'

R T H. Griffith remarks About the same when Horace and Virgil were shedding an undying lustre upon the reign of Augustus, our poet Kalidasa lived, loved and sang, giving and taking honour, at the polished court of the no less munificent patrons of Sanskrit literature at the period of its highest perfection.'—Preface to *The Birth of the War-God* (1918)

Some of his themes seem to be unrealistic such as the carrying of a message by a cloud[5] The poet anticipates the objection and answers it

dhūmajyotiḥsalilamarutām samnipātaḥ kva meghaḥ
sandeśarthaḥ kva paṭukaraṇaiḥ prāṇibhiḥ prāpaṇīyāḥ
ityautsukyād aparigaṇayan guhyakas tam yayace
kamartā hi prakṛti kṛpaṇāḥ cetanācetanesu

'Where is a cloud, which is a composite of smoke, light, water and air, and where are the messages that can be conveyed by living beings endowed with strong limbs? Without considering this, the Yaksa in his eagerness begged the cloud to carry his message Those that are love stricken are by nature undiscriminating between conscious and unconscious beings'[6] Rāma's longing for his lost wife may have suggested to Kālidāsa the Yakṣa's sorrow for the wife from whom he is separated

Life

We do not know any details about Kālidāsa's life Numerous legends have gathered round his name which have no historical value From his writings it is clear that he lived in an age of polished elegance and leisure, was greatly attached to the arts of song and dance drawing and painting, was acquainted with the sciences of the day, versed in law and learned in the philosophical systems and ritual practices He travelled widely in India and seems to have been familiar with the geography of the country from the Himālayas to Kanyakumārī His graphic descriptions of the Himalayan scenes, of the saffron flower the plant of which grows in Kashmir, look like those of one who has personal acquaintance with them He was sensitive to beauty in nature and human life

Kālidasa had self confidence In one place he seems to say 'If you have hearts which can melt in pity, do not set aside this canto of mine!'

tad eṣa sargaḥ karunardracittair
na me bhavadbhiḥ pratiṣedhanīyaḥ[7]

This sense of assurance is not inconsistent with humility He opens his *Raghuvamśa* with a confession of his rashness in undertaking the work

---

5 The cloud as a messenger is an old pre Christian, literary motif in China We find it in Kiu yuan (or Chu yuan) the Chinese poet who died about 274 B C Cf this echo of *Meghaduta* in Hán Kan

O floating clouds that swim in the heaven above
Bear on your wings these words to him I love

—H A Giles *A History of Chinese Literature* p 110

6 I 5

7 R XIV 42 The contextual meaning of *sarga* here, as in other places like *gṛhāna śastram yadi sarga eṣa te* is of course 'resolve'

kva sūrya prabhavo vamśah kva cālpavisayā matih
titīrsur dustaram mohād udupenāsmi sāgaram [8]

'Where is the race originating from the Sun and where is my talent limited in scope? Through infatuation, I am desirous of crossing with a raft the ocean that is difficult to cross.

mandah kavi yaśahprārthī gamisyamy upahasyatam
prāmśulabhye phale lobhād udbāhur iva vāmanah [9]

'Foolish and yet longing for a poet's renown I shall become an object of ridicule like a dwarf with his hands raised through greed towards a fruit accessible (only) to the tall. If he still prefers to speak of the kings of the Raghu race it is because he can count on ancient poets who have already opened the way and their virtues are so compelling in their character [10]

Vāmana in his *Kavyālamkāra* defines *rīti* as *viśista padaracanā* a particular style of expression, and *Vaidarbhi rīti* of which Kālidāsa is the master is described by Dandin in his *Kavyādarśa* as consisting of the following features

ślesah prasādah samatā mādhuryam sukumārata
arthavyaktir udāratvam ojahkantisamādhayah

—Suggestiveness serenity, balance sweetness, delicacy, clarity of sense, breadth of expression, vigour of thought brilliance of diction and harmony of sentiments

The master artist suggests by a few touches what others fail to do even by elaborate discourses. Kālidāsa is famous for his economy of words and naturalness of speech in which sound and sense match. His pen pictures are graceful and perfect, the royal chariot in full speed,[11] the running deer,[12] Urvasi's bursting into tears,[13] Nārada's appearance in the sky like a moving *kalpa vrksa* [14] He is master in the use of simile and analogy, e g —

sarasijam anuviddham saivalenapi ramyam
malinam api himāmśor laksma laksmim tanoti
iyam adhika manojñā valkalenāpi tanvi
kim iva hi madhurānām mandanam nakrtīnām

'A lotus, though intertwined with moss, is charming. The speck, though dark, heightens the beauty of the moon. This slim one, even with the bark dress, is more lovely. For what is not an embellishment of lovely forms?'[15]

---

8 I 2
9 I 3
10 I 3 & 4
11 V I. 4
12 Ś I 7
13 V V 15
14 V V 19
15 Ś I. 17

Again

eko hi doṣo guṇa saṃnipāte
nimajjatīndoḥ kiraṇeṣvivāṅkaḥ

Even as the single stain of the moon is not noticed by one who gazes at the beams that flow endlessly even so no one dares to blame a shade of weakness in a hero s fame Practically on every page we have illustrations of Kalidasa s mastery over the use of figures of similarity

Kalidasa s writings instruct not by direct teaching but by gentle persuasion as by a loving wife Mammaṭa says *kanta sammitatayopadeśayuje* and *ramadivad vartitavyam na ravana divat* By an aesthetic presentation of great ideals the artist leads us to an acceptance of the same We live vicariously the life of every character that is set before us and out of it all comes a large measure of understanding of mankind in general Kalidasa projects his rich and glowing personality on a great cultural tradition and gives utterance to its ideals of salvation order love He expresses the desires the urges the hopes the dreams the successes and the failures of man in his struggle to make himself at home in the world India has stood for a whole integrated life and resisted any fragmentation of it The poet describes the psychological conflicts that divide the soul and helps us to pull the whole pattern together

Kālidasa s works preserve for us moments of beauty incidents of courage acts of sacrifice and fleeting moods of the human heart His works will continue to be read for that indefinable illumination about the human predicament which is the work of a great poet Many of his lines have become almost like proverbs in Sanskrit

RELIGION

Kumarasambhava opens with a verse where the poet speaks as if the Himālayas were the measuring rod spanning the wide land from the eastern to the western sea

asty uttarasyam diśi devatatma
himalayo nama nagadhirajah
purvaparau toyanidhī vagahya
sthitah prthivya iva manadandah

He suggests that the culture developed in the Himalayan regions may be the measuring rod of the cultures of the world [16] This culture is essentially spiritual in quality We are ordinarily imprisoned in the wheel of time in historicity and so are restricted

16 Cf Manu

etad-deśa prasutasya sakāśad agra janmanah
svam svam caritram śikseran prthivyām sarvamānavāh

to the narrow limits of existence Our aim should be to lift our selves out of our entanglement to an awareness of the real which is behind and beyond all time and history, that which does not become, that which is absolute, non historical being itself We cannot think it, enclose it within categories, images and verbal structures We know more than we can think and express in historical forms The end of man is to become aware by experience of this absolute reality Compare the words of *Raghuvaṃśa sa brahmabhūyāṃ gatiṃ ājagāma* [16a] The man of enlightenment reaches the supreme timeless life The performer of good deeds has heaven for his share We know the real by the deepest part of our being *ātmānam ātmanā vetsi* [17]

The Real is the knower and the known *vedyaṃ tvam veditā cāsi* [18] Again *yam akṣaram vedavido vidus tam ātmānam ātmany avalokayantam* [19] The Supreme leads a life of contemplation Though he grants the fruits of others' austerities, he himself per forms austerities *svayaṃ vidhāta tapasaḥ phalānāṃ kenāpi kāmena tapaś cacāra* [20]

The Absolute which is the Real beyond all darkness is superior to the division of spirit and matter It is omniscient, omnipresent and almighty It manifests itself in the three forms (*tri mūrti*) Brahmā, Viṣṇu and Śiva, the maker, the preserver and the des troyer These gods are of equal rank and a believer may select any form which appeals to him for worship In daily life, Kālidāsa was a follower of the Saiva system The opening invocations of the three dramas show that Kālidāsa was a devotee of Śiva

yā sṛṣṭiḥ sraṣṭur ādyā vahati vidhihutam yā havir yā ca hotrī
ye dve kālam vidhattaḥ śruti viṣaya-guṇa yā sthitā vyāpya viśvam
yām āhuḥ sarvabījaprakṛtir iti yayā prāṇinaḥ prāṇavantaḥ
pratyakṣābhiḥ prapannas tanubhir avatu vas tābhir aṣṭābhir īśaḥ

—*Sakuntala*

'May the Supreme Lord endowed with eight visible forms, water the first creation of the Creator, (fire) which carries the oblation offered according to rule, (the priest) who is the offerer of the oblation, (those) two (visible forms, the sun and the moon) which regulate time, (that *ākāśa*) which perpetually pervades the universe, having the quality (sound) perceptible by the ear, (the earth) which they call the source of all created things, (air) by which living creations (become) possessed of life, (may he) preserve you'

vedānteṣu yam āhur ekapuruṣam vyāpya sthitam rodasī
yasminn īśvara ity ananyaviṣayaḥ śabdo yathārthākṣaraḥ

16a R XVIII. 23
17 K. II. 10, see *Bhagavadgītā*, X. 15
18 K. II 15, see *Bhagavadgītā*, XI. 17
19 K. III 50
20 K. I. 58

antar yaś ca mumukṣubhir niyamitaprāṇādibhir mṛgyate
sa sthāṇuh sthirabhaktiyogasulabho niḥśreyasāyāstu vah
—*Vikramorvaśiya*

'May he, who is hailed by the Vedāntas as the Supreme Spirit, who still remains (transcendent) after pervading both heaven and earth, to whom alone the specific designation Īśvara (*supreme ruler*) applies true to a syllable, and he who is sought inwardly by restraining prana and the other vital airs, by those who desire to attain (complete) emancipation, (may he) the eternal, who is easily attainable by the path of steadfast devotion bestow on you supreme bliss'

The three methods of *jñana, yoga* and *bhakti* are mentioned, and the last is said to be the easiest path

ekaiśvarye sthito'pi pranatabahuphale yah svayam kṛttivāsāh
kantāsammiśradeho py avisayamanasām yah parastād yatinām
astabhir yasya kṛtsnam jagad api tanubhir bibhrato nābhimānah
sanmargalokanāya vyapanayatu sa vas tamasim vṛttim iśah
—*Mālavikāgnimitra*

'He, who, while possessing supreme powers that bear manifold fruits for his humble devotees, is himself clad in elephant hide, who, though having his body united with that of his beloved, is yet the foremost of ascetics whose minds are clear of sense objects, and who, though sustaining the entire universe with (his) eight forms, is yet utterly free from a sense of egoity, may that Lord (Śiva) dispel your tendency dominated by *tamas*, that you may behold the path of righteousness'

The opening verse of *Raghuvamśa* reads

vāgarthāv iva sampṛktau vāgarthapratipattaye
jagatah pitarau vande pārvatiparameśvarau

While in *Mālavikāgnimitra*, the Lord should set us on the right path, *sanmarga*, in *Vikramorvaśiya* he is said to be easily attainable by devotion *bhakti yoga sulabha*, and in *Śākuntala*, the Lord in his eight fold forms is seen Immediate insight into the Divine reality is the aim of religion.

Though Kālidāsa worshipped the Divine as Śiva, his attitude was not in any way exclusive or narrow minded He had the catholic attitude of traditional Hinduism [21] He treated with great respect the views of others In *Raghuvamśa*, the gods approach Viṣṇu and praise him

21 Yuan Chwang tells us that at the great festival of Prayāga King Harṣa dedicated a statue to the Buddha on the first day, to the Sun, *the favourite deity of his father, on the second and to* Śiva on the third

O thou who didst create this All,
Who dost preserve it, lest it fall,
Who wilt destroy it and its ways—
To thee, O triune Lord, be praise

As into heaven's water run
The tastes of earth—yet it is one,
So thou art all the things that range
The Universe, yet dost not change

Far, far removed, yet ever near,
Untouched by passion, yet austere
Sinless, yet pitiful of heart,
Ancient, yet free from age—Thou art

Though uncreate, thou seekest birth,
Dreaming, thou watchest heaven and earth,
Passionless, smitest low thy foes,
Who knows thy nature, Lord? Who knows?

Though many different paths, O Lord,
May lead us to some great reward,
They gather and are merged in thee
Like floods of Ganges in the sea

The saints who give Thee every thought,
Whose every act for thee is wrought,
Yearn for thine everlasting peace,
For bliss with thee, that cannot cease

Like pearls that grow in ocean's night,
Like sunbeams radiantly bright,
Thy strange and wonder working ways,
Defeat extravagance of praise

If songs that to thy glory tend
Should weary grow or take an end,
Our impotence must bear the blame,
And not thine unexhausted name [22]

In *Kumarasambhava*,[23] Brahma is praised as the highest God, the beginning, the middle and the end of the world

atha sarvasya dhatāram te sarve sarvatomukham
vāgīśam vagbhir arthyabhiḥ pranipatyopatasthire
namas trimūrtaye tubhyam prak srsteḥ kevalātmane
guna traya vibhāgāya paścād bhedam upeyuse

22 Translation by Arthur W Ryder, *Kālidasa's Works* Everyman's Library
23 II 3, 4 9, 10

jagad yonir ayonis tvam jagad anto'pyanantakah
jagad-adir anādis tvam jagad īśo'pyanīśvarah
atmanam atmana vetsi srjasy atmānam ātmanā
ātmanā krtinā ca tvam ātmany eva pratiyase

Kālidâsa has sympathy with all forms of religion and is free from prejudice and fanaticism Each person can tread the path which appeals to him [24] for the different forms of Godhead are the manifestations of the One Supreme who is the formless behind all forms

tvam eva havyam hotā ca bhojyam bhokta ca śāśvatah
vedyam tvam vedita cāsi dhyata dhyeyam ca yat param [25]

Again *ekaiva murtir bibhide tridhasau* [26]

The objective of religion is freedom from subjection to time, from rebirth, which the poet desires for himself in the last verse

mamāpi ca kṣapayatu nilalohitah
punarbhavam parigataśaktir ātmabhuh

Raghu, after installing Aja on the throne, retires to the forest, takes to a life of meditation and attains that which is beyond darkness

tamasah paramāpadavyayam
puruṣam yogasamādhinā raghuh [27]

Until the end of religion, the realization of the Supreme, the ascent from the vanity of time is attained, we will have opportunities for making progress towards the goal In this journey towards the end we will be governed by the law of karma Kalidasa accepts the theory of rebirth

ramyāni vikṣya madhurāmś ca niśamya śabdan
paryutsukibhavati yat sukhito'pi jantuh
tac cetasā smarati nunam abodhapūrvam
bhāvasthirāni jananantara sauhṛdāni

Sitā when abandoned by Rāma, says

'When he is born I'll scorn my queenly station
Gaze on the sun, and live a hell on earth,
That I may know no pain of separation
From you, my husband, in another birth '[28]

This life is one stage in the path to perfection Even as the present life is the result of our past deeds, we can shape our future by our efforts in this life The world is under a moral government

---

24 K X 26
25 K II 4 15
26 K VII 44
27 R VIII 24
28 R XIV 66 Ryder's Translation 'He' refers to the child in her womb

The good will ultimately triumph. If we have no tragedies in Kālidāsa, it is because he affirms the ultimate reality of concord and decency. Subject to this conviction, he induces our sympathy for the hard lot of the majority of men and women.

Dharma

Kālidāsa's writings dispose of the misconception that the Hindu mind was attentive to transcendental matters and neglectful of mundane affairs. Kālidāsa's range of experience was wide. He enjoyed life, people, pictures and flowers. He does not separate men from the cosmos and from the forces of religion. He knows the full range of human sorrow and desire, meagre joy and endless hope. He points to a harmony of the four main interests of human life, *dharma*, *artha*, *kāma* and *mokṣa*—the ethical, the economic, the artistic and the spiritual. The economic including the political and the artistic should be controlled by ethical norms. Ends and means are bound together. Life becomes livable only through valid ties. To cleanse and illuminate those ties was the poet's task.

Describing the first king in *Raghuvaṃśa* Kālidāsa says that Dilīpa's *artha* and *kāma* were centred in *dharma*

apy artha-kāmau tasyāstāṃ dharma eva manīṣiṇaḥ [29]

Kālidāsa did not feel called upon to choose between religion and morality on the one side and progress and security on the other. These are not hostile to each other.

History is not a natural but a moral phenomenon. It is not mere temporal succession. Its essence lies in the spiritual which informs the succession. The historian should penetrate and comprehend that inward moral dynamism. History is the work of man's ethical will of which liberty and creativity are the expressions.

The kings of the Raghu race were pure from birth, ruled over extensive domains stretching from earth to the ocean, *āsamudra kṣitīśānām* [30]. They amassed riches for charity, spoke measured words for the sake of truth, were eager for victory for the sake of glory and were householders for the sake of offspring. They gained knowledge in childhood, enjoyed the pleasures of life in youth, adopted the ascetic life in old age and in the end cast away their bodies by yoga or meditation

tyāgāya sambhṛtārthānāṃ satyāya mitabhāṣiṇām
yaśase vijigīṣūṇāṃ, prajāyai gṛhamedhinām
śaiśave'bhyastavidyānāṃ, yauvane viṣayaiṣiṇām
vārdhake munivṛttīnāṃ, yogenānte tanu-tyajām [31]

---

29 I. 25.
30 I. 5
31 I. 7-8

There is time for study under a teacher, a period for married life and towards the end of life's journey we have to set our hearts on things eternal In *Vikramorvaśīya* the king tells his son that it is time he entered the second stage of the householder after having completed the stage of studentship

vatsa uṣitam tvaya pūrvasminn āśrame, dvitiyam adhya situm tava samayah [32]

The kings collected revenues for the prosperity of their sub jects *prajanam eva bhūtyartham* [33] even as the sun takes up water to give it back a thousand fold The rulers must stand up for *dharma*, justice The king is the real father of the people, he educates them protects them and provides for their livelihood, while the actual parents are only the causes of their physical birth

prajanām vinayādhānad rakṣanad bharanād api
sa pitā pitaras tasam kevalam janmahetavah [34]

Everyone in Aja's kingdom thought that he was a personal friend of the king

aham eva mato mahipater iti sarvah prakṛtiṣvacintayat [35]

The ascetic tells the king in *Śakuntala* 'Your weapon is for the protection of the afflicted and not for striking at the innocent,' *arta-trānaya vah śastram na prahartum anagasi* [36] Bharata, the son of Dusyanta and Śakuntala, from whom this country takes its name is called *sarvadamana*—not merely one who conquered every ferocious beast of the forest but has achieved self control also Self control is essential for rulership [37]

In *Raghuvamśa* [38] Agnivarna gives himself to dissipation He has so many mistresses that he cannot always call them by their right names He develops a wasting disease and as even in that con dition he is unable to resist the pleasures of the senses he dies

Kalidasa gives us pictures of the saint and the sage the hero and the heroine with their nobility They are the directing minds within a civilization Nobility and self control are their distinctive characteristics Discipline is essential for a decent human life Kālidāsa says 'Even though produced in a mine a gem is not worthy of being set in gold O noble lady, so long as it is uncut'

apy akara-samutpannā mani jatir asamskṛta
jatarupena kalyani na hi samyogam arhati [39]

---

32 V 12 18 19
33 R I 18
34 R I 24
35 R VIII 8
36 I 10
37 Sage Mārīca says *bharata iti lokasya bharandt* He is called Bharata because he supports the world. Ś VII 33
38 XIX
39 M V 18

In the spirit of the country, Kālidasa exalts the quality of asceticism

sama pradhanesu tapo-dhanesu
gudham hi dahalmakam asti tejah [40]

In hermits with tranquillity as the chief characteristic whose wealth is penance there is, verily concealed, consuming fiery energy Though Kālidasa's works exalt austerity and adore saints and sages he does not worship the begging bowl

The laws of *dharma* are not static and unchanging The tradition of the past has to be interpreted by one's own insight and awareness Tradition and individual experience interpenetrate We are the inheritors of the past but are also trustees of the future In the last analysis, each one must find the guide for one's conduct in the innermost centre of himself When Arjuna in the opening chapter of the *Bhagavadgītā* declines to conform to the demands of society which impose on him as a ksatriya the obligation to fight, when Socrates says, 'Men of Athens I will obey God rather than you,' they are taking their stand on inward integrity rather *than on outward conformity*

Kālidāsa tells us that in matters of doubt about one's duty, the authority is the voice of conscience, the wisdom of the heart

satam hi samdeha-padesu vastusu
pramānam antah karana-pravrttayah [41]

Love of Nature

In early Vedic literature the unity of all life, animate and inanimate, is indicated and many of the Vedic deities are personifications of striking aspects of nature The idea of retreat into nature, a mountain top or a forest hermitage, in search of the revelation of the spirit of the universe, has been with us from early times As human beings we have our roots in nature and participate in its life in many ways The rhythm of night and day, changes of seasons suggest man's changing moods, variety and capriciousness Nature had not become mechanical and impersonal for Kalidasa It had still its enchantment His characters have a sensitive appreciation of plants and trees, of hills and rivers and a feeling of brotherhood for animals We see in his writings flowers which bloom, birds which soar and animals which spring We find a striking description of the love of the cow in *Raghuvamśa* [42] The

---

40 Ś II 7
41 Ś I. 19 Cf Manu
śrutih smrtih sadacarah svasya ca priyam atmanah
samyak samkalpajah kamo dharmamulam idam satām
Kumarila quotes Kalidasa in his *Tantravarttika*
42 II

Ṛtu saṃhāra gives a moving account of the six seasons It reveals not only Kalidasa s vision of nature s beauty but also an understanding of human moods and desires In *Śakuntala* when the curtain rises Śakuntala and her two friends are seen watering the plants creepers and trees of Kanva s hermitage where the stars and colours in the sky the pretty flowers and the lively animals are vital parts of human experience Śakuntala does not look upon nurturing the plants as a drudgery but finds joy in it

na kevalam tata niyogah asti mamapi sodara sneha eteṣu
—not merely because my father has ordered it I also have fraternal affection for them

For Kalidasa rivers mountains forests trees possess a conscious individuality as animals men and gods

Śakuntala is a child of nature When she was abandoned by her *amanusi* mother Menaka the birds of the sky pick her up and rear her until the sage Kanva takes her under his fostering care Śakuntala tended the plants watched them grow and bloom and the occasions when they burst into blossoms and bore flowers and fruits were celebrated as festive days Like a loving mother Śakuntala reared up her pet animals and plants No wonder they responded On the occasion of Śakuntala s wedding trees sent their gifts forest deities showered their blessings and cuckoos cooed aloud their joy The hermitage was filled with grief at the prospect of Śakuntalā s departure The deer drop their mouthfuls the peacocks stop their dancing and the creepers shed their leafy tears Kanva says of her

patum na prathamam vyavasyati jalam yuṣmasv ap teṣu yā
nādatte priyamandanapi bhavatam snehena ya pallavam
adye vah kusuma prasūti samaye yasya bhavaty utsavah
seyam yati śakuntala pati grham sarvair anujnayatam

She who never tries to drink water first when you have not drunk who though fond of decoration does not out of affection for you pluck a blossom whose great joy is at the period of the first appearance of blossom even that Śakuntala now departs to the house of her husband let her be permitted by you all [43]

When Sītā who is cast away weeps in the forest the peacocks abruptly stop their dance the trees shed off flowers and the female deer throw away the half chewed *darbha* grass from their mouths

nṛtyam mayurah kusumani vṛkṣah darbh n upattan vijahur harinyah
tasyah prapanne sama duhkha bhavam atyantam as d rud tam vane pi [44]

---

43 IV 9
44 R XIV 69

Kālidāsa takes up an object and creates it to the eye He had a strong visualizing power Look at the vivid description of the flight of the antelope which Dusyanta pursues to the hermitage

grīvābhangābhirāmam muhur anupatati syandane baddhadrstih
paścārdhena pravistah śarapatanabhayād bhūyasā pūrvakāyam
darbhair ardhāvalīdhaih sramavivrta mukha-bhramśibhih kīrnavartmā
paśyodagraplutatvād viyati bahutaram stokam urvyam prayāti

'His glance fixed on the chariot ever and anon he leaps up gracefully bending his neck through fear of the arrow's fall he draws ever his hinder part into the front of his body, he strews his path with the grass, half chewed which drops from his mouth opened in weariness so much aloft he bounds that he runs rather in the air than on earth'

Kālidāsa's knowledge of nature was not only accurate but sympathetic His observation was wedded to imagination His descriptions of the snows of the Himālayas, of the music of the mighty current of the Ganges, of the different animals illustrate his human heart and appreciation of natural beauty

No man can reach his full stature until he realizes the dignity and worth of life that is not human We must develop sympathy with all forms of life The world is not made only for man

Love

The love of man and woman attracted Kālidāsa and he lavished all his rich imagination in the description of the different kinds of love He does not suffer from any inhibitions [45] His women have a greater appeal than his men, for they reveal a timeless universal quality, whereas the men are dull and variable They live on the surface while the women suffer from the depths The competitiveness and self assertion of the man may be useful in the office, factory or battlefield, but do not make for refinement, charm and serenity The women keep the tradition alive with their love for order and harmony

When Kālidāsa describes feminine beauty, he adopts the conventional account and falls into the danger of sensuous engrossment and sometimes over-elaboration In *Meghadūta*, the Yaksa gives a description of his wife to the cloud

tanvī, śyāmā, sikharadaśanā, pakvabimbadharosthī,
madhye ksāmā, cakitaharinī preksanā, nimnanābhih
śroni-bhārād alasa-gamanā, stokanamrā stanābhyām,
yā tatra syād yuvativisaye srstir ādyeva dhātuh

45 See M. II. 61, IV 15 A. W Ryder observes 'He moved among men and women with a serene and god like tread, neither self indulgent nor ascetic, with mind and senses ever alert to every form of beauty'—Translation, p xiii

'There she lives who is, as it were, the first creation of Brahmā amongst women, slim, youthful, with pointed teeth, with lower lip red like a ripe *bimba* fruit, thin at the waist, with her eyes like those of a frightened female deer, with a deep navel, slow in gait on account of heavy hips and bending a little low by the weight of her breasts.'[46]

See also the king's description of Mālavikā in II 3

dirghākṣam saradindukānti vadanam bāhū natāvamsayoḥ
samkṣiptam nibidonnatastanam uraḥ pārśve pramṛṣṭe iva
madhyaḥ pāṇimito'mitam ca jaghanam pādāvarālāngulī
chando nartayitur yathaiva manasi śliṣṭam tathāsya vapuḥ

'Her face has long eyes and the lustre of the autumnal moon, the arms slope down by the shoulders Her chest is compact with thick and swelling breasts, her sides are (smooth) as though planed off Her waist is measurable by the palm of the hand, her hips are broad, the feet have curved toes and her body is fashioned to suit exactly the fancy of the mind of a dancing master'

He gives us here a pen picture of a typical dancing girl which may well make a painter envy[47]

In the gallery of women Kālidāsa presents, we have many interesting types For many of them the conventional pretences and defences of society did not work Their sensitive natures were not adjusted to social expectations Their conflicts and tensions called for integration The men felt certain and were secure They accepted polygamy as the normal rule But Kālidasa's women had imagination and understanding and so were victims of doubt and indecision As a rule they were not fickle but trustful, sincere and loving

In *Raghuvamśa* King Dilipa lives the highest ideal of family life with his queen Sudakṣiṇā Agnivarṇa, the last king in the Raghuvamśa, is a prey to lust and degradation In between are Raghu, Aja and Indumatī, Daśaratha with his three queens, Rāma and Sītā and many others Indumati married Aja in a *svayamvara* choosing him from among a number of suitors

Love is deepened by hardships and sufferings borne for the sake of love It grows a hundred fold in its intensity by obstacles

---

46 In *Sṛngāra-tilaka* sometimes attributed to Kalidasa, we find the following

indivarena nayanam mukham ambujena
kundena dantam, adharam nava pallavena
angāni campakadalaiḥ sa vidhaya vedhāḥ
kānte katham ghaṭitavān upalena cetaḥ

'Having made your eyes of blue lotuses, your face of a lotus your teeth of jasmine your lower lip of tender shoot, your limbs of the petals of the campaka, O beloved, how did the Creator make your heart *of stone*?'

47 See also M. III 7 the description of Pārvatī in K and of Urvaśī in V.

to its realization even as the current of a river blocked on its way by uneven rocks (flows with greater force)

nadyā iva pravāho viṣama-śilā-saṅkaṭa-skhalita vegaḥ vighnita-samāgama-sukho manasi-śayaḥ śata-guṇi-bhavati [48]

Even in the absence of fulfilment, the yearning gives all the joy that love means

akṛtarthe'pi manasije ratiṃ ubhaya prarthana kurute [49]

The pathos of separation finds poignant expression in *Megha duta*, in *Rati vilapa*[50] and in *Aja-vilapa* [51]

Love happy in union is found in *Vikramorvaśīya* [52]

In *Mālavikāgnimitra*, the queen is called Dhāriṇī because she bears everything She has dignity and forbearance When Malavika attracts the notice of the king in a dance scene which the clown has contrived, she rebukes the king in words of harsh satire that such efficiency would be of advantage if shown in affairs of the state *yadi rajakaryeṣv-api īdṛśī upayanipunatāryaputrasya tataḥ sobhanam bhavet* [53] When her husband's affection shifted to Irāvatī and then to Mālavikā, her devotion to him persists The *parivrājika*, Kauśikī, observes 'These noble women attached to their lords serve them even though it be against their own desires'

pratikūlenāpi patiṃ sevante bhartṛvatsalāḥ sādhvyaḥ

By a series of misfortunes, Kauśikī is led to the religious life She comforts and distracts the mind of Dhāriṇī Though a nun, she is an authority on the dance and the cure for snake-bite

Irāvatī is passionate, impetuous, suspicious demanding and dictatorial When she was abandoned in favour of Malavikā by the king, she bitterly complains and rebukes the king in harsh words 'How immodest of feeling is my lord!' *aho avinita-hṛdayo' yam āryaputraḥ* You wicked one, you are absolutely untrustworthy' *śaṭha, aviśvasanīya-hṛdayo'si* 'Oh! these men are untrustworthy by nature We, like innocent deer snared by the music of the hunter, fall victims to their deceitful words and do not understand'

aho aviśvasanīyaḥ puruṣāḥ ātmano vañcanā-vacanam pramāṇi kriyaḷubdhaya vyādhajana-gṛhita-cittaya hariṇya iva etan na vijñatam maya [54]

---

48 V III 8
49 Ś II 1
50 K. IV See also *Meghaduta* 55, V III. 10
51 R. VIII.
52 III. 19 20
53 I. 19 20
54. III. 19 20

Agnimitra's love for Malavikā is of the sensual type The king is fascinated by the beauty and grace of the maid

In *Vikramorvaśiya*, we have a blend of the human and the super human The queen Auśinarī is first restless and petulant When she finds that Urvaśī is a heavenly *apsaras*, she acquiesces in her lot The queen Auśinari is portrayed as the ideal Hindu wife who gives up her own happiness for that of her husband The clown remarks whether she was not making a virtue of necessity, spitting out sour grapes on the principle *abhāve viraktih* She rebukes the clown 'Fool, my lord is so dear to me that even at the risk of putting an end to my pleasure, I wish him all happiness'[55] *aham khalu atmanah sukhāvasanenaryaputram nirvrtaśariram kartum icchā mi* She lived on friendly terms with Urvaśi and the queen's attitude had its reward and Urvaśi pays her respect and precedence Urvaśī asks her son to bow to the elder mother before entering on the second stage of the householder—*ehi vatsa, jyesṭha mataram abhivandasva* Urvaśi's character is somewhat removed from normal life She has power to watch her lover unseen and overhear his conversations She is lacking in maternal affection for she abandons her child rather than lose her husband Her love is selfish and her transformation is the direct outcome of a fit of insane jealousy

Pururavas sings in rapturous terms of love and says that the sovereignty of the world is not as sweet, as blissful as the lover's labour at the feet of the beloved[56] The world is dark and desolate to whom love is denied but it is bright and blissful to love trium phant

Goethe's lines about *Śakuntala* are well known

'Wouldst thou the young year's blossoms
  and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured
  feasted, fed,
Wouldst thou the earth and heaven itself in
  one sole name combine?
I name thee, O Sakuntala, and all at once is said'

In this play we have the development of blossom into fruit of earth into heaven, of passion based on physical attraction into love based on moral beauty and spiritual understanding Śakuntalā inherits from her mother Menakā, beauty and light heartedness, and from her father Viśvāmitra, the famous ascetic, patient and forgiving love Freedom of sense and austerity of life

55 III 13 27 28 The Bengali heroine Mālañcamalā whose husband had married a second time and left her unloved and forgotten says 'Though I die now and become a bird or a lesser creature or whatever befall me, I care not, for I have seen my darling happy'

56 III 19

brought her into being In her own life the two, freedom and restraint, earth and heaven should combine

In the first Act we find all the impulsiveness of youth The daughter of the hermitage in the first outburst of passion gave herself away in simple innocence and complete trust to the king She followed the unsuspecting path of nature as she had not learned to control her feelings and regulate her life by norms

gāndharvena vivāhena bahvyo rājarṣikanyakāḥ
śrūyante pariṇītās tāḥ pitṛbhiś cabhinanditāḥ [57]

'Many daughters of royal sages are heard to have been married by the Gāndharva form of marriage and they have received the approval of their fathers Kaṇva when he hears of the marriage blesses it Kālidāsa in verses of tender sorrow describes her departure from the hermitage to her husband's place The very trees bid farewell to Śakuntalā in loving kindness Kaṇva is filled with sorrow

yāsyaty adya śakuntaleti hṛdayaṁ saṁspṛṣṭam utkaṇṭhayā
kaṇṭhaḥ stambhitabāṣpavṛttikaluṣaś cintājaḍaṁ darśanam
vaiklavyaṁ mama tāvad īdṛśam idaṁ snehād araṇyaukasaḥ
pīḍyante gṛhiṇaḥ kathaṁ nu tanayāviśleṣaduḥkhair navaiḥ

'At the thought that Śakuntalā will leave this very day my heart is smitten with grief, my voice is choked with suppressed tears, my sight is dulled by anxious thought If so great is the affliction through affection of even me a forest-dweller, how much more are householders tormented by fresh griefs at separation from their daughters!'

Kaṇva gives her advice

śuśrūṣasva gurūn kuru priyasakhīvṛttiṁ sapatnījane
bhartur viprakṛtāpi roṣaṇatayā mā sma pratīpaṁ gamaḥ
bhūyiṣṭhaṁ bhava dakṣiṇā parijane bhāgyeṣv-anutsekinī
yānty evaṁ gṛhiṇīpadaṁ yuvatayo vāmāḥ kulasyādhayaḥ [58]

'Serve your elders, take to the behaviour of a dear friend to your co-wives Even though wronged by your husband, do not, out of anger, be of refractory spirit, be ever courteous to your attendants, do not become arrogant in prosperity Thus do young women attain the status of housewife, those of an opposite character are banes of the family'

Duṣyanta, through forgetfulness for which the poet does not make him responsible, does not recognize her He says that he should not look at another's wife *anirvarṇanīyaṁ parakalatram*

---

57 III 22 See Manu III 22 It is a marriage arising from love, *kāma sambhava*, or mutual inclination, *anyonyecchā*, of a youth and maid It is concluded without any rites and without the knowledge of the elders

58 Ś IV. 18

Śakuntalā suffered the worst that could happen to a devoted wife she is disowned by her husband and disgraced Her mind becomes vacant and she stands there lonely, filled with terror, anguish and despair The poet narrates her endurance of desertion, her forti tude in suffering her later disciplined life till she is restored to her husband Love is not a mere affair of the senses, it is a kinship of spirit Both Dusyanta and Śakuntalā suffered, were disciplined by sorrow, and obtained the reward of a spiritual harmony The youthful flush subsides, the gust of passion dies out Love is won at a higher level and the brief glow of pleasure is turned into a steady life of bliss Passion is linked with the sanctities of life Nature and grace blend in harmony

Kalidasa does not judge the first union of lovers as a moral lapse They are not sinners but they have to grow through suffering

When Pārvatī approached Śiva performing *tapas* with the object of marrying him and started to serve him in different ways, Śiva was unmoved

pratyarthibhūtām api tām samādheh
śuśrūsamanam giriśo'numene
vikārahetau sati vikriyante
yesām na cetāmsi ta eva dhīrāh

The marriage of the two was essential for the birth of Kumāra, who would save the world from the terror and destruction which the demon Taraka was forcing on it So Indra sent the god of love, Kāma, to disturb the concentration of Śiva When Kāma ap proached Śiva, the latter was sitting with closed eyes his senses withdrawn in *samādhi*, still like a rainless cloud like a waveless ocean, like an unflickering flame

avrsti-samrambham ivambuvāham apām ivādharam anuttarangam antaścarānām marutām nirodhānnivātaniskampam iva pradi pam [59]

When Śiva was disturbed somewhat, he opened his eyes and fire flashed from his third eye and reduced Kama to ashes In the meantime Parvati felt that her beauty was of little use

vyartham samarthya lalitam vapur ātmanaś ca [60]

She decided to win Śiva through the penance of the type in which Śiva himself was engaged

iyeṣa sā kartum avandhya rūpatām
samādhim āsthāya tapobhir ātmanah [61]

She wished to win Śiva not through the attraction of her body but

59 III 48
60 III 75
61 V 2

by the surrender of the heart She lost her faith in *artha* and *kama* but believed only in *dharma*

anena dharmah savise·am adya me trivarga sarah pratibhati 62

When she was told about the oddities of Śiva she rebukes the Brahmin interlocutor with the words that the peculiar conduct of great souls and its causes are inscrutable and the fools unable to understand them laugh at them

alokasamanyam acintya hetukam
dvisanti mandaś caritam mahatmanah 63

The ridiculing Brahmin turned out to be Siva himself He said to Uma

"From this moment O shy maiden I am your slave bought by your penance So spake he whose crest is the moon and straightway all the fatigue of her self torture vanished So here is it that fruitful toil feels as if it never had been

adya prabhrtyavanatangi tavasmi dasah
kritas tapobhir iti vadini candramaulau
ahnaya sa niyamajam klamam utsasarja
kleśah phalena hi punar navatam vidhatte

The truth illustrated here is that love born of sense attraction should be transformed into love based on austerity and control While striving to reach heaven both Parvati and Śakuntala had to skirt the edge of the abyss

Sex life is not inconsistent with spiritual attainment Wild life or unrestrained passion is inconsistent with it Sex life under law and restraint is spiritual in character One can lead the life of a householder and yet be a hermit in temper The Upanisad says enjoy by renunciation, *tyaktena bhunjithah*

The goal of life is joy serenity and not pleasure or happiness Joy is the fulfilment of one s nature as a human being We must affirm our being against the whole world if need be When Socrates was condemned to death or when Jesus was crucified they did not take death as defeat but as fulfilment of their ideals The aim of love is a happy harmony of man and woman The concept of *ardhanariśvara* brings it out 64 The wife does not belong to the husband but makes a whole with him The wife is the root of all social welfare

62 V 38 Cf. To me there is no joy in that union where the two are not equally ardent for each other
anaturotkanthitayoh prasidhyata samagamenapi ratir na mam prati
paraspara-prapti niraśayor varam śarira naśo pi samanuragayoh —M. III 15

63 V 75

64. See R. I 56 *svahayeva havirbhujam* K I 51 *premna śarirardhaharam harasya*

kriyāṇām khalu dharmyāṇām satpatnyo mūla kāraṇam

The wife is the *saha dharma cāriṇī*

iyam cortaśī yāvadāyus tava sahadharmacāriṇī bhavatu [65]

She is with him in the performance of all his duties Indumatī was to Aja, a housewife, a wise counsellor, a good friend, a confidante and a beloved pupil in learning the fine arts

gṛhiṇī sacivaḥ sakhī mithaḥ priyaśiṣya lalite kalāvidhau

Kālidāsa believes that marriage is fulfilled in parenthood The physical attraction is sublimated through suffering caused by mis understanding, separation desertion, cruelty, etc, and attains its fulfilment in the child The marriage of Śiva and Parvatī was brought about for the birth of Kumāra This country is named after Bharata, the son of Duṣyanta and Śakuntalā In *Raghu vaṁśa*, it is said that the love of Dilīpa and Sudakṣiṇā attained increase when it was shared by the son also

rathāṅganāmnor iva bhāvabandhanam
babhūva yat prema parasparāśrayam
vibhaktam apy ekasutena tat tayoḥ
parasparasyopari paryaciyata [66]

In *Raghuvaṁśa* III 23 Kālidāsa says that Dilīpa and Sudakṣiṇā rejoiced in the birth of their son even as Umā and Śiva were gratified by the birth of Kārttikeya, as Śacī and Indra by the birth of Jayanta [67] The marriage of Duṣyanta and Śakuntalā found its fulfilment in the birth of their son Bharata The birth of Kumāra was the main aim of the marriage of Śiva and Pārvatī Kālidāsa loves children as it is evident from his descriptions of Bharata Āyus, Raghu and Kumāra

For Kālidāsa the path of wisdom lies in the harmonious pursuit of the different aims of life and the development of an integral personality He impresses on our mind these ideals by the magic of his poetry, the richness of his imagination his profound know ledge of human nature and his delicate description of its most tender emotions We can apply to him the words of Miranda in the *Tempest*

O Wonder,
How many goodly creatures are there here!
How beauteous mankind is! O brave new world
That has such people in't

S RADHAKRISHNAN

65 V V 19 21–22
66 R III 24
67 *umā-vṛṣāṅkau śara janmanā yathā yathā jayantena śacī purandarau tathā nṛpaḥ sā ca sutena māgadhī nanandatus tat-sadṛśena tat-samau*

CRITICAL APPARATUS

(a) *Manuscript material*

The present text of the *Kumārasambhava* is based on the following manuscripts

I 1 = India Office Library MS No 1001 *Kumārasambhava* text in Nāgari script 7 cantos confuses ष and ख uses न for ण omits 4th canto though in numbering the cantos it presumes its existence At the end of the 7th canto are added some verses, which have been scored afterwards Fairly correct offers some good readings

I 2 = India Office Library 2469E 3742 RR8G contains *Raghuvaṃśa* 3753 and *Kumārasambhava* cantos 1–7 in Nāgari script written in Samvat 1806 generally agrees with our text

I-3 = India Office Library 179 5A E3758-59 *Kumārasambhava* Nāgari script 7 cantos omits *Ratiniḷapa* text is mixed with Mallinātha's commentary which widely differs from the printed ones

I-4 = India Office Library 2o25 E RR etc
AG 3788 9G

Contains (1) *Ṛtusaṃhāra* named at the end of the cantos iti śrīvṛkṣesamahākāvye Kalidāsakrtau grīṣma varnano nāma prathamaḥ sargaḥ and so on
(2) *Karmalāpya* expounding the various forms of roots with illustrations in verses.
(3) *Kumārasambhava* first leaf missing first canto breaks off at 16th verse 2nd and 3rd cantos are complete of the 4th only one page is preserved written in Nagari script in a hurry virtually useless

I-5 = India Office Library G3 marked on inside cover 805 E RR3G 3955, a fine manuscript containing 7 cantos in Bengali character, correct offers useful marginal notes

I 6 = India Office Library 6 = 29 a good manuscript in Bengali character, written on modern paper agrees with I-5 on the whole, has served as a check for the text Some readings preserved only by this, seem original for which cp note on V, 68 It ends with the 86th verse of canto 5, after which begins the *Bhaṭṭikavya*, which also is left incomplete

I 7 = India Office Library 7th 32, a good manuscript in Bengali character, covers up to the 4th verse of canto 3, after which begins *Bhaṭṭikāvya*, which covers only five cantos, generally agrees with I 5, I 6

I 8 = India Office Library 228 15G, an exceptionally valuable manuscript offering 7 cantos in Bengali script, written on modern paper, perhaps under the supervision of Prof Colebrook It gives the commentaries of Mallinātha, Bharata, Bṛhaspati and Gopala, with a detailed index of contents and verses at the end, the finest manuscript used for this edition It deserves publication

B 1 = Bombay University Library, *Kumārasambhava* manuscript No 1, offers 7 cantos in Devanāgari script, ends with

> yādṛśam pustakam dṛṣṭam tādṛśam likhitam mayā |
> yadi śuddham aśuddham vā mama doṣo na dīyate ||

Samvat 1841 śravane masi vadi | śubham astu |
śuddhapratipadāyām idam pustakam likhitam Kāśyām |
śrir astu | Śrīkṛṣnaae Gorvidaae (= Govindāya ?)
namo namaḥ | Śrī rāmacandraae namaḥ | Śripañcasāni divasāni strīgama Mālatīvadanapatase bhavaha antari lasita valapavamalatimakulate chaveḥ || Srī rāmanāma ||

B 2 = Bombay University Library, *Kumārasambhava* manuscript No 2 It offers, in Devanāgarī, 6 cantos with a commentary, it comments, at places, on words, which do not occur in the text Colophon at the end of the first canto reads ' iti śrīgurjara—Gaṇeśopādhyāyasuta—Narāyaṇa vipaścid viracitayām Kumārasambhavaṭikāyām Nārāyaṇyabhidhāyam prathamaḥ sargaḥ samāptaḥ ||'

H 1 = Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 1, offers 6 cantos in Devanāgarī (omitting the 4th) adding a brief gloss

H 2 = Hoshiyarpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 2, offers in Devanagarī, 4 cantos, with a commentary of Samayasundara Jaina, entitled *Bālabodhinī*, ends with the 2nd verse of the 4th canto

H 3 = Hoshiyārpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 3, Nāgarī script, beginning with p 129 and ending with p 165, starts with verse 66 of the 6th canto It is the oldest of the lot from Hoshiyārpur

H-4 = Hoshiyārpur, VVRI Library, *Kumārasambhava* manuscript No 4, Nāgarī script, begins with the 6th verse of the 6th canto, carelessly written

H 5 = Hoshiyārpur, VVRI Library, *Kumarasambhava* manuscript No 5, Nāgarī script, has Samayasundara's *Bāla*

bodhinī The manuscript breaks at verse 66 of the canto 3rd, resuming the 6th canto with its 4th verse breaks off after a few verses

P-1=Poonā manuscript No 1 BORI Library No 417 of 1891-95, folios 39 described in the catalogue, Vol XIII, Part I, No 123, the basis of our text of cantos 9-17 a correct manuscript in Nāgarī script but comparatively modern

P 2=Poonā manuscript No 2 No 677 of 1886-92 new No 19 folios 59, described in Vol XIII Part I No 119 a very good manuscript in Nāgarī script generally agreeing with our text, canto 8, however develops mistakes perhaps it was written by another scribe offers on the margin variants with explanations

P-3=Poonā manuscript No 3 No 25 of 1873 74 new No 24 folios 79, Nāgarī script, Samvat 1649 The original manuscript covered only 7 cantos the 8th being added afterwards, as is clear from the fact that the fourth page of 8th canto, written by a different hand, has been pasted on the last page of the 7th canto The manuscript is generally correct

P-4=Poonā manuscript No 4, No 473 of 1891-95, new No 17 described in Vol XIII, Part I No 122 Samvat 1675, covers 8 cantos in Nāgarī script a good manuscript offering at places original readings Colophon is important as it ends with a verse that stands at the beginning of the 9th canto

P 5=Poonā manuscript No 5, No 72-82 of 1883 84 new No 1 This covers, in Sārada script up to the 28th verse of the 8th canto and then breaks off The manuscript, written on a variety of paper, may not be the work of one scribe It is correct and has been much used. Some leaves have been later on replaced It offers a good number of original readings

Vā-1=Vārānasi Sanskrit College Sarasvati bhavana manuscript No 273, clear Nāgarī hand, prsthamatrās used visargas often omitted revised up to the end of canto 6 with care, with variants minutely noted on the margin, abruptly breaks off with verse 86 of canto 8 one of the best manuscripts serving as the basis of our text

Vā-2=Vārānasī Sanskrit College, Sarasvati bhavana with no number, written in a clear Nāgarī script, first leaf missing, fairly old, but rather inaccurate, goes up to verse 92nd of canto 8 Its second part begins with verse 23 of canto 8 and goes up to the end of it Then after a break of several leaves it begins with verse 4 of canto 10 which

it completes Canto 11 runs up to verse 45 and there it abruptly ends It is a modern manuscript obviously prepared by some manuscript dealer for money's sake

Va 3=Vārānasī Sanskrit College, Sarasvatī Bhavana, No 2410 with Mallinātha's commentary up to canto 7 in clear Nagari script, fairly correct The notable fact is that Mallinātha's commentary follows here a text which is different from the one offered by the manuscript It checks Vā 1

(b) *Printed editions*

F Rev T Foulkes *Kalidāsa*, Vol I, comprising *Megha samdeśa*, *Raghuvamśa* and *Kumārasambhava* ending with canto 8, all printed in Roman script at Madras, 1904, offers good variants, but necessarily an injudicious edition

Bh Bhau Dāji *Kumārasambhava*, edited by Bhau Dāji, offering 8 cantos with Mallinātha's commentary, and the rest bare text, published in Bombay, Śaka Samvat 1795, a good work on the whole

G Govindaśāstrī *Kumārasambhava* first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half bare text, Khemrāj Śrikrṣṇadās, Bombay, Śaka Samvat 1847

S Sitārāma Kavi *Kumārasambhava*, first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half with the commentary of Pt Sitārāma Kavi, Nirnayasagara Press Bombay, S C 1946

T Tārānātha Tarkavācaspati bare text of cantos 8–17, Calcutta, 1926 The first 7 cantos with Mallinātha's commentary being prefixed to it in the B H U Library have also been designated as T

Vi Vithalnāth Pandita cantos 8–17, bare text, published in 'Pandita', 1866 Vol I Nos 1–9, with a concluding note added in the end

J Jivānanda Vidyāsāgara *Kumārasambhava*, cantos 8–17 with his own comment, Calcutta, S C 1890

I leave out compilations like *Kalidāsa Granthavali* by Pt Sitārāma Caturvedī Banaras and the notebooks prepared by teachers for class purposes

(c) *The basis of the text*

Cantos 1–8 of our text are based mainly on Vā 1, P 5, and I 8 while for 9–17 we have drawn on P 1, Vā 2, and G, J, S, T and Vi published from Banaras, Calcutta and Bombay The

manuscripts are as varied in their reading as the majority of them are corrupt and capricious offering at places the unusual feature of explaining in their commentary readings which do not occur in their text and this has added to the difficulties of the editor To illustrate the point I may refer to I 8 which was perhaps prepared under the supervision of so scrupulous a scholar as Prof Colebrook and has in addition the advantage of the commentaries of Mallinatha Brhaspati Bharata and Gopala I 8 reads for VI 19 $c+d$

adya *tuccalarans* tasmat
smaranānugrahat tava |

The four commentators however annotate

adya *tuccaistaram* tasmat
smaranānugrahat tava |

Here we have preferred to follow the unanimous verdict of the commentators

For VI 42 $a+b$ it has

vatra sphatikaharmyaram
naktam sopanapanktisu |

But the four commentators annotate

vatra sphatika*harmyesu*

|

This agrees with Va I and has therefore been retained.

VII 3a reads in I-8

santanakākirnacatuspatham tat

The four commentators follow *mahapatham* We accept *catus patham* on the basis of Va 1 and this gives good sense

VII 15a reads in I 8

prayuktakalaguru cakrur asvah

But Mallinatha explains *vinyastaLal-guru* while Brhaspati Bharata and Gopala adopt *prayuktaśall guru* We have *prasakta-ikaguru* on the basis of Va 1

And if disregard of the text by the commentators or the scribes is so flagrant in I 8 its magnitude in other manuscripts may better be imagined than described.

Another practice common to the manuscripts is that each manuscript offering a commentary makes out its commentator to follow the text it chooses to offer the result is that the same Mallinatha is found explaining the same verse with one reading in one manuscript and with quite another in the other manuscripts

Mixture of variants is frequently met with Typical is II 3' $a+b$ in B-1 which reads

bhavallabdhatvava dattavarodimah

Obviously *bhavallabdhavaro*—found in Va 3 and Bh—and *tvaya datta* read by others have been mixed up by B 1 Instructive also is III 46*a* in B 1

bhujamgamobaddhajatakalāpam |

which is a mixture of *bhujangamonnaddha* found in P 5 F G S T and *bhujangamabaddha* read by Va 1 I 8 and others See also I 5 on V 34*a*

tatah paramam om ity uktva |

Obviously this has confused *tatah paramam ity uktva* the standard reading and *tatah paramam om uktva* the intended reading of the I 5

VII 7*c* reads

nirnabhi kauśeyam upattabanam |

Here P 5 reads *nirbhinnakauśeyam* in text but in comment it has *nabhikauśeyam jaghanambaram yatra tada hi tad apasyate ghatikanaśe* which clearly presumes *nirnabhi* as the arch reading The same is adopted by us in preference to *unnabhikauśeyam* and *nirdhutakauśeyam* found in some manuscripts

Examples of confusion corruption mixture and interpolation can be multiplied but the few ones cited above will suffice to illustrate the point This odd looseness of the manuscripts left us no alternative but to scrutinize all the available manuscripts minutely and pick out what was best in them or in some cases even in one of them and reject the rest though on a particular reading the rest might happen to agree To illustrate the point take I 55*d* where all the manuscripts and printed texts read

kincit kvanatkinnaram adhyuvāsa |

while F alone reads

kincidgrnat kinnaram |

This we have accepted on the basis of the use of $\sqrt{gr}$ praise which is singularly apt in the context

Similar are

II 3?*a* *tvaya dattavarodgurnah* where we have adopted P 2 and H 2 rejecting *varodirnah* unanimously read by other manuscripts and printed texts

III 19 *c*+*d* api pras ddham yaśase hi pumsam ananyasadhāranam eva karma |
Here we have followed P 5 rejecting the rest

III 63*d* pusnanti pake viparitam artham |
Found in P 5 alone has been accepted against *pusnanti loke* occurring in all others

III 65c visesitām bhānumato mayūkhaih

Read by Vā-2 and H 5 (with comment *viśesitām viśeṣitām prāptam*) has been adopted against *viśositām*, the accepted reading of all others For significance of *viśesitām* cp I 25

III 68b angaih sphutadbālakadambakalpaih |

Read by Vā 1 alone is preferred to *sphurad* found in others The difference between ट and ट is nominal for which cp my note on *galhā* in *Atharva Prātiśākhya* and *abhinisthāna-abhinistana* in Kane volume

IV 21a Madanena vinā ksita ratih |

Found in P 3 alone has been adopted against—*ksatā*, occurring in others on account of the aptness of √*ksi* in the context, for which cp V 54

V 11b stanāngarāgārunitāc ca kañcukāt |

Offered by H 1 alone has been accepted against *kandukāt* found in others, and explained by commentators The aptness of *kañcukāt* in the context needs no comment

V 49c karoti laksyam ravim asya caksusoh

Read by I-5, I 6, I 8 (in Brhaspati, Bharata and Gopāla) is accepted against the overwhelming support for *ciram asya*

V 58c iti svahastālikhitaś ca mugdhayā |

Read by Vā 1 is preferred to the variety of readings offered by others, for reasons cp Rv III 15

V 68d vikīrnakeśāsthiparetabhūmisu |

Found in I 6 alone is preferred to *vikīrnakeśāsu* read by all others The significance of *vikīrnakeśāsthi* needs no comment

V 81a vivrnvatā dosam api cyutātmanā |

Read by I 1, I 5, I-8 has been adopted against *vivaksatā* found elsewhere, for it is an explanation, that has crept into text from comment

V 84b cacāla sāgrastanabhinnavalkalā |

Read by F alone has been adopted against *cacala bālā stana* found in others The use of *agrastana* heightens the comeliness of the girl under reference

VI 73, c+d idam tu te bhaktinamram
arhadārādhanam vapuh |

Read by F alone has been adopted against the variety of readings offered by others

VII 4a ekeva satyam api putrapanktau |
Read by F alone has been accepted against *ekaiva* for the simple reason that Pārvatī was not the only daughter of Menā The use of *iva* is therefore, happier here than that of *eva*, the difference between the two is that of a small matra alone

VII 61b pade pade durnimite galanti |
Read by I 2 and P 3 has been adopted in preference to *durnamite* and other variants found elsewhere The aptness of $\surd$*mī* 'fix'+*dur* in this context needs no comment

VIII 36b jatarūparasa barhamandalah ||
Found in F alone is far superior to the variants offered by others

VIII 37d bhati kiñcid iva śoṣavat sarah |
Read by F alone is better than *śeṣavat* found elsewhere For reverse cp note on III 65c

VIII 38c aśramah praviśadagryadhenavo |
Read by S has been preferred to *agnidhenavo* found elsewhere

There are passages where the manuscripts and printed editions are equally divided on a given reading To cite only two examples KS I 1c reads

purvāparau toyanidhī vagahya |

This is the reading followed by a good number of manuscripts and printed texts, and it has been adopted by Mallinātha Against *vagahya* are matched Vā 1, P 5, B 5, I 6 I 7, F all reading *vigāhya*, which is accepted by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla and yields good sense We have accepted *vagahya* on the basis of *AŚ* VII between verses 8 9

katamo yam purvāparasamudravagahah
sānuman ||

Here the word *avagaha* qualifying *sanuman* ensures *vagahya* as the reading intended by the poet, cp also KS VI 69, a b

acchinnāmalasamtānāh
samudrormyanivāritah ||

This is the reading followed by a good number of manuscripts and this yields fair sense Against this reading are matched Vā 1, P 4 I 1 I 2 I 3, H 3, P 5 I 5, I 8, B 1 and B 2 which read

acchinnamalasamtānāh
samudrormınivāritāh ||

This also yields good sense We have adopted the former on the basis of Ṛv, VI 77, a+b

> ārūdham adrin udadhin vitirnam
> bhujamgamānām vasatim pravistam ||

This description of fame at once ensures *samudrormyanitāntāḥ* as the reading intended by Kālidāsa

THE STORY OF KUMĀRASAMBHAVA

The poem opens with a description of the Himālaya mountain —its grandeur and beauty its floral and mineral riches and the fascinating scenes of life of its Kinnaras and Kirātas Umā, the charming daughter of the lord of mountains is next introduced and we are then informed of the visit of sage Nārada, who predicts that the maiden shall be united in wedlock with Śiva Hesitant to proffer the hand of his daughter himself to the great god', Himālaya commissioned his daughter to wait upon Śiva, who was practising penance in the neighbouring forest, and win his heart

About this very time the demon Tāraka was terrorizing the gods, who resorted to Brahmā for rescue Brahmā told them that the demon could be over-powered only by an offspring begotten of Śiva, and advised them to strive for accomplishing the union of Śiva with Umā Acting on this advice, the lord of the gods, Indra, deputed Kāma, the god of love, on this mission Accompanied by his wife, Rati, and his associate, Vasanta, Kāma repaired to the forest, where Śiva was performing meditation. Flooding it with his own sensuous sunshine, Kāma made it wholly attuned to love and romance Armed with his floral bow and arrows he proceeded to take a shot, but his courage failed him as he looked at the awe-inspiring and stern figure of the Mahāyogin However, Umā appeared just at that moment and her sight infused, as it were, fresh vigour in the heart of Cupid By this time Śiva had finished his meditation and had opened his eyes Admitted to his presence, Umā proceeded to make the offering of a rosary of dried lotus seeds to Hara This was a very propitious moment for Kāma who poised his infatuating arrow at the great god. For a second, Śiva lost self-control and glanced at Umā's face But he immediately recovered from the lapse To ascertain the cause of his mental perturbation he looked in all directions and noticed Kāma who was preparing to strike The thought that his penance had been obstructed enraged Hara, and a fierce flame issued forth from his third eye and reduced Kama to ashes Śiva moved to a more secluded spot, away from the proximity of women, to engage in uninterrupted penance Cupid's wife, Rati, wept very bitterly in her most poignant grief, and finally made the grim resolve of burning herself to death A voice from the heaven dissuaded her from this

rash step and advised patience, predicting that her husband shall be brought back to life when Siva marries Pārvatī

Frustrated in her first attempt to obtain Śiva as her husband, Parvatī embarked upon a different course She determined to propitiate Mahādeva by performing penance, and repaired to the peak of the Himalaya, which became inseparably associated with her name Here she practised the severest of austerities, and it was now to suffering and surrender that she directed her whole being, faring on dew drops and chance leaves, even these were given up at a later stage She sat amidst fires in summer and the icy waters during winter Such rigorous disciplining of body and mind was soon to bring its reward, but not before she had passed through another test Disguised as a youthful hermit, Śiva came to Parvatī's penance grove and, ascertaining her purpose, began to disparage 'the great god' in order to shake Pārvatī's resolve But she stood firm as a rock, and Śiva had to yield to her unflinching devotion Soon the two were married, and then followed an all engrossing honeymoon lasting for more than a hundred years But the time hung heavily on the gods In their anxiety to obtain Siva's offspring they commissioned Agni to apprise 'the great god' of their sad plight and repeat the request for the means of deliverance Assuming the form of a pigeon, the Fire god effected his entry into the pleasure apartment A frown appeared on Śiva's forehead as he recognized the bird as Agni in disguise Appeased by the soft words of the messenger of the gods, Śiva gave a minute's thought to the request, and then next moment forced his mercurial substance of undying youth into the Fire god

A drink of infinite bliss! And a heat like wine poured through Agni's dancing veins But the pleasure was only for a while and the next moment this dazzling experience of flashing liquid struck him as excruciating pain Unable to carry the fire, he deposited it into the Ganges A molten stream of pain ran down the entire volume of the holy river, whereupon she slyly sent it into the six Krttikās who were having their bath They too experienced, though only for a moment, a pleasurable sensation, but soon this fire became too hot for them They drew away from the river, and squeezed it out over the Śaravana where it condensed into the shape of a haloed child inheriting the timeless youth of Mahākāla This was the War god—Kārttikeya

Now both the Ganges and the Krttikas claimed possession of the child, but just then appeared Śiva and Pārvatī and took away the child, a prodigy of prodigies who in the short span of six days attained not only youthful vigour but also mastery over the lores and skill in the use of arms, under the fostering care of his parents Indra had to exert himself once again, to have the Kumāra to lead the army of the gods Śiva consented and the divine hosts, headed by Kumara, marched against Tāraka, who came out scoffing at the enemies Terrible omens greeted Tāraka, but undaunted,

he plunged into the battle, and worked havoc in the ranks of the gods. Finding that the soldiers of the divine army were no match for him, and the demon was now frantically advancing towards him, Kumara threw his lance. Struck in the heart the demon fell to the ground to the great joy of the gods.

The Latter Half

A critical analysis of the Kumara-problem as it evolved in the Brāhmanas,[1] Puranas[2] and the Epics[3] and its comparison with that presented by Kālidasa in his *Kumārasambhava* would reveal that our poet based his work not on any one of these but took the essence of all, judiciously selecting the vital strands of the story from each and building of these strands a composite whole in which one can relish the quintessence of all the three presented in the highest poetic form. Kalidasa's pointed reference to the eight forms of the Rudra-Siva and his significant insistence on the fiery nature of the Kumāra, begotten of the wedlock of Siva and Pārvatī, *reminds us of the Satapatha account of the birth of Kumāra as the ninth form of the Rudra-Śiva*, and it is this ultimate form of the Rudra-Śiva, whose birth and exploits form the central theme of the *Kumārasambhava*.

And if this is so, the irresistible conclusion will be that the second half of the poem, depicting the birth and exploits of the fiery Kumāra, is genuine, and it is for this reason that we have included it in the present edition of the poem, *Kumārasambhava*.

---

1 Cp. *Satapatha Brāhmana* VI. 1.3. 7–20

2 Cp. *Skanda Purana*, Āvantya Khanda, Ch. 39, Nagara Khanda, Hatakesvara mahatmya, Ch. 245–247 and 264, *Vāyu Purana*, Śraddhakalpa, Ch. 11, *Brahma Purana*, Gautama-mahatmya, Ch. 2 3, *Brahmanda Purana*, Upodghata Pada, Ch. 10, *Vishnudharmottara Purāna*, Ch. 228, *Brahmavaivarta Purāna*, Ganapati Khanda, Ch. 1, *Vamana Purana*, Ch. 30–59, *Brhad dharmottara Purana*, Ch. 33–53, *Varāha Purana*, Ch. 22, *Matsya Purana* Ch. 154–160, and *Siva Purana*, Ch. 9–21

3 Cp. *Ramayana*, Bala Kanda, Ch. 36-37, *Mahābharata*, Vanaparva, Ch. 223–231

॥ प्रथमः सर्गः ॥

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसंनिपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥
यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्
अकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

1 *c* So majority, F, G and Mallinātha in I 8 वारिनिधी; Vā-1, P-5, I-5, I-6, I 7, F विगाह्य, others वगाह्य, Bṛhaspati विगाह्य = विलङ्घ्य, Bharata विगाह्य = अवनम्य and संगत्य; Gopāla विगाह्य = अवलम्ब्य but Mallinātha वगाह्य = प्रविश्य accepted by us, for which cp कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः — सानुमान्—*AŚ*, VII, between verses 8 9, cp Rv, XIV, 76, where F has विगाह्य but others adopt वगाह्य

2 *b* I-3 दोग्धरि दोहनसमर्थे मेरौ दोग्धरि स्थिते दोहदक्षे obviously a confusion of text and comment

3 H-5 reverses order of 3-4

आमेखल सचरता घनाना
छायामिषे सानुगता निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धा ॥ ५ ॥
पद तुषारस्रुतिधौतरक्त
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्
मुक्ताफलै केसरिणा किराता ॥ ६ ॥
न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जत्वच कुञ्जरबिन्दुशोणा ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम्
अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥
य पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किनराणा
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
कपोलकण्डू करिभिर्विनेतु
विघट्टिताना सरलद्रुमाणाम् ।

5 Vā 1 omits this śloka *a* So Br, Bhar, Gop in I 8, इषे = आश्विने मासि, others छायामध

6 *a* P 3, P 4, I 6 श्रुति, P 3 has on margin स्रुति *c* P 4, H 1, F विन्दन्ति, H 2 I 8 correct मार्गान् into मार्गं *d* I 5 केशरिणा

7 I 3 omits this śloka *d* H 1 लेपकृययो—, F retains *l* here though it invariably has *r* in *lekha*, Vā 1—योपभोगम्

8 *a* B 1 रन्ध्रमार्गान् *d* Vā 2, P 3, H 2 स्थानप्र—, P 3, P 5, I 6, I 7—णास्तानप्र—, on the assumption of—णान् तान—

9 *a* I 8—कण्डु *c* P 2, P 3, P 4, I 6 प्सुत—, P 5 समीर for प्रसूत *d* Vā 3 reads

यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥
वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्
अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥
उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैर्
इतस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥
यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ।
कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ॥

10 *b* P 2—गृहाच्छन्न—, Vā-3, P-5, I 1 निषिक्त—, Vā-2 विपक्त—
11 *d* H 1 अश्विमुख्य-
12 *d* B-1, I-5, I-6, I 7, I-8—मामतीव
13 *b* Va-2 I 1, I-3, B-1 चान्द्र—, P-5 चन्द्रमरीचिशुभ्रैः. *d* Bh वाल—
14 *c* द्वार F, Bh., G, S, I-8, Vā-3, P-5, I 1, H 2, द्वारि Vā-2, P 2, P-3, P-4, I 2, I 3, I-4, I-5, I-6, I 7, H 1

दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्
तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैर्
आसेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ १५ ॥
सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्य्
अधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥
स मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीयाम्
आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

15 a P 3 P-4 I 2 I 7 सीक d Vā 2, P 2 शिपण्ड, I 8 वर्हं..
16 a F हस्तापचि— Cp 61a
17 a F मवेक्ष At this śloka I 4 breaks off and begins second sarga After this I 2 adds —

तपोवनैस्तरवद्द्रुशामृषीणां मध्य मृगैः प्रश्रवणैश्च (प्रस—) गाङ्गैः ।
पुनाति लोकत्रितयं पृथिव्यां स्थितोऽप्ययं प्रस इवाद्रिरूपः ॥

18 a H 1—सखा
19 c F, P-4 मनोहरं P-5 omits this śloka

मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या
गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥
असूत सा नागवधूपभोग्यं
मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।
क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राव्
अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥
अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविसृष्टदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥
सा भूधराणामधिपेन तस्यां
समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां
नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥
प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां
सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दाद्
उद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

20 *a* H 1—पयोग्यं but in comment—पभोग्य *d* G—व्रणानाम्
21 *a* So F, S, T, P-5, H-5, Bh., others—थानमा—
22 *c* H 2—दपि रक्षितायां with comment रक्षितायां पालितायां, Vā-2—गादिव लंघितायां
23 *a* So F, P-4, G, others पांसु
24 *a* Vā-3, P-3 H-5, A दुहित्र्या, F जनित्री *b* So Vā-3, P-4, I 1, I-5, I-6, I 7, I-8, T, F, G, H-5, Bh.,—से in others.

दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ।। २५ ।।

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रिया बन्धुजनो जुहाव ।
उ मेति मात्रा तपसे निषिद्धा
पश्चादुमाख्या सुमुखी जगाम ।। २६ ।।

महीभृतः पुनवतोऽपि दृष्टिस्-
तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ।। २७ ।।

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्
त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी
तया स पूतश्च विभूषितश्च ।। २८ ।।

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः
सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां
क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ।। २९ ।।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
महौषधीं नक्तमिवात्मभासः ।

c So majority and four commentators, Vā 1, H 1, H 2 H 5 वैडूर्य—

25 *b* F रेखा *c* Cp विशेषितां भानुमतो—III, 65 *d* P 3 योत्स्ना—

26 *c* So Vā 2, Vā 3, P 2, P 3, P-4, P-5, I 1, I 2, I 3, I 5 I 6 I 7, I 8, H 1, H 2, B 1 B 2 Cp III 41*d* others तपसो

29 *b* P 5 पुत्रिकैश्च *d* P 5 बाल्यम्

30 *b* F S, T, Bh. पधि, majority—पधीनं—

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेर्
अनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि
वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्
निक्षेपणाद् रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां
स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैर्
आदित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे
जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्
लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

31. *b* F अनासवास्यं
32 *c* Bh., P 2—रस्रशोभि, F रस्रसोभि आ for आ is frequent in F
33 *a* H 2 जुह्नता—with comment अज्ञनता मिता *b* I-6, I 7 निरो—
34 *a* I-5, I-8—ताङ्गा *b* F, G, Bh., T विक्रमेषु. *d* Vā 1, S, Bh. सिञ्चि—.
35 *d* H 2 लावण्यमु—with comment किंतर्हि लावण्यमुत्पाद्य

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वाद्
एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषा ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूप
जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्या ॥ ३६ ॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि
काञ्चीगुणस्थानमनिन्दिताया ।
आरोपित यद् गिरिशेन पश्चाद्
अनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७ ॥

तस्या प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्र
रराज तन्वी नवरोमराजि ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चि ॥ ३८ ॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
वलित्रय चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

36 *a* H 1 नगेन्द्र *c* H 2—णाहरूप *d* P 5 तदोर्वो—

37 *a* P 5—मेयकान्ति *c* F गिरितेन

38 *b* I 5, I 6 I 7—रोमराजी, H 1 राजी *c* I 7 शिते— After 38 I 2 reads —

गभीरनाभिह्रदसंनिधाने रराज नीला नवरोमराजि ।
मुग्धेन्दुभीतस्तनचक्रवाकचञ्चुच्युता शैवलमञ्जरीव ॥

Vā-1 also has it on top margin but while numbering the ślokas it does not count this This shows that Vā 1 considered this as spurious it does not occur in majority of MSS Correct Rv, XVIII, 20 उन्नत—into नत—accordingly

39 *b* F साधु व— *c* P 5—नस्य कामेन, Bharata explains it as an option but justifies our reading *d* F सोपान—

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्या
स्तनद्वय पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ ४० ॥
शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ
बाहू तदीयाविति मे वितर्क ।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य
यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥
निर्भर्त्सिताशोकदलप्रभूति
पाणिद्वय चारुनख तदीयम् ।
नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभा
व्योम्न प्रदोषे विफलीचकार ॥ ४२ ॥
कण्ठस्य तस्या स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥ ४३ ॥

40 *b* I 2, I-5, I-6, I 7, I-8, P 2—द्वय चारु—, P-5 चारु तथा विवृ—, not noted by commentators but cp स्तन इव भुव शेषविस्तारपाण्डु Md. I 18 where विस्तार is emphasized which is exactly the sense of वि—

41 Omitted by I 7

42 Sloka omitted by F, P-5, Bh, Vā-3, in I-8 not commented upon by Mallinatha, but explained by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla I-3, P 2, Vā 2 have it but they read it before 41, while H 1 puts it before 39

43 *a* So Mallinatha in I-8—बन्धुरस्य नम्रस्य, Bṛhaspati—बन्धुरस्य नम्रस्य सुन्दरस्य वा, Bharata—ब—सुन्दरस्य, Gopāla—ब—सुन्दरस्य *b* I-8 Mallinatha निस्तलस्य वर्तुलस्य, with him agree Bṛhaspati Bharata and Gopala, I-5, Va-2, P 2, P-3, P-4, P-5, H 1, H 2, I-6, I 7, Bh., F निस्तुलस्य I 1 reads verse 41 after verse 43

चन्द्र गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुख तु प्रतिपद्य लोला
द्विसश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मी ॥ ४४ ॥
पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यान्
मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्
ताम्रोष्ठपर्यस्तरुच स्मितस्य ॥ ४५ ॥
स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव
प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडचमाना ॥ ४६ ॥
प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्
अधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्यस्
ततो गृहीत नु मृगाङ्गनाभि ॥ ४७ ॥
तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव
कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या ।

45 *c* P 5 विशदप्रभस्य ता— *d* So Vā 1, F and Bṛhaspati on it in I 8, others ताम्रौष्ठ, but cp II, 30, 39, VI, 45 सकम्पोष्ठं

46 *a* Vā 3—स्या अमृत—but in comment it has तस्याम्, I 2 —मृतस्तुनेव, I 6, I 7—मृतश्रुतेव, so I 8 with all commentators F—मृतसितेव, for which cp द्रिम for द्रुम occurring in it more than five times *c* and *d*. I 6, I 7, I 8—पुष्टा प्रतिकूलशब्दा, F—पुष्टा, ताडयमाना

48 *b* F—भ्रिंवारायतरेखयोर्या, cp note on अमृतस्तुतेव *c*—चिकुराम् P 5, others—चतुराम् followed by all commentators, but *cikurām* = 'punishing others without consideration' gives better sense

ता वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्ग
स्वचापसौन्दर्यमद मुमोच ॥ ४८ ॥
लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्याद्
असशय पर्वतराजपुत्र्या ।
त केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्युर्
वालप्रियत्व शिथिल चमर्य ॥ ४९ ॥
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेश विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नाद्
एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ५० ॥
ता नारद कामचर कदाचित्
कन्या किल प्रेक्ष्य पितु समीपे ।
समादिदेशैकवधू भवित्री
प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य ॥ ५१ ॥
गुरु प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्
तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाष ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्
अर्हन्ति तेजास्यपराणि हव्यम् ॥ ५२ ॥
अयाचितार न हि देवदेवम्
अद्रि सुता ग्राहयितु शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्
माध्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५३ ॥

49 a Ś 1 तिरश्चा d Ś 2, Ś 3, P 3 P 4, Bh वाल—

53 a and b P—नहि देवमद्रि सुता प्रतिग्रहि— d Majority —स्थ—, —स्थमुदासीनत्वम्, so read and explained by the four commentators in I-8, I 3 corrects —स्थ— into —स्थ्य— which is the reading of Bh

।। द्वितीयः सर्गः ।।

तस्मिन् विप्रकृता काले तारकेण दिवौकस ।
तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायभुव ययु ।। १ ।।
तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसा सुप्तपद्माना प्रातर्दीधितिमानिव ।। २ ।।
अथ सर्वस्य धातार ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीश वाग्भिरर्थ्याभि प्रणिपत्योपतस्थिरे ।। ३ ।।
नमस्त्रिमूर्तये तुभ्य प्राक् सृष्टे केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ।। ४ ।।
यदमोघमपामन्तरुप्त बीजमज त्वया ।
अतश्चराचर विश्व प्रभवस्तस्य गीयसे ।। ५ ।।
तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेक कारणता गत ।। ६ ।।
स्त्रीपुसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्ते सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाज सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ।। ७ ।।
स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

1 *a* P 5, I 1, I 3, I 7, I 8 *with four commentators*—केन, cp *d* note

2 *c* F सरसा मु—

3 *d* I 8 प्रनिपत्या—, P 4 reads this śloka before 2

5 *c* I 5, I 6, I 7 अदश्च— *d* I 8 प्रसवस्तस्य गीयते with Mal अतस्तस्य विश्वस्य प्रभवत्यस्मादिति प्रभव कारण गीयते, Br अद इद चराचर जगन् प्रमवो गीयते मुनिभि , Bhar अद इद चराचर विश्व तस्य बीजाय प्रसव फल गीयते, so Gop F तस्य रीयने with गीयमे in footnotes

7 *a* I 5 I 6, I 7—मावौ, *noted by I 8 and followed by Br* Bhar and Gop

8 *a* I 5 I 6, I 7—परिणामेन, noted by I 8 on margin and followed by Br स्वकालस्य देवस्वगतस्य परिणामेन पयवगानेन

स्वप्नाववोधौ भूताना तावव प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥
जगद्योनिरयोनिस्त्व जगदन्तोऽप्यनन्तक ।
जगदादिरनादिस्त्व जगदीशोऽप्यनीश्वर ॥ ९ ॥
आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥
द्रव सघातकठिन स्थूल सूक्ष्मो लघुर्गुरु ।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्य ते विभूतिषु ॥ ११ ॥
उद्घात प्रणवो यासा न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञ फल स्वर्गस् तासा त्व प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥
त्वामामनन्ति प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीन त्वामेव पुरुष विदु ॥ १३ ॥
त्व पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परिपाकेन वा; Bhar कालपरिणामेन क्रमपरिपाकेन, Gop. is confused स्वकालपरिणामेन ब्राह्मेण मानेन मनुप्रोक्तेन परिणामेन ?
b H 2 मितरात्रि—, V-1, F व्यक्तरात्रि— *c* and *d* P-5 यौ स्वप्नवाधौ तावेव भूताना प्रलयादयौ, I-5, I-6, I 7, Bh, B 1 यौ तु स्वप्नावबाधौ तौ भूताना प्रलयादयौ, I-8 सुप्तावबोधौ भूताना तावेव, followed by Mal.—सुप्ता— निद्राजागरौ, Br सुप्ता—या- निद्राजागरौ, Gop सुप्ता—निद्राजागरणे, but cp Mal. स्वप्ना— in other editions ?

9 *b* F, Bh, G —न्ता निरन्तक: *d* G, Bh, F निरीश्वर..

11 *b* I 8 स्थूलसू—

12 *a* उद्गीथ Vā-1, P 2, P-3, P-4, P-5, I 1, I 2, I 3, I-4, Vā-3, B-1, B 2, H 1, H 2, H-5, उद्घात Bh., I-5, I-6, I 7, I-8 (with four commentaries), Bh., F, S, G, T Commentators cite "स्यादभ्यादानमुद्गीथ आरम्भ इति चामर " and स्यादभ्यादान-मुद्घात आरम्भ इति चामर to suit their reading, cp Rv, I, 11, IV, 20 F has in footnote उद्धृत which may be उद्धृति

13 *a* F तामाम—

14 *d* F. विधाता वेदसा—

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥
त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।
वेद्यं त्वं वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥
पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥
स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद् युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥
किमिति द्युतिमात्मीया न बिभ्रति यथा पुरा ।
हिमक्लिष्टप्रसादानि ज्योतीषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥
प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गूर्णसुरायुधम् ।
वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

15 *c* F त्वं वेद्यं वे—, majority वेद्यं च वेदिता चासि, B 1, I 8 वेद्यं वेदयिता चासि with Mal वेदयिता साक्षात्कर्ता, Br वेदयिता ज्ञाता, चुरादि, Bhar वेदयिता ज्ञापकः फलदातेत्यर्थः, Gop वेदयिता ध्याता but Mal in others वेदिता *d* F, I 8 तत् परम्

16 *b* So Va 2, G, Bh, I 8, Mal followed by Bhar, but Br and Gop —यहृ— *c* I-5, I 6, I 7, Vā 3 ब्रह्मा प्रत्यु—

17 See Rv X, 36

18 *c* and *d* of 18 and the whole of 19 is omitted by I 6

19 *a* I-5 I 7, I 8 किमिमा followed by commentators G, Bh, F किमिद, so read by Mal in I 8 *c* So Vā 3 P 3, P 5, Bh, F G, S, T —प्रकाशानि, —प्रभावानि Va-1, I 8 followed by Mal Br, Bhar

20 *b* So Bhar in I 8 from उद्गुर् 'raise', F notes अनुद्गीर्णगुरा— as variant, Bṛhaspati and Gopāla in I 8 have अवगूर्णसु— (अवगूर्णानि आच्छादितानि) while Bharata reads अनुद्गूर्ण— (= अनुद्यत) explaining also अवगूर्ण *d* Vā-2—तास हि ल—, P-4 corrects—नश्री—into—ताश्री—, Vā 3 P 3 I 6, H 2—तश्री—

किं चायमरिदुर्वार पाणौ पाश प्रचेतस ।
मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रित ॥ २१ ॥
कुबेरस्य मन शल्य शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुम ॥ २२ ॥
यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥
अमी च कथमादित्या प्रतापक्षतिशीतला ।
चित्रन्यस्ता इव गता प्रकाममालोकनीयताम् ॥ २४ ॥
पर्याकुलत्वान्मरुता वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
अम्भसामोघसंरोध प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥
आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटय ।
रुद्राणामपि मूर्धान क्षतहुंकारशंसिन ॥ २६ ॥
लब्धप्रतिष्ठा प्रथमं यूयं किं बलवत्तरै ।
अपवादैरिवोत्सर्गा कृतव्यावृत्तय परै ॥ २७ ॥
तद् ब्रूत वत्सा किमित प्रार्थयध्वे समागता ।
मयि सृष्टिर्हि लोकाना रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

22 *d* F द्रिम-

24 *b* F, Vā-3—नत—, Br in I 8, I-5—क्षिति—, I-6—गत—, H 2 comments क्षत नाश वत शीतला, cp XVII, 51 हति—हत ? *c* I-5, I-8 इवाबाना- *d* I 2, I-5, I-6, I 7, I-8—दर्शन Compare Mallinatha on these two readings In I-8 he supports—दर्शन while in S, G, T he goes with—दर्शनीयताम्

26 *d* Vā-2, P 2, H 2, I 8—जताहंकार—followed by four commentators, P-3, I-5, Va-3 (comment)—चताहुंकार—

27 *b* I-6. I 7 न खलु स्थ रणान्तरे, न खलु स्थ बलात्तरे I-8 followed by all commentators *c See* Rv V, 7

25 *b* P 2, P 3, I 2 G प्रार्थयध्वे, P-4 corrects—ध्वे into—ध्वम्, cp XII 36-37 *c* H 2 सनाना *d* F—स्थिता-

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।
गुरु नेत्रसहस्रेण प्रेरयामास वृत्रहा ॥ २९ ॥
स द्विनेत्र हरेश्चक्षु सहस्रनयनाधिकम् ।
वाचस्पतिरुवाचेद प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥
एव यदात्थ भगवन्नामृष्ट न परै पदम् ।
प्रत्येक विनियुक्तात्मा कथ न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥
त्वया दत्तवरोद्गूर्णस्तारकाख्यो महासुर ।
उपप्लवाय लोकाना धूमकेतुरिवोत्थित ॥ ३२ ॥
पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥
सर्वाभि सर्वदा चन्द्रस्त कलाभिर्निषेवते ।
नादत्ते केवला लेखा हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥
व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।
न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

29 *d* I 3, I 8 प्रेरयामास वासव noting देशयामास as a variant, G नोदयामास वृत्रहा, Bh चोदयामास वासव

30 *a* I 5, I 6, I 7, I 8 द्विनेत्रो with Mal —त्र *b* I-5, I 6, I 7 दशचक्षु शताधिकम्, I 8 notes चतुर्दशशताधिक as a variant

31 *b* I 3, I 8 समृष्ट, but Mal आमृष्टमाक्षिप्त, Br आमृष्ट विलुप्त, Bhar आकृष्ट गृहीत; I 6 आवृष्ट *d* F ज्ञास्यसे, P 5, I-5, I 6 I 7 ज्ञास्यति प्रभु, noted by I 8 and followed by Br and Bhar

32 *a* So P 2 H 2 with comment उद्गूण उदय प्राप्त, cp note on II, 20 with Mallinātha on it अनुद्गीर्ण = अनुदित Majority with F उदीर्ण, Vā 3, Bh भवल्लब्धवरोदीर्ण, noted by I 8 B 1 भवल्लब्धत्वयादत्तवरोदीर्ण mixture of the two variants *c* P-4 उपद्रवाय

34 *c* F रेखा

35 Śloka omitted by Vā 3, I 2

पर्यायमेवामुन्मृज्य पुष्पमभारनम्परा ।
उद्यानपाल्सामान्यमृनवम्नमुपामते ॥ ३६ ॥
तम्योपायनयोग्यानि रत्नानि मरिता पति ।
क्थमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्ते प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥
ज्वलन्मणिनिखाश्चैन वामुकिप्रमुखा निनि ।
स्थिरप्रदीपनामेन्य भुजगा पर्युपासते ॥ ३८ ॥
तत्कृतानुग्रहापेक्षी त मुहुर्दूनहारितै ।
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कन्पद्रुमविभूपणै ॥ ३९ ॥
इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जन ॥ ४० ॥
तेनामरवधूहस्तसदयाल्नूनपल्लवा ।
अभिज्ञाश्छेदपानाना क्रियन्ने नन्दनद्रुमा ॥ ४१ ॥
वीज्यते स हि समुप्न स्वाममाधारणानिलै ।
चामरै सुरवन्दीना वाप्पशीकरवर्षिभि ॥ ४२ ॥
उत्पाट्य मेरुश्रृङ्गाणि क्षुण्णानि हरिता खुरै ।
आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिता स्वेपु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

36 *b* So Vā-1, P-3 correct *c* F —नामान्यमृ— After this śloka P-4 has 39

37 *d* H 2, Va-3 ममीक्षते but in comment Vā 3 has प्रतीक्षते

38 *b* I-5, I 6, I 7 वामुकिप्रहिता, noted by I 8 as a variant

39 *b* Va-3 प्रत्यह दून—, I 7 त पुनर्दूत— *d* I-5, I-6 स्वर्गद्रुम— noted by I 8 and followed by Gop

40 *c* F काम्येत् with शाम्येत् in footnotes, H 1 प्रत्युप—with comment प्रत्युपकारेण विरुपकरणेन, so H 2, H-5

41 *a* Vā-3 I-5, I 6, I 7, I 8, G, Bh, T —हस्तै

42 *a* So Vā-2, Va 3, P 2, P-5, I 1, I-4, H 2, H-5, G, S T, I 2, I 6, I 7, P 3, P-4, I 8 सनुप्न *c* P-5 सुरवन्दीभि noted by I 8 *d* F नाप्प Vā 1, S —सीकर— H 1, H 2 H 5, B 1, B 2 read this śloka before 41

43 *a* I 8—ति *b* Va 1 क्षुरै

मन्दाकिन्या पय शेष दिग्वारणमदाविलम् ।
हेमाम्भोरुहशस्याना तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम् ॥ ४४ ॥
भुवनालोकनप्रीति स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानाना तदापातभयात् पथि ॥ ४५ ॥
यज्वभि सभृत हव्य विततेष्वध्वरेषु स ।
जातवेदोमुखान् मायी मिषतामाच्छिनत्ति न ॥ ४६ ॥
उच्चैरुच्चै श्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।
देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जित यश ॥ ४७ ॥
तस्मिन्नुपाया न सर्वे क्रूरे प्रतिहतक्रिया ।
वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सानिपातिके ॥ ४८ ॥
जयाशा यत्र चास्माक प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ॥ ४९ ॥
तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।
अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावता गजा ॥ ५० ॥
तदिच्छामो विभो स्रष्टु सेनान्य तस्य शान्तये ।
कर्मबन्धच्छिद धर्म भवस्येव मुमुक्षव ॥ ५१ ॥

44 *c* So Bh , I 8 followed by the four commentators, others मस्यानाम्

45 *b* H 2 नानुभीयते *d* I 5, I 6, I 7, I 8—तदापायभयात् followed by Br Bhar , Gop , Mal अपायात् समापत्ते = आपातात् समापत्ते , F तदाघातभयात्—

46 *b* Vā 2 विहितेष्व— *c* I 7—मुख मायी B 1, B 2 reverse 46-47

48 *a* So I 8 others सर्वे न *d* F —पातके

49 *b* F प्रतिघातोद्धतार्चिषा *d* So Vā 1, P 5, Bh , I 8 F , S , G , T , H 2 निष्कमिवार्पिता , H 5 गले निष्क इवार्पित , I 7, Vā 2 Vā 3, P 2 P 3 P-4, I 2 I 5, H 1 कण्ठे निष्क इवार्पित , followed by Br Bhar Gop in I 8

50 *a* I 8—देष्वेव *d* F , P 5—रावणा

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥
वचस्यवसिते तस्य ससर्ज गिरमात्मभूः ।
गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय या ॥ ५३ ॥
सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् ।
न त्वस्य सिद्धये यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ ५५ ॥
वृतस्तेनेदमेवाह मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥
संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥
स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् ।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥
उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

52 *a* P-5 सेनानां *d* I 8 with comm. वन्दी—

53 *a* So Vā 1, I 5, I 6, I 7, H 2, Vā 3—स्युपरते तस्य, Bh. I-8 with Mal—स्यवसिते तस्मिन् *d* So Vā 1, P 2, P-3, P-4, P 5 I 2, I-4, B-1, B-2, Bh., I-8 जिगाय सा

54 *b* Vā 2, P-4, I-5, I 7, Bh., H 1, T कालः कश्चित्, I 1 corrects कालः कश्चित् into कश्चित् कालः I 8 प्रतीक्ष्यतां with comment *c* Bh., F, T सिद्धौ, P 2 corrects सिद्धौ into सिद्धये, cp 63 *d* F, Bh.—मात्मनः, I-4 reverses 54-55

56 *a* So I 5, I 7, I-8, Vā-1 वृतः तेनेदमेवादौ, others वृतः तेनेदमेव प्राक् followed by Mal *b* I 7 तस्मै प्र—, I 2 प्रतिष्ठितम् *c* I-8 शमितं with नमितुं as a variant

57. *c* P-4, P-5, I 2, I-5, H 2, H-5 निषक्तस्य

58 *b* Bh., G, T, S व्यवस्थितम्

59 *b* P-5 समाधिस्ति—, an intrusion from Mal.'s comment?

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीर्यमाहितम् ।
सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥
तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य व ।
मोक्ष्यते सुरबन्दीना वेणीर्वीर्यविभूतिभि ॥ ६१ ॥
इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
मनस्याहितकर्तव्यास् तेऽपि प्रति दिव ययु ॥ ६२ ॥
तत्र निश्चित्य कदर्पमगमत् पाकशासन ।
मनसा कार्यससिद्धित्वराद्विगुणरहसा ॥ ६३ ॥
अथ स ललितयोपिद्भ्रूलताचारुशृङ्ग
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्र
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलि पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवागमन नाम द्वितीय सर्ग ॥

60 *a* F उभे विपक्ष—, P 2 सोढु *b* Vā 1, G, S, T बीजमा—for which cp X, 26, वीर्य—in I 8 followed by Mal for which cp III, 16

61 *a* P 4, P 5 शितकण्ठस्य, Vā 1 सिति *b* F, Bh सैना—so G, Bh *c* P 5 मोक्ष्यति स्वर्ग—

62 *d* Vā 3, P 5 तेऽपि प्रति ययुर्दिवम्, cp III, 31c, some तेऽपि देवा दिव—

63 *c* So P 5, I 5, I 6, I 7, I 8 T, Bh, F, S कार्यससिद्धौ, कार्यसमिद्धि Noted as variant by I 8

64 *a* So F, G, S, T, P 5 and so Mallināthа on this in I 8 also, majority सुल— *b* T—पधाङ्के *c* F—चरमदहस्त— *d* F—शतमघमु—, P 5, I 5, I 7 पुष्पकेतु

Colophon Vā 3 इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे महाकाव्ये कामागमनो नाम द्वितीय सर्ग, P 3 names the sarga as ब्रह्माभिगमन, P 4 मदनागमन, I 1 कदर्पागमन, I 4 सुरब्रह्माभिगमन, H 5 ब्रह्माभिगमन, T ब्रह्माभिगमन, so Bh, G ब्रह्मसवादवर्णनम्, S ब्रह्मसाक्षात्कार, while F has इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे महाकाव्ये द्वितीय सर्ग ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु। श्रीरामचन्द्राय मङ्गलम्। श्रीवकुलेशाय मङ्गलम्

॥ तृतीयः सर्गः ॥

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्ष्णां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥
स वासवेनासनसंनिकृष्टम्
इतो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
वक्तुं मिथः प्रास्मतैनमेवम् ॥ २ ॥
आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां
लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तम्
इच्छामि संवर्धितुमाज्ञया ते ॥ ३ ॥
केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।
यावद् भवत्याहितसायकस्य
मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥
असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः ।

1 *c* Vā 2, H 2 (with comment)—पक्षनया
2 *b* Va 2, Vā 3, P 2, P-4, H 1 निसृष्ट— *c* So F, G, P 5, S, T, Va 1, I 5, I 7 प्रतिबन्ध्य, I 8 प्रतिषिद्य *d* So Va-3 I 8, I 5—नैवमेष, I 7—नैवमेव, majority—तैवमेनम्
3 *c* So F, P 5, G, S, T, Vā 2, Vā 3, P 3, P 4, I-4, प्रवृद्धम् *Va 1, I 1, I 2, I 3, I-5, I 6, I 7, I 8* *d* संवर्धितमा—*G, S*, T, Bh.
4 *a* So F, S, T, Bh., Vā 1, I 8 फल—, G मदक्ता— *c* I 5, I 6 तावद् म—

वद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणाम्
आरेचितभ्रूचतुरैर्विलासैः ॥ ५ ॥
अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि
सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥
कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां
लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
कयासि कामिन् सुरतापराद्धः
पादानतः कोपनयावधूतः ।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥
प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं
शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥

5 a H 2 आरोपितभ्रू—, F, G, S, T, Bh आरेचितभ्रूचतुरैं कटाक्षैः, B 1 आरेचितभ्रूचटुलैः कटाक्षैः, P 4 P 5 आरेचित भ्रूललितैः कटाक्षैः

6 b Va 1—प्रणिधे c H 2—र्थकामौ, F—र्थधर्मौ पद पीड— (वद ?)

7 a I 5, I 6 I 8—मेकपत्नीं followed by Br Bhar, Gop b F प्रविष्टा c P 5 विलासिनीमि—, I 5 corrects विलासिनीं into नित—

8 a P 5 सरमापराध, F G, S, T, Bh सुरतापराधात्, Va 1 सुरतापराद्धे, P 3 सहसापराद्ध, I 2 सहसापराध, P 2 सहसा-पराध but on margin सुरतापराधात् followed by Mal cp कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा *Ab* IV 1 Rv VIII 48

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्
धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥

अथोरुदेशादवतार्य पादम्
आक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।
संकल्पितेऽर्थे विवृतात्मशक्तिम्
आखण्डलः काममिदं बभाषे ॥ ११ ॥

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतद्
उभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।
वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं
त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां
कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १३ ॥

आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के
कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
निबोध यज्ञांशभुजामिदानीम्
उच्चैर्द्विषामीप्सितमर्थमेतत् ॥ १४ ॥

10 *a* भवत्प्रसादात् P-5 *c* पिनाकिनोऽपि F

11 *a* F. अथो—, I-5 अवतीर्य *b* I 1, I-3 आक्रान्त— I-5 —पाद-पीठ, but in comment —पीठ, H 2 —पीठ *c* F, Bh., I-8 सङ्कल्पितार्थे with four commentators —तेऽर्थे P-4 विवृतात्म—

12 *a* I-5, I-6 पूर्वं सखे *c* F कुण्ठ (=भुग्न?) *d* H 2 साधक च *with comment* साधकं चास्त्रम्

13 *d* Va-2 देहोद्धरणाय, cp Rv XIII. 8

14 *a* So F, I-8 with four commentators, Va 1 —शशाङ्क *c* I-8 विबोध recording अवेहि as variant, cp विचिन्वन् for निचिन्वन्, I-8 यज्ञाङ्गभुजा— *d* F —तमेतदत्र, G, S, T, Bh तमेतदेव

अमी हि वीर्यप्रभव भवस्य
जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा ।
स च त्वदेकेपुनिपातसाध्यो
ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मनियोजितात्मा ॥ १५ ॥

तस्मै हिमाद्रे प्रयता तनूजा
जितात्मने रोचयितु यतस्व ।
योपित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमि
सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
स्थाणु तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसा मुखेभ्य
श्रुत मया मत्प्रणिधि स वर्ग ॥ १७ ॥

तद् गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम्
अर्थोऽयमर्थान्तरभव्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तम त्वा
बीजाङ्कुर प्रागुदयादिवाम्भ ॥ १८ ॥

अस्मिन् सुराणा विजयाभ्युपाये
तवैव कामास्त्रगति कृती त्वम् ।
अपि प्रसिद्ध यशसे हि पुसाम्
अनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

15 *a* F, T, S, P-4, H 2, H 5, Bh ब्रह्मणि यो—

16 *a* P 5 प्रथिना त— *b* F, P 2 P 5, I 1, I 6, I 5, T, S, G Bh यतात्मने, I 5 I 6 योजयितु यतस्व *c* F निषिक्तभूमि, cp II, 60

17 *c* I 5, I 6, I 8 (with four commentators) अध्यास्त, Vā 3 उपास्त

18 *b* Vā 2 I 8, Vā 3 P 4, I 1, I 3, I 5, I 6, H 1, H 2, H-5, B 1—लभ्य, F, G, S, T, Bh—भाव्य *c* H 2 अवेक्षते, P 5 अपेक्ष्य प्रत्ययमङ्ग ऊर्ध्व

19 *a* F Bh—नस्मिन् *b* F, G, S, T, I 8, Bh नामास्त्र— *c* So P 5 others अप्यप्र—with commentators

सुराः समभ्यर्थयितार एते
कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रम्
अहो वतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥
मधुश्च ते मन्मथ साहचर्याद्
असावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥
तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्
आदाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
दिग्वारणास्फालनकर्कशेन
हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥
स माधवेनाभिमतेन सख्या
रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
स्वाङ्गव्ययप्रार्थितकर्मसिद्धिः
स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

20 *d* I-5 मते वयासि (=मते? मते गुरुत्वे?), I-8 अहो वयासि After this F notes

तत्र स्फुरत्केसरलग्नभृङ्गं सौरभ्यनष्टान्तदिगन्तरालम् ।
ददौ हरिः सादरमीक्षमाणो मन्दारमालां मकरध्वजस्य ॥

Not found in our manuscripts

21 *c* F, G, Bh.—णस्त्वादयिता, P-5, T, S—रणो नोदयिता, Vā 2, Vā 3, P 2, P-3, P-4, I 1, I 2, I-3 I-4, I-6, I 8 (with four commentators), H-1—रण प्रेरयिता

22 *a* I-8 माल्यामिव followed by Br, Bhar and Gop obviously from comment—शेषा = माल्याम् *c* F ऐरावणास्फा—, Vā-3 दिग्वारणा, but comm ऐरावता—ℴ I-8, obviously ऐरावता an intrusion from comment cp Rv III. 55

23 *b* Vā 2—ङ्कमथ— *c* So I 1, P 2, I-5, I-6, I-8, others अङ्गव्यय, but cp Rv II 55 मेत्र स्वदहार्थं निष्क्रमेण; Vā-1 I-8 कर्मसिद्धि

तस्मिन् वने सयमिना मुनीना
तप समाधे प्रतिकूलवर्ती ।
सकल्पयोनेरभिमानभूतम्
आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥
कुबेरगुप्ता दिशमुष्णरश्मौ
गन्तु प्रवृत्ते समय विलङ्घ्य ।
दिग् दक्षिणा गन्धवह मुखेन
व्यलीकनि श्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥
असूत सद्य कुसुमान्यशोक
स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणा
सपर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥
सद्यु प्रवालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्ति नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥
वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकार
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना
पराङ्मुखी विश्वसृज प्रवृत्ति ॥ २८ ॥

24 *d* F, P 5 आदाय, H 2 जिजृम्भे
25 Omitted by I 2 *d* So I 8, others निश्वास—.
26 *c* F नापक्षत *d* S, Va 1—सिञ्जित—, Vā 1, I 2 read this śloka before कुबेरगुप्ता (25)
27 *a* So I 8 followed by comments, others सद्य *c* F मधुद्विरेभान्
28 *b* P 5 निर्गन्धमिति स्म—, I 8 records निर्गन्धितया as a variant *c* Vā 3 सामस्त्यविधौ, for सामग्र्य cp Rv XVII, 30 *d* I 6, P-5 अवाङ्मुखी

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्
बभु पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥
लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
मुखे मधुश्रीस्तिलकं निवेश्य ।
रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ॥ ३० ॥
मृगा प्रियालद्रुममञ्जरीणां
रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाता ।
मदोद्धता प्रत्यनिलं विचेरुर्
वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षा ॥ ३१ ॥
चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ
पुंस्कोकिलो यन् मधुरं चुकूज ।
मनस्विनीमानविघातदक्षं
तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥
हिमव्यपायाद् विशदाधराणाम्
आपाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां
चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

29 *a* So F, Bh., I-8, others—वक्राण्—, V, P-5—ण्यविकास भावात्, I-6—ण्यविकाशिभावात्, F—ण्यविकास— *d* P-5—गतान्येव, F—तानीव वन—

30 *a* I-1 corrects चित्रे into चित्र, I-5, I-6, Vā-1—चित्रे, F लग्नद्विरेफा—, cp VII, 16 *b* So P-5 others प्रकाश्य

31 *a* F प्रवाल॰, I-8 (with comments), T., Bh प्रियाल—

32 *b* F—विघातरक्ष, for a similar confusion of र and द cp VII, 73

33 *a* Va 3—व्यपायान्मधुरा—but in comment विशदा नीरसा स्वरा यासां *b* I-8, Bh.—पाण्डरीभूत— *c* P-5 स्वेदा नव

तपस्विन स्थाणुवनौकसस्ताम्
आकालिकी वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसस्तम्भितविक्रियाणा
कथचिदीशा मनसा बभूवु ॥ ३४ ॥
त देशमारोपितपुष्पचापे
रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्ध
द्वन्द्वानि भाव क्रियया विवव्रु ॥ ३५ ॥
मधु द्विरेफ कुसुमैकपात्रे
पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमान ।
शृङ्गेण सस्पर्शनिमीलिताक्षी
मृगीमकण्डूयत कृष्णसार ॥ ३६ ॥
ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
गजाय गण्डूषजल करेणु ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जाया
सभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥
गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशै
किचित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुख किपुरुषश्चुचुम्ब ॥ ३८ ॥

34 *b* H 2, H-5 अकालिनी

36 *a* F द्विरेभ *c* F —ताक्षि, P-5 I 5, I 6, S, G, T, Bh —ण च स्पर्शनि—, cp V, 79 = VII, 80 अन्योन्यसस्पर्शनिमीलिताक्षौ *d* Bh —कृष्णगार

37 *a* Va-1, P-5 ददौ सरपङ्कज— *b* H 2 करेण *c* Va-2 P 3, P-4, I 8 विसेन, Bh विमेन

38 *a* H-5—गु शमवारि—with comm शमस्य धर्मस्य वारि *d* F, I 1, I-5, I 6, Bh, I 8, B 1, B 2 चुचुम्बे, I 8 notes—रपरश्चुचुम्बे

पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनीभ्यः
स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्
विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी
वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।
मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

39 *a* F, H 1, Bh —स्तनाभ्य-

40 *d* F —भेदप्रभवा न—.

41 *a* Vā 1, I-8, Vā 2, Va-3, P-3, I 1, I 2, I-4, I-5, I-6, H 1— गृहद्वारि गतो—, cp I, 14 (दरीगृहद्वारविलम्बि—) *b* Vā 1 corrects हैम into हेम— I 1, I-3, I-8 हेमदण्ड, I-5 हैम— *c* I-6 नासार्पितैका— may be आस्यार्पितैकाङ्गुलि— which was changed into नासार्पि— *d* F व्यनैषित् with व्यनैषत, व्यनैषत् as variants, Va-2, Vā-3 व्यपेक्षीत् (= न्यषेधीत् ?)

42 *a* Vā 2, Va-3, I 1, I-3, I-6, B-1 निष्कम्प—, F निभृतद्विरेफ *d* F —र्पितारम्भमिवावतस्थे, commentators have differed in the interpretation of आरम्भ, Brhaspati Bharata and Gopala (in I-8)—आरम्भ इव—perhaps under the impression of Rv II, 31 सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।

दृष्टिप्रपात परिहृत्य तस्य
काम पुर शुक्रमिव प्रयाणे ।
प्रान्तेषु ससक्तनमेरुशाख
ध्यानास्पद भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥
स देवदारुद्रुमवेदिकाया
शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
आसीनमासन्नशरीरपातस्
त्रियम्बक सयमिन ददर्श ॥ ४४ ॥
पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम्
ऋज्वायत सनमितोभयासम् ।
उत्तानपाणिद्वयसनिवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥ ४५ ॥
भुजगमोद्बद्धजटाकलाप
कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
कण्ठप्रभाभिन्नविशेपनीला
मृगत्वच ग्रन्थिमती दधानम् ॥ ४६ ॥

43 *a* F दृष्टिप्रतीप, P 2, I 5 दृष्टे प्रदीप, I 8 दृष्टिप्रयाल, Vā 1, G S, T Bh दृष्टिप्रपात for which cp XVII, 7*a*, P 5 दृष्टिप्रदीप

44 *d* So F, G, T, Bh, S, P 5 त्रैयम्बक (with comment त्रैयम्बक त्रिनेत्रम्), I 5, I 6—पातस्त त्र्यम्बक स—, this was perhaps to avoid the difficulty (of त्रियम्बक) which later on led to its substitution by त्रिलोचन in the majority of MSS

45 *b* Vā 1 ऋज्वायतनासन—, I 5, I 8—भयांशम्, cp 70 *c* H 5 उत्तानपाणिद्वयम निवेशात् with comment निवेशात् स्थानात् उत्तानपाणिद्वयसम् उत्तानमुद्धन पाणिद्वयस करयुग्म यस्य तम्

46 *a* Commentators on I 8—नाव—, P 5, F, G, S, T, Bh—गमान्नद्धजटा—, B 1—गमो वद्ध—an illustration of the confusion of the two variants—मो—of भुजगमोन्नद्ध and बद्ध of—गमानद्ध— *c* So P 5, others—प्रभासङ्ग— *d* P 5—मरीवमानम्, cp I, 56*b*

किंचित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्
भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्
लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहम्
अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्
निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्
ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां
बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
यमक्षरं वेदविदो विदुस्तम्
आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

47 *a* Va-1—स्तिमितान्तरारैः *b*—याया स्तिमितप्रसङ्गैः H 1, but in comment विरत—, F विरलप्रसङ्गैः with विरत—in notes H 2 विरतिप्रसङ्गैः. *c* H-5—स्वस्पन्दितपक्ष्म—with comment अवस्पन्दितानि निश्चलानि Va 1 अवस्पन्दित (=अवस्पन्दित?) *d* F P-4, I-3, I-8 लक्ष्यीकृत—, Va 2 puts 34 (तपस्विन etc) after 47

48 *a* H-5 अदृष्टसंरम्भ—with comment अविद्यमानसंरम्भ— *d* I 1, I-5 I-6 H 1, H-5 निर्वात—, I-3 निवातनिष्कम्प— cp Rv III, 17 निवातस्थ—

49 *a* and *b* Bh —लब्धमार्गज्योति —, I-8 लब्धान्त—as variant *c* मृणाल—H 2

50 *a* मनो नवद्वार—H 1, a significant variant I-5 I 6—द्वारि *c* I-5 I-6 ब्रह्मविदो, F G S, T Bh क्षत्रविदो

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्र
पश्यन्नदूरान् मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्षयत् साध्वससन्नहस्त
स्रस्त शर चापमपि स्वहस्तात् ।। ५१ ।।

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
सधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्याम्
अदृश्यत स्थावरराजकन्या ।। ५२ ।।

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्
आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवार
वसन्तपुष्पाभरण वहन्ती ।। ५३ ।।

आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्या
वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा
सचारिणी पल्लविनी लतेव ।। ५४ ।।

स्रस्ता नितम्बादवलम्बमाना
पुन पुन केसरपुष्पकाञ्चीम् ।
न्यासीकृता स्थानविदा स्मरेण
मौर्वी द्वितीयामिव कार्मुकस्य ।। ५५ ।।

b—सोऽप्य—Vā 3, —साप्यदृश्यम् P 5, I 2 *c*—सखिन्न—(=सस्विन्न ?)

53 *c* सिन्दुवार P 2, P 3, I 1, I 3, I 4, I 8, H 1, H 2, H 5

54 *c* Bh, F पर्याप्तपुष्प—, cp VII, 20 सुजातोत्पल—, सजातपुष्प—P 5, I 5, I 6, I 8, for which cp सा सभवद्भि कुसुमैर्लतेव VII, 21 Confusion of सु and सम् is frequent

55 *a*—दवरोधयन्ती I 5, I 6, —रोहयन्ती a variant in I 8 *b* केसरदामका—F, Bh, I 5 *d* द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य F, Vā-3, P 2 P 5, I 1, I 3, I 5, I 8 noting our reading as variant

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं
बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिर्
लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥
तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पकेतुः
स्वकर्मसिद्धिं पुनराशशंस ॥ ५७ ॥
भविष्यतः पत्युरुमापि शम्भोः
समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं
दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥
ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैर्
अधः कथंचिद् धृतभूमिभागम् ।
शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्कबन्धं निबिडं बिभेद ॥ ५९ ॥
तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी
शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।

56 *a* सुगन्धनि—P-3, सुगन्धिनिश्वास Bh. *b* F द्विरेफम् *d* F निवारयन्ति

57. *c* यतेन्द्रिये P-4, यतीन्द्रिये H 1 पुष्पधन्वा P-3 after scoring—केतु, so B-1, F, G, Bh.—चाप, I-8 पुष्पकेतु recording—चाप as a variant *d* स्वकार्यसिद्धि F, G, cp II, 63*c*

58 *a* So I-8, दमाच Vā 1, I-5 उमापंता—, Vā 2 reads —उपामिनु मापि पिनाकपाणि समा—while P-5 has —उपामिनु माप पिनाकपाणि समा— *c*—परमार्थमन I-5 *d* दृष्ट्वा स्थिर—I-5, I-6, P-4 omits *c* and *d* (cf. 58) and *a* and *b* cf. 59.

59. *a* फणानि: P-5 *b* So Vā 1, I-8 followed by Br, Bhar, Gop; P-2, G, S, T—भाग; so Mal in I-8, F घृतभूमिभाग with घृत in footnotes.

प्रवेशयामास च भर्तुरेना
भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥
तस्या सखीभ्या प्रणिपातपूर्वं
स्वहस्तलून शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चय पल्लवभङ्गभिन्न ॥ ६१ ॥
उमापि लोलालकमध्यशोभि
विस्रसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
चकार कर्णच्युतपल्लवेन
मूर्ध्ना प्रणाम वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
अनन्यभाज पतिमाप्नुहीति
सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
न हीश्वरव्याहृतय कदाचित्
पुष्णन्ति पाके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥
कामस्तु बाणावसर प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद् वह्निमुख विविक्षु ।
उमासमक्ष हरबद्धलक्ष्य
शरासनज्या मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

60 *c* P 4 निवेश— *d* So Vā 1, G, S, T, for which cp I, 59, but F H 1, H 5 I 8 (comment)—नुमित—with P 5 (comment), I 1, I 2 I 5, I 6

61 *a* सखिभ्या F, प्रणिपत्यमूर्ध्ना I 3, I 8 *b* P 5 स्वहस्तभूत (comment पाणिनिभ), भूत a variant in I 8 *c* I 5—पादपद्मे

62 *a* So P 5, majority with F and Bh, however, have नीलालक *b* विश्रम—Vā 2

63 *b* F सत्यमेवा—, I 8 भव्यमे—as a variant *d* So P 5 with comment पाके=फलपाके, others पुष्णति लोके

64 *a* P 5—वसरप्रतीक्ष, Vā 2—वसरो प्रतीक्ष्य, I 8 समीक्ष्य as a variant for प्रतीक्ष्य *d* I 8—ममर्ष

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशेषिना भानुमतो मयूखैर्
मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ६५ ॥
प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा
धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥
हरस्तु किंचित् परिवृत्तधैर्यश्
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥
विवृण्वती शैलसुतापि भावम्
अङ्गैः स्फुटद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥
अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र
पुनर्वशित्वाद् बलवन्निगृह्य ।

65 c So Vā-2, H-5 with comment विशेषिना विशेषता प्राप्ता, F त्रिलेपिना in footnotes but विशेषिना in text with majority, cp I, 25

66 a—गृहीतुं P-3, P-4, I 2, प्रणयप्रिय—F d—धत्त सायकम् H 1

67 a परिलुप्तधैर्यं Bh., F (with no variants), S, for the use of $\sqrt{}$*crt* cp XV, 41 d I-8, Mal. alone विलोकनानि

68 b स्फुरद्—H 2, I-8, F, T, S, (*comm* विकसत्कामलनीपतुल्यैः clearly showing स्फुरत् to be original), I 8 क्वचित् on margin for स्फुरद् followed by Br, Bhar, Gop, P-5 कदम्बतुल्यैः

हेतु स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्
दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥
स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टि
नतासमाकुञ्चितसव्यजानुम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचाप
प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥
तप परामर्शविवृद्धमन्योर्
भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदर्चि सहसा तृतीयाद्
अक्ष्ण कृशानु किल निष्पपात ॥ ७१ ॥
क्रोध प्रभो सहर सहरेति
यावद् गिर खे मरुता चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेष मदन चकार ॥ ७२ ॥
तमाशु विघ्न तपसस्तपस्वी
वनस्पति वज्र इवावभज्य ।
स्त्रीसनिकर्ष परिहर्तुमिच्छन्
अन्तर्दधे भूतपति सभूत ॥ ७३ ॥

69 *a* H 2—द्रियाक्षोभ with comment आक्षाभ चाञ्चल्य, cp पर्याक्षिपत् and पर्यक्षिपत् VII, 14 *d* P 5 विसृज्य दृष्टिम्

70 *a* निपक्तमुष्टि I 5, I 6 noted in I 8 as a variant and followed by Br, Bhar, Gop *b* Va 1 नितान्त—, I 8 नताग्र—followed by Br, Bhar Gop, Va 1, H 1, G —सव्यपादम् *c* I 2 H 2, H 5, I 8 वक्री—

71 *b* दुष्प्रेक्ष्य Va 1, I 1, I 2, I 3, H 1, B 1, for दुष्प्रेक्ष्य cp XIII, 34, XVII, 10 *d* नि पपात P 3, P 4 P 5, H 2

72 *a* I 5 विमा सहर.

73 *b* वज्रमिवा—P-4 I 1, I 2, I 3, I 8 (Br Bhar, Gop), H 2, वज्र इवावरुज्य I 5,—वदह्य I 8, Br,—वरुह्य Bhar, Gop =दग्ध्वा *c* F स्त्रीसनिधान, P 5 हर्तुकाम सोन्तर्दधे Order

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्ति
मोहेन सस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ ७४ ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाष
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥ ७५ ॥

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कामदहनं नाम तृतीयः सर्गः ॥

of 73-74 is reversed in F, Bh., Vā-2, Vā-3, P-3, P-4, P-5, I 3, I-8, G

74 *a*—प्रमदेन F, Vā 1, P 3, P-4, P-5, I-6, H-5, B-1 *b* P-5 —स्तम्भयतीन्द्रि—

75 *b* समीक्ष्य F, Va 2, I 1, I-3, I-4, I-8 followed by Mal. alone *d* भुवना—Vā 2, I 3 भवनाभिमुखा, I-8 notes—मुख *on* margin followed by Mal. and Br

76 *a* जय स मुकु—P-5, H 1 *d* प्रतिपदा—H 2 वेगदीर्घीकृताङ्ग F, Bh., H 1, G, I-8 (text alone) T, S, I-8 Br, Bhar, Gop—कृताभ्र, Mal.—कृतात्मा

Colophon varies Va-2—कामवधो नाम—, P-3—मदनदहनो नाम, P-4 कन्दर्पदहनो नाम—, P-5 इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये सटीकस्तृतीय सर्गः, I 1, Bh.—मदनदहन—, I 2, I-4, Bh—कामदहनो—, I-8—कामदेव-दहनो—, I-3—मदनदमनो—, I-5—कामस्वदहनो—, I-6—कामनिग्रहो—, F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तृतीय सर्गः, S, G —मदनदहनो—.

॥ चतुर्थ सर्ग ॥

अथ मोहपरायणा सती
विवशा कामवधूर्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥
अवधानपरे चकार सा
प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोरतृप्तयो
प्रियमत्यन्तनिमग्नदर्शनम् ॥ २ ॥
अयि जीवितनाथ जीवसीत्य्
अभिधायोत्थितया तया पुर ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ
हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥
अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा
समदु खामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
उपमानमभूद् विलासिना
करण यत्तव कान्तिमत्तया ।
तदिद गतमीदृशी दशा
न विदीर्ये कठिना खलु स्त्रिय ॥ ५ ॥

1 Four comm प्रतिपादयिष्यता अनुभावयिष्यता but cp 10 16 प्रतिपद्य = प्राप्य, Bhar omits this śloka
2 d P-4—मनित्य—, G Bh विलुप्त—, I 8 Bhar विलग्न नष्ट ?
3 [illegible] हरमस्मात्स्मरे—
4 a I 8 Mal alone विक्लवा = विह्वला, cp घनशब्दविक्लवा in 11

क्व नु मां त्वदधीनजीविता
विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृद ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुत ॥ ६ ॥
कृतवानसि विप्रियं न मे
प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं
विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥
स्मरसि स्मर मेखलागुणैर्
उत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेसरदूषितेक्षणान्य्
अवतंसोत्पलताडितानि वा ॥ ८ ॥
हृदये वससीति मत्प्रियं
यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं
त्वमनङ्ग कथमक्षता रति ॥ ९ ॥
परलोकनवप्रवासिन
प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।
विधिना जन एष वञ्चितस्
त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

6 *c* I-8—बन्धना with Mal. क्षतसेतुबन्धा यस्यास्ता, Bhar क्षतसेतुबन्धनां भग्नसेतुबन्धना *d* F विद्रुत

8 *c* P-5 च्युति, Bh, P 2, I-8—केशर, F च्युतकेसरदूषितक्षितान्य— *d* Va 1 ताडनानि च, F, Bh ताडनानि वा

10 After this I 2 has this stray verse

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणाधिपो वसति यत्र मनःप्रियो मे ।
एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बाले
नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहाय ॥

रजनीतिमिरावगुण्ठिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्लवा ।
वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्
त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वर ॥ ११ ॥
नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥
अवगम्य कथीकृतं वपुः
प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
बहुलेऽपि गते निशाकरस्
तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति ॥ १३ ॥
हरितारुणचारुबन्धनः
कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
वद संप्रति कस्य बाणतां
नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥
अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
विरुतैः करुणस्वनैरियं
गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

11 a F —वगुण्ठिते b I 8 Gop —शब्दविह्वला, cp note on 4
13 b P-4 निःफलोदय
14 a So F, G Vā 1, Vā 1, on margin—पल्लव which is the reading of I 6, I 8 (Bṛ, Bhar, Gop), Vā 3 d P 5 प्रिय चूतप्रसवो under influence of IV 38
15 b—रुतैः Vā 1, P 5, Vā-3, G, F, Bh, S, T, —रुतैः (dative of kyā) P 2 P 3, P-4, I 2, I 8 (with four commentators= व्याकरणाय), I 5, I 6 c Vā 1, P 5 वितनैः, so P 3, P-4, I 2, I 8 (with four commentators), P 5, others—स्वनैः

प्रतिपद्य मनोहर वपु
पुनरप्यादिश तावदुत्थित ।
रतिदूतिपदेषु कोकिलान्
मधुरालापनिसर्गपण्डितान् ॥ १६ ॥
शिरसा प्रणिपत्य याचितान्
उपगूढानि सवेपथूनि च ।
सुरतानि च तानि ते रह
स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥
रचित रतिपण्डित त्वया
स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।
ध्रियते कुसुमप्रसाधन
तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥
विबुधैरसि यस्य दारुणैर्
असमाप्ते परिकर्मणि स्मृत ।
तमिम कुरु दक्षिणेतर
चरण निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥
अहमेत्य पतगवर्त्मना
पुनरङ्काश्रयिणी भवामि ते ।

16 *c* So P-4, P-5, F, G, Bh, S, T, Vā-1 corrects—दूत—into —दूति—which is also the reading of Vā-3 which adds in comment दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभया ह्रस्वत्वम्, I-8 Br, Bhar Gop —दूत— *d* P-4—लापदिनां—, so I-8 with Br, Bhar, Gop, others—ला—ता, cp III, 32*b*, IV, 14*b* After 16th Va 1 has क्व प्रस्थितासि etc (cp note on 10) not found in majority of MSS

17 *c* P-5 स्मर for रह, F सुरतानि च ते रह पुरास्मर—, सुरतानि च तानि तानि त I-8

19 *a* I-5—धैरपि य सुदारुणै—, F—धैरपि यस्य दा—, I-8 —धैरपि यत्सुदा—with Br, Bhar, Gop *b* प्रतिकर्मणि P-5, cp VII, 6 *c* F, I 8, P-5 तदिद followed by Br., Bhar, Gop

चतुरैं सुरकामिनीजनैं
प्रिय यावन्न विलुप्यसे दिवि ॥ २० ॥
मदनेन विना क्षिता रति
क्षणमात्र किल जीवतीति मे ।
वचनीयमिद व्यवस्थित
रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥
क्रियता कथमन्त्यमण्डन
परलोकान्तरितस्य ते मया ।
सममेव गतोऽस्यतर्किता
गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥
ऋजुता नयत स्मरामि ते
शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वन ।
मधुना सह सस्मिता कथा
नयनोपान्तविलोकितानि च ॥ २३ ॥

20 *a* Majority—श्रयणी, Va 1 corrects—श्रयणी—into श्रयिणी, but I 8 does reverse, P 5 श्रयिनी but F श्रयणी, for श्रयिणी cp *Vikramorvaśiya*, III, 10 *d* So Va 2, P 4, I 2, I 5, I 6, I 8 with Mallinātha (न विलुप्यसे न प्रलोभिप्यसे), Brhaspati (विलुप्यसे = विलोम्यसे), Bharata (विलुप्यसे पतित्वेन गृह्यसे) and Gopāla (विलुप्यसे अपह्रियसे) supporting it Other MSS and printed editions विलोम्यसे

21 *a* So P 3 alone but good, क्षिता 'accursed, miserable, wasted', cp V, 54 अक्षिणोत्, I 8, I 6, I 8 क्थ रति *b* Vā 1, Bh, G, T, S, G जीवितेति मे

22 *a* क्रियते क्थमद्य—I 6, I 8 ध्रियते क्थमद्य—(Gop), P 5 क्रियता क्थमन्तम— *c* I 8 स्वयमेव गतोऽस्म्यतर्किता but all its commentators गतोऽस्य—, śloka omitted by P-4

23 *b*—निषक्तध—I 8 B 1, B 2,—निषङ्गध—P 5 *d* F, Bh, G, I 8 विलोकित च यत्, Br, Bhar विलोकनं—, Vā 3—विलोचनानि च, P 5—विलोकनानि च

क्व नु ते हृदयंगमः सखा
कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना
गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २४ ॥
अथ तैः परिदेविताक्षरैर्
हृदये दिग्धफलैरिवार्दितः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां
मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २५ ॥
तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं
स्तनसंबाधमुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥
इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
यदिदं कणशो विकीर्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
अयि संप्रति देहि दर्शनं
स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।
दयितास्वनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

25 *a* परिदेवना—F, Va 2, Va-3, P 2, I 2 *b* F दिग्धफलैरिवाहतः, I-5, I-6, I-8 दिग्धशरैरिवार्दितः, Bh दिग्धशरैरिवाहतः. *d* I-8 notes—यत् कृतौ as variant followed by Gop

27 *b* F सुहृदः पश्यसि किं मया स्थितम् *c* I-8—कणशः प्रकीर्यते, G., Bh. तदिदं कणशो वि—, F तदिदं कणशः प्रकीर्यते, cp note on I-40 *d* Va-1—कपोतपाण्डुरम् P-4 adds after स्थितम् a stanza too obscene to be quoted

28 *c* प्रमदास्वन—P 2

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना
जगदाज्ञा ससुरासुर तव ।
विसतन्तुगुणस्य कारित
धनुष पेलवपुष्पपत्रिण ॥ २९ ॥

गत एव न ते निवर्तते
स सखा दीप इवानिलाहत ।
अहमस्य दशेव पश्य माम्
अविषह्यव्यसनप्रधूमिताम् ॥ ३० ॥

विधिना कृतमर्धवैशस
ननु मा कामवधे विमुञ्चता ।
अनघापि हि सश्रिता द्रुमे
गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥

तदिद क्रियतामनन्तर
भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरा ज्वलनातिसर्जनान्
ननु मा प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

शशिना सह याति कौमुदी
सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।
प्रमदा पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

29 c Vā 1, I 8 विश—, Bh विम— d Vā 1 कोमलपुष्प—with I 2

30 d So F, P 2, P 3, P 4, I 2 B 1, B 2, Bh, —व्यसनेन धूमिताम् G, S, T, —व्यसनप्रदूपिताम् Vā 2, P 5, I 8 with Brhaspati, Bharata and Gopāla—व्यसनप्रवूपिताम् (=सतप्ताम्)

31 a So Vā-1, G, S, T, —अर्थवैशस Bh F (र्थं = र्धं) supports it, I 5, I 6—मत्यवैशस, I 8 कृतमद्य वै— b F कामपथे— c F, G, Vā 3, Bh अनपायिनि सश्रयद्रुमे, P-4 अनवद्यापि हि सश्रिता द्रुमे, P-5 अनवद्यापि हि सश्रयद्रुमे

32 d भर्तुरन्तिकम् Vā 1

33 b F तडिन् प्रली—, I 8—दुर्विली—followed by four comments

अमुनैव कषायितस्तनी
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा
रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥
कुसुमास्तरणे सहायतां
बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
कुरु सम्प्रति तावदाशु मे
प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥
तदनु ज्वलनं मदर्पितं
त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः ।
विदितं खलु ते यथा स्मरः
क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥
इति चापि विधाय दीयतां
सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
अविभज्य परत्र यन्मया
सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥
परलोकविधौ च माधव
स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
निवपेः सहकारमञ्जरीः
प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥
इति देहविमुक्तये स्थितां
रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

35. *b* सौम्य P-5 *d*—याचिता चिताम् I-5, I-6, I-8, followed by Br, Bhar, Gop
36 *a* ममार्पितं P-5
37. *d* So F, I-8 followed by four comments, Vā 1, Vā 2 and others स माधव

शफरी ह्रदशोषविह्वला
प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥
कुसुमायुधपत्नि दुर्लभस्
तव भर्ता न चिराद् भविष्यति ।
शृणु येन स कर्मणा गत
शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥
अभिलाषमुदीरितेन्द्रियं
स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।
अथ तेन निगृह्य विक्रियाम्
अभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥
परिणेष्यति पार्वतीं यदा
तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।
उपलब्धसुखस्तदा स्मरं
वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥
इति चाह स धर्मयाचितः
स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।
अशनेरमृतस्य चोभयोर्
वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

39 *a* P 5 देहविसर्जनोद्यता *c* Bh, G—पविक्लवा *d* P 5—वान्वकम्पत, I 8—नुवकम्पयत् followed by commentators

40 *c* P 5 येन गतः स कर्मणा *d* So F with which agree G, I 8, P 2, P 5, I 5 I 6, —चिषाम् Vā 1, P 3, P-4, I 2

42 *b* F—तो परः *d* So Vā 1, P 5, F, स्वेन स योज—P 2 —स्वेन समग्रयिष्यति, I 5, I 6, I 8 followed by commentaries

43 *a* and *b* So Vā 1, F, P-5, इति चाह स धर्मचारिणी स्मरशापान्तभवा सरस्वती I 5 I 6, I 8 (*with* Br, Bhar, Gop who explain our reading as a *variant*), P 2 (with वाच on margin) but with—याचित on the opposite margin), B 2, G agree with ours but have—शापावधिदां read by Bh

तदिद परिरक्ष शोभने
भवितव्यप्रियसगम वपु॰ ।
रविपीतजला तपात्यये
पुनरोघेन हि पूर्यते नदी ॥ ४४ ॥

इत्थ रतेः किमपि भूतमदृश्यरूप
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनाम्
आश्वासयन् सुचरितार्थपदैर्वचोभि ॥ ४५ ॥

अथ मदनवधूरुपप्लवान्त
व्यसनकृशा परिपालयाबभूव ।
शशिन इव दिवातनस्य रेखा
किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

44 *d* B 1, B 2, F, Bh. न हि युज्यते—,
45 *d* I 5, I 6, I-8—र्थपरे—, I-8—यद्बहुभिरर्थपरै—.
46 *b* P-4 परिपालया—, P-5 प्रतिपाल्या—. *c* So I-8, F, others लेखा, cp 40 with शरभत्व in a number of MSS

Colophon P-3—रतिप्रलापवर्णना नाम, others agree with ours

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

तथा समक्ष दहता मनोभव
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपता
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मन ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय
तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ॥ २ ॥
निशम्य चैना तपसे कृतोद्यमा
सुता गिरीश प्रति सक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिता सन्ति गृहेऽपि देवतास्
तप क्व वत्से क्व च तावक वपु ।
पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

1 *d* F —फलो हि

2 *c* F —प्यते तन् वथ—

3 *a* I 8 कृतोद्यता *b* So Vā 1, F , I 6 गिरीश प्रतिबद्धमानसाम्, P 4 गिरीश प्रतिशक्तमानसी, H 1 त्रिनेत्रप्रतिसक्तमा—, गिरीशप्रति-सक्तमानसाम् I 8 (but comments—श प्रति—) with G , S T , Bh Śloka omitted by P-5

4 *a* I 8 मनीषितामच गृहेषु देवता, followed by Br , Bhar , Gop , I 5—मध्यगृहेषु, सन्ति गृहेषु दे—Vā 3, F Bh *c* Vā 1 कोमल, P 2, P 3, I 1, I 2, I 3 पेलव

क ईप्सितार्थे स्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥
अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्
जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

5 *a* F ध्रुवेच्छा—. *c* So B 1, F Majority—नार्थस्थिरनि—, cp गिरीश प्रति—गिरीशप्रति—in 3

8 *b* I-5, I-8 (अ) विलोलदृष्टि प्रविलुप्तचन्दना, followed by Brhaspati, Bharata and Gopala

9 *a* I-8 notes प्रसिद्ध मधुरं as a variant found in I-5, I-6 and followed by Brhaspati, Bharata and Gopala

10 *d* Va-1, Vā 3, P 2, P-3, P-4, I-8, H 1 —सना—

विसृष्टरागादधरान्निवर्तित
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्चुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया कर ॥ ११ ॥
महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतै
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
पुनर्ग्रहीतु नियमस्थया तया
द्वयीपु निक्षेप इवार्पित द्वयम् ।
लतासु तन्वीपु विलासचेष्टित
विलोलदृष्ट हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

11 *a* I 8 records निसृष्ट—as a variant *b* F—रुणिताश्च क`दुकात्, —रुणिताच्च कन्दुकान in majority followed by I 8 with com mentators We accept H 1 कन्चुकात् (comment —कन्चुकात् कर्पासकात a bodice or jacket) implying that she no longer busied her hands with adorning her lips and breasts *d* F—सूत्रप्रणया

13 *a* Va 1 गृहीतु *b* So I 8 with all commentators, read by P 2, P 3 P-4, I 2, I 6 Vā 1, P 5 द्वयेपु निक्षेपमिवा—with comment निक्षपमिव न्यासभूतमिव justifying 'द्वयेपु बहुवचनत्वम्', so is H 1, I 5 द्वयीपु निक्षेपमिवा—, G, S, T द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पित द्वयम्, I 3, F द्वयेऽपि निक्षेपमिवार्पित द्वयम् *d* So Vā 1, G, S, T, Bh I 8 F, Vā 2, P 2, P-4, P 5, I 1, I 3, I 5 I 6, others—दृष्टि, cp *c* चेष्टित, with note on 65, cp Rv VIII 69*c*

गुहोऽपि येषा प्रथमात्तजन्मना
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताम्
तया च तस्या हरिणा विशस्वमु ।
यथा तदीयैर्नयनै कुतूहलात्
पुर सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
कृताभिषेका हुतजातवेदस
त्वगुत्तरासङ्गवती निवीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्ता मुनयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वय समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सर
द्रुमैरपीप्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसभृतानल
तपोवन तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
यदा फल पूर्वतप समाधिना
न तावता लभ्यममस्त काङ्क्षितम् ।

14 *b* So F, Bh., I-8 others—वर्णैरदर्शयत्, cp 56 व्यरोदयत्; I-8 records—प्रस्रविणीर—as variant with Br —प्रस्रवणी 'प्रस्रवणा- पय सरण यस्या, but Bhar, Gop —विणी प्रस्रवितु शील यस्या *c* So F others प्रथमाप्तजन्मना *d* F —करिष्यत्

16 *b* So I-5, I-8 with Brhaspati, Bharata and Gopala "कण्ठे लम्बितसूत्रयुक्ता, निवीत कण्ठलम्बित यज्ञसूत्र विद्यतेऽस्या, यतिव्रते स्त्रिया अपि कण्ठविलम्बियज्ञसूत्र ध्रियत, निवीत कण्ठलम्बितमित्यमर", others अवीतिनीम् *c* So F, P-5, others ऋपयोऽभ्यु—; F —पु दय: सर्मा—

17 *b* F द्रिमैरमीप्ट—, Bh , I 8 द्रुमैरमीप्ट—followed by the four commentators, so also I 1, I-5, I-6, G , T , S , P-4—रपीप्ट-प्रसवार्चितातिथि, P-5, H I—र्पीप्टप्रसवार्चितातिथि-

तदानवेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
मृदु प्रकृत्यापि ससारमेव तत् ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां शुचिस्मिता
हविर्भुजां मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्
अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्
मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
शनैः शनैः श्यामिकया पदं कृतम् ॥ २१ ॥
अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

18 *a* P 5 फलं सर्वसमाधिसाधनं *c* So F, others (with Bh) तदानपेक्ष्य, cp note on 83 *d* P-4 F साधयितुं

19 *c* F ध्रिवं, I-5, I 6—काञ्चनधर्मि तनुः— *d* So F, B 1, I 1, I 3, Vā 3, G, S, T, I 8 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च (with two चs), Vā 1, P 1, P 5 मृदु प्रकृत्या च सुसारमेव च, P 2 corrects सुसार into ससार—which is the reading of Bh

20 *a* T has शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्य—so G, S, majority accept our reading which is also found in F, Bh, I 8 with commentators, cp Rv XII, 41 *c* P-4—प्रतिघातिना

21. *a* So F, Bh, I 8 with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla Vā-1 तथापि तप्तं, I 5, T तथातितप्तं *b* I 8 records कमलाश्रियं as a variant, cp VII, 62 कोमलस्यापि तप्तम् with अपि used in its proper sense

बभूव तस्या किल पारणाविधिर्
न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधन ॥ २२ ॥
निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन च ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्
भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥
स्थिता क्षण पक्ष्मसु ताडिताधरा
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिता ।
वलीषु तस्या स्खलिता प्रपेदिरे
चिरेण नाभि प्रथमोदबिन्दव ॥ २४ ॥
शिलाशया तामनिकेतवासिनी
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्
महातप साक्ष्य इव स्थिता क्षपा ॥ २५ ॥
निनाय सात्यर्थहिमोत्किरानिला
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयो
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

23 *a* I 1 प्रकामतप्ता, द्विविधेन Bh., P-5, P-3, I 2, I-8 (correcting वि into द्वि) with Mallinatha, Brhaspati, Bharata and Gopala, H 1, F, G P 2 (correcting द्वि into वि), S, T विविधेन (=पञ्चविधेन) *b* Bh.—समृतेन सा

24 *d* I-8 कनक, followed by Br, Bhar, Gop

25 *b*—रात्र्यन्तर—I 1, I-3, I-5, I-8 (but here too Mallinatha रात्र्यन्तर—) P-5—वातवर्षेषु *c* F—तडिल्लतै—

26 *a* So I-8, P 2, Va 1, I-5, I-6 सात्यर्थहिमोत्किरानिला with which agree P-3, P-4, I 1, I-3, H 1, सात्यन्तहिमोत्किरानिला G, S T F P-5 Bh

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥
मृणालिकाकोमलमेवमादिभिर्
व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

28　*d* So F, G, S, T, Bh, I 8, Vā 3, but Vā 1, P 2 P 3, P 4, P 5, I 1, I 2, I 3, I 5 H 1, B 1—न्त्यपर्णामिति तां, noted by I 8 as a variant and justified by Br, Bhar, Gop

29　*a* Bh, F, P 5—णिकापेन्वमेव— *b* P 5 व्रतैस्तदङ्गं क्षपयन्त्य— but on margin ग्लपय— After this Vā 1 reads

सुरास्तदुद्वीक्ष्य नगेन्द्रकन्यया
धृतं तपः शम्भुवशक्रियाक्षमम् ।
ययाचिरे तं प्रणिपत्य दुःखिता
पतिं पशूनां सुतमाजिहेतवे ॥ ३० ॥

This is not found in F, P 5, Vā 3, G S T I 8

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा
वपुर्विशेषेष्वधिगौरवा क्रिया ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्ता प्रतिगृह्य सत्क्रिया
परिश्रम नाम विनीय च क्षणम् ।
उमा स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम ॥ ३२ ॥
अपि क्रियार्थं सुलभ समित्कुश
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसभृत
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुला यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
अपि प्रसन्न हरिणेषु ते मन
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।

31. *a* P-5 बहुमानस्पया *d* So Va 1, P 2, P-3, P-4, P-5, I 2, I-5, I-6, I-8 with Brhaspati, Bharata and Gopāla,—विशेषेष्व-तिगौ—Bh., F, G, S, T, I 8 (with Mallinatha) I 1, I-3, Va-3, cp 53 अधिश्रिय

32 *a* Bh., G परिगृह्य *d* Cp Rv VI, 70 प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा

33 *a* So Va 1, P-5, F, I 1, I 2, S, G, T, अयि Va-3, P 2, P-3, P-4, I-8, H 1, I-5, I-6, but जलान्यपि uniformly in all, I-8 अयि क्रियार्थं—, cp Rv V, 4 अप्यग्रणी , 10 अपि प्रयत्नेन , 11 अप्याज्ञया exactly in a similar context and where अयि will make the reading awkward, confusion of अपि and अयि may be noted in the succeeding ślokas *b* P-4, I 1, I 2, I-3, H 1, B I विधौ क्षमाणि ते, followed by four commentators

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्
तवाक्षिसापत्यमिव प्रयुञ्जते ।। ३५ ।।
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वच ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशता गतम् ।। ३६ ।।
विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहासिभिस्
तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्
महीधर पावित एष सान्वय ।। ३७ ।।
अनेन धर्म सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसार प्रतिभाति भाविनि ।
त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेव एव प्रतिगृह्य सेव्यते ।। ३८ ।।
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मा पर सप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यत सता सनतगात्रि सगत
मनीषिभि साप्तपदीनमुच्यते ।। ३९ ।।

35 *c* H 1 यदुत्पलाक्षि— *d* I 1, G, F, Bh, I 8 क्षिमादृश्य—, followed by Mal, Br, Bhar, but Gop सापत्य

37 *a* Vā 2 विशीर्ण—, I 6 प्रकीर्ण—, Vā 3 विशीर्णसप्तर्षि with comment विशीर्णे पतिते, Vā 1, H 1—वलिप्रग्राहिभि, I 5, I 8, वलिप्रकाशिभि with Brhaspati, Bharata प्रभासिभि recording प्रकाशिभि as a variant, Gopala however—वलिप्रभाभि We follow F, P 5 and Mallinātha in I 8

38 *a* F —शेषमप्यपे— *b* F भामिनी, Vā 1 भामिनि

39 *a* P 5 प्रयुक्तसत्कार— *d* P 4, I 3 सप्तपदीन—, P 3 साप्तपदीनमिष्यते

अतोऽत्र किंचिद् भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः
त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्
तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥ ४१ ॥
किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४२ ॥
भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्
मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

40 *a* P-5 रहस्य— *d* So F, P-5, G, S, T, Bh., Mallinātha in I-8, प्रतिवाप्तुमर्हसि Va 1, P 2, P-3, P-4, I 1, I 2, I-3, H 1, I-5 प्रतिगोप्तुमिच्छसि, Bṛhaspati and Bharata प्रतिपादयिष्यसि in I-8, *left out by Gop*

41 *d* I 1, Vā 1, I-6, I-8, B-1 परं वद

42 Śloka omitted by Va-3 It is read after अलभ्यशोका— (44) by Bh, F, I-8, P 3, P-4, P 5 I 1, I 2, I 3, I-5, I 6 G, S, T, S agrees with our order *b* त्वया धृतं I 6 *c* I 5 I 6 विनिक्षिप्ततारका, I-8 Bṛhaspati, Bharata and Gopala विनिकीर्णतारका (= नत्यज्ज, त्यक्त्वा), others स्फुटचन्द्रतारका, followed by Mallinātha in I-8, but in G, S, T, Mallinātha's commentary concludes "दीप्यमानचन्द्रताराके प्रदोषे यद्वदरुणं वर्तेत तथा विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं न घटते इति भावः" This may imply—तारके in the text I-8 omits this portion

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च तनूदरि त्वयि ॥ ४३ ॥
अनन्यशोभाभिभवेयमाकृतिर्
विमानना सुभ्रु कुत पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति क कर
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥ ४४ ॥
दिव यदि प्रार्थयसे वृथा श्रम
पितु प्रदेशास्तव देवभूमय ।
अथोपयन्तारमल समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
निवेदित निश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे सशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभ कथम् ॥ ४६ ॥
अहो स्थिर कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यता गते ।
उपेक्षते य श्लथलम्बिनीरिमा
जटा कपोले कलमाग्रपिङ्गला ॥ ४७ ॥

43 *d* So P 5, H 1 others कृशोदरि, followed by commentators

44 So I 5, I 6, I 7, I 8 in Br Bhar, Gop, majority अनन्यशोकाभि—, found also in F, Bh *c* P 5 परावमर्शो, I 8 पराभिमर्षो *d* I 5, I 6—सूचिनु noted by I 8

46 *a* P 2, P-4, I 8 नि श्व—

47 *c* and *d* P-4 अपेक्षते, I 8 उपेक्षते but cp Gopāla उपेक्षते अङ्गीकरोति implying अपेक्षते, we follow F which gives in footnotes "उपेक्षते य कलमाग्रपिङ्गला जटा कपोले श्लथलम्बिनीरिमा ।' Vā 3, P 5 उपेक्षते य श्लथबन्धलम्बिनीर्जटा कपोले । I 8 उपेक्षते य श्लथबन्धना जटा कपोलदेशे कलमा—, Vā 1, P 2

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शिता
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्करेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतस कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥
अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चित
तव प्रिय यश्चतुरावलोकिन ।
करोति लक्ष्य रविमस्य चक्षुषो
न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मण ॥ ४९ ॥
कियच्चिर श्राम्यसि गौरि विद्यत
ममापि पूर्वाश्रमसचित तप ।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षित
वर तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगत सा न शशाक शसितुम् ।
अथो वयस्या परिपार्श्ववर्तिनी
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥
सखी तदीया तमुवाच वर्णिन
निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारण
कृत तप साधनमेतया वपु ॥ ५२ ॥

P-3, P-4, I-3, B 1, I 2 उपमन य दग्धवन्निनीर्जेग कपालदेश कल्माष्र—, Bh. उपमन य दग्धवन्निनीर्जेग कपालदशे कल्माष्र-पिङ्गला.

48 *b* P-4 दिवाकरस्पृष्टनिभू— *c* So F, others रेखा—

49 *c* So I-8 according to Brhaspati, Bharata and Gopala, I-5, I-6, others चिरमस्य चक्षुषः, P-3 reads 49 after 50

50 *a* B-1 सुभ्रु वि—

51 *c* P-3 अतो वयस्या, I-8 तता

52 *a* P-5, I 1, I 3—या निजगाद व— *b* I-5 विधाय

इय महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्
चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥
असह्यहुकारनिवर्तित पुरा
स्मरारिमप्राप्तमुख शिलीमुख ।
इमा हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्
विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वन ॥ ५४ ॥
तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृति
तुषारसघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिन
सबाष्पकण्ठस्खलितै पदैरियम् ।
अनेकश किनरराजकन्यका
वनान्तसगीतसखीर्व्यरोदयत् ॥ ५६ ॥
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षण
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवाग्
असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

53 *a* Cp 31 अधिगौरवा *b* So Bh, I 8 with commentators, others—मत्य *c* I 5 विग्रहात्
54 *b* F पुरारि— *c* Cp IV, 21 क्षिता *d* F विनष्टमूर्ते—
55 *a* P 5, I 3, I 5, I 6 तत प्रभृत्यु—, I 8 corrects तत into तदा
56 *a* I 5 उपात्तवर्णैश्चरितै, I 8 उदात्तवर्णैश्चरितै (according to Brhaspati Bharata and Gopāla) recording उपात्तवर्णे चरिते as a variant *d* Va 1, F, Bh, G—व्यरोदयत्, cp 14 व्यवर्धयत्
57 *a* P 5—सु निमीलिता क्षण

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तालिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥
यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेर्
अपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोर्
इयं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥
द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न तु प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्राकुलवीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

58 *a* So F., G., I-5, I-6, I-8, G., S., T., P 2 corrects यदा into यथा, F यथा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे *c* So Vā 1, P-5, I-8, P 2 स्वहस्तालिखित—, P 2 corrects स्वहस्तालिखित— into —स्तोल्लि—; I 1, I-3, G., S., T., Bh. स्वहस्तोल्लिखित— (cp Rv VI, 32 पत्त्रोल्लि—), B-2 स्वहस्तलिखित (with comment लिखित) perhaps original reading replaced by its meaning उल्लिखित. But cp *A. Śākuntala* VI, 6 स्मरशरालिखित etc.,—Rv III, 15 वनूदुरालेखनलाञ्छिता इव showing Kalidasa's preference for आ + √लिख् 'paint'

59 *a* F यदापि *b* P-5 विचिन्वता

60 *a* So F., others न च

61 *b* So Vā 1, P 2, P-3, P-4, P-5 I 1, I-3, I-5 अस्राकुलवीक्षिता—; I-6—अस्रान्तरितेक्षित—, H 1—रस्रान्तरवीक्षिता—, Vā-3—रस्रान्तरितेक्षिता—but in comment अस्रान्तरमनुप्रवाहं यथा तथा, I-8—रस्रोत्तरवीक्षिता—, G रस्रोत्तरसेक्षिता— So S., T., Bh.

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमाम्
अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

यथाश्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्
तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

62 *b* निवेदिते Bharata and Gopāla in I 8 *c* P 5 अपीदमेव, I 8—हासमित्यु—justified by Br and Bhar

63 F अथाद्रहस्ते *b* Va 3 I 2 समर्थयन्ती

65 *a* F तथाह *c* So P 5, I 1, I 2 I 3, Vā 1, F I 8 अमङ्गलाभ्यासरतिं with Mallinātha (अमङ्गलाभ्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य), Bṛhaspati (अमङ्गलेषु अस्थिधारणश्मशानवासादिषु अभ्यासेन रतिर्यस्य), Bharata (अमङ्गलस्यास्थिभस्मश्मशानवासादिरूपस्य कर्मणोऽभ्यासे परिशीलने रतिर्यस्य) and Gopāla (अमङ्गलं श्मशानं तस्याभ्याशः समीपं तत्र रतिर्यस्य) cp note on 13 *d* I 5—नुवृत्तं, P 5 न हि

करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्
विकीर्णकेशास्थिपरेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

66 *b* P-5—विवाहकङ्कण, others—कौतुक (=मङ्गलसूत्रम्) *c* Vā 1, H-1 भुजेन

67 *c* So F, Bh., others—दुकूलं च महत्—with च redundant

68 *b* F, Bh.—नुमन्यते *c* and *d* पादयोः प्रकीर्ण—I-5 *d* So I-6, others—केशासु परेतभूमिषु, a typical illustration of how a manuscript, though alone in a particular reading, helps to establish the original text No commentator has —केशास्थिपरे—.

69 *a* So P-5, F, Vā-3, G, others भवेत् *c* P-5 कुचद्वये—, Vā-3, P-3, P-5, I 1, I 2, I-3—चन्दनाङ्किते perhaps under influence of हरिचन्दनाङ्किते, Rv III, 59

द्वय गत सप्रति शोचनीयता
समागमप्रार्थनया कपालिन ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदित वसु ।
वरेषु यद् वालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति कि व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मन
क्व तद्विधस्त्व क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
उवाच चैन परमार्थतो हर
न वेत्सि नून यत एवमात्थ माम् ।

71 *a* B 1 omits this śloka *b* So I 8, F , others कपालिन

72 *a* Va 3 अलक्ष्यरूपता (perhaps for alliteration) 73 *d* So F, Bh, Vā 1, P-5 reads उपेक्षते साधुजनो न वैदिकी but in comment अपेक्षते अययते। अत्र परार्धे त्रिचतुराणि पाठान्तराणि प्रचरन्ति। I 8 उपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया (but the four commentators अपेक्ष्यते), I 1 अपेक्षते साधुजनेन वैदिकी on which H 1 is an improvement अपेक्षते साधुजनो न वैदिकी श्म यूपसत्क्रियाम्

74 *c* Vā 1—भ्रूल्तया—, I 8—ल्तया कृते तया—(noted by Bṛhaspati Bharata and Gopala)

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुक
द्विपन्ति मन्दाश्चरित महान्मन ॥ ७५ ॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गल
निपेव्यते भूनिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिप सत
किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभि ॥ ७६ ॥
अकिंचन सन् प्रभव स सपदा
स लोकनाथ पितृसद्मगोचर ।
स भीमरूप शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविद पिनाकिन ॥ ७७ ॥
विभूपणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखर
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपु ॥ ७८ ॥
तदङ्गसम्पर्शमवाप्य कल्पते
ध्रुव चिताभस्मरजो विशुद्धये ।

75 *d* So Va 1, P-1, F with majority—त्मनाम्, read by I 8 according to Mallinātha, Bharata and Gopāla Brhaspati, however, reads पिनाकिन which supports our 'singular' reading, for a similar confusion cp 83 महता—महत

76 *d* F किमभिराशासहतात्म—, I-8 reads किमाभि recording किमेभि, cp Brhaspati (आभि आशापहतात्मवृत्तिनि विषयस्पृहापर्युदामिरात्मवृत्तिभिर्बुद्धिप्रवृत्तिभि किम्), Bharata (आभि वैषयिकीभि आशया तृष्णया उपहत आत्मा येषा त तादृशाना जनाना वृत्तिभि क्रियाभि मङ्गल्चेष्टाभि किम्) and Gopāla who leaves the word unexplained एभि मङ्गलै Mallinātha

77 *a* P-4 अकिंचन सुप्रभव स *b* G, Bh. त्रिलोकनाथ- *d* Vā-1, I 2, H 1 याथात्म्यविद I 2 reads 81 (अनपदस्तस्य) after 77

78 *a* F विभासगोद्भासि *c* Vā 1, P 2, I 6—दय चन्द्र—through अय चेन्दुशेखर read by Vā-3

तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलुप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥
असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीश प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

79 *a* G, Bh तदङ्गसंसर्ग—, cp III, 36 अङ्गेन संस्पर्श— *c* I 8 तथाभिनृत्याभिनय—, P-5 तथा हि नृत्ताभि— *d* So Vā 1, P-3, P 5, I 1, I 2, I 3, I 6, H 1 (with विलुप्यते ध्रियते), I 8 with Bhar, Gop विलुप्यते गृह्यते but विल्प्यिते in F, Bh (comment विल्प्यिते ध्रियते), Vā 3, P 2, G, S, T

80 *d* F—रुणाङ्गुलौ

81 *a* Va 1, F, G, Bh विवक्षता, recorded by I 8 as a variant

82 *a* I 8, Bh यथा श्रुत— *d* F—कामवृत्तिर्वंशनीयमी—, P-5—वृत्तिर्वचनीयदर्शिनी

83 *a* Bh वटु *c* Vā 1, I 1, I 2 महतोऽवभा—, B 1, B 2—महतो विभाषते, H-1 महतोऽवभाषते, Bh, I 8 (with four comments

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल साग्रस्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मित
समाललम्बे वृषराजकेतन ॥ ८४ ॥
तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्
निक्षेप एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धु
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दास
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेश फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ उमातपःफलप्रदानं नाम पञ्चमः सर्गः ॥

महतोऽसमाप्ते) with majority महतोऽसमापत, cp note on 18 *d* F शृणाति

84 *b* I-8—गौरी स्तन—, P-5—सा च स्तन—, majority—बाला-स्तन— We follow F which is significant, for साग्रस्तन cp Mallinatha on व्याग्रहस्त 63 *c* So majority, F शुचिस्मित-

85 *b* So Va 1, Brhaspati, Bharata and Gopala in I-8, Bh., F, Mal. निक्षेपणाय पद—, so Vā-3, G, S, T, —मुद्धृतमु— Vā-3, Bh., so I-8 with Brhaspati, Bharata, Gopāla and Mallinātha, others—मुद्वहन्ती

Colophon Vā-3—गौरीतपःफलोदया नाम—, P-3—गौरीतपःफलो नाम—, P-4—उमातपःफलोदया नाम—, I 1—पार्वतीफलोदया नाम—, I 1 omits 4th canto without even remotest mention of it, I-5—उमाफलोदया नाम—with which agrees I-8, G—गौरीतपःफलोदया नाम—, S—तपःफलोदया नाम—with which agrees T, F इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः । श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु । श्रीकाकुलेशाय मङ्गलम् । श्रीराम । Bh. इति कालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये फलोदया नाम पञ्चमः सर्गः

॥ षष्ठ. सर्गः ॥

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथ सखीम् ।
दाता मे भूभृता नाथ प्रमाणीक्रियतामिति ॥ १ ॥
तया व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।
चूतयष्टिरिवाभ्याशे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥
स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासन ॥ ३ ॥
ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधना ।
सारुन्धतीका सपदि प्रादुरासन् पुर प्रभो ॥ ४ ॥
आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्करवीचिषु ।
आकाशगङ्गास्रोत सु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥
मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हेमवल्कला ।
रत्नाक्षसूना प्रव्रज्या कल्पवृक्षा इवाश्रिता ॥ ६ ॥
अध प्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
सहस्ररश्मिना शश्वत् सप्रणाममुदीक्षिता ॥ ७ ॥

1 5 सखी पिता

2 ‚ P 5 I 1, I 3, majority स्याने, cp V, 65c

4 *a* P 5 पुरोगता, B 1, B 2 प्रभो पुर

5 Sloka omitted by I 8 *b* F, H 1, G, Bh —कुसुमोत्किर— (comm उत्किरति विक्षिपन्ती व्युत्किरा), H 1—त्करवाहिषु *c* G व्योमगङ्गाप्रवाहेषु, Vā 1, Vā 3 H 1—श्रोत सु, Va 1 दिग्नाग—

6 *b* B 1, I 8 बिभ्राणा in Brhaspati Bharata and Gopāla, but बिभ्रतो according to Mallinātha हैमवन्धना I 8 in Bharata but हैमवल्कला (Bh) in Gopāla, cp हेमवेत्र III, 41 *c* रत्नाक्षयुक्ता noted by Bharata in I 8 as a variant

7 *a* B 1 प्रस्थापिता— *c* रश्मिना साक्षात् F, G Bh B 1 puts this śloka after 8th

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥
सर्गशेषप्रणयनाद् विश्वयोनेरनन्तरम् ।
पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥
प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।
तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥
तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।
साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥
तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।
स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥
तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः ।
क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलसाधनम् ॥ १३ ॥
धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।
पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥
अथ ते मुनयः सर्वे पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

8 *b* F—उद्धृतया

9 *d* P-5 धातार इव, so I-5, Vā 1

10 *c* B-1 तपसा परिभु—

12 *b* Bharata in I-8 records—चापश्यद्—as a variant *c* I-8 —पुमानिति नास्थैषा, but even here the commentators read अनास्थैषा

13 *b* So F, G, Bh., P-5, Vā-1, H 1 भूयः *d* So P-4, Vā 1, I 2, P-5, I-5, B 2 सत्पत्न्यो मूलसाधनम्, Bh, B-1, F सत्पत्न्यो मूलकारणम्, I 1, I-3, I-8 दारत्न मूलसाधनम् with Mallinātha सत्पत्न्यो मूलकारणम्, Bṛhaspati दारत्न मूलकारणम्, Bharata and Gopāla दारत्न मूलसाधनम्

15 *a* G, Bh., B-2 मानयित्वा जग—, H 1, H 2 प्रणिपत्य ज—, B-1 मानयित्वा जगत्पतिम् *d* P-4—क्रित वच, noted by Gop in I-8

यद् ब्रह्म सम्यगाम्नात यदग्नौ विधिवद् धुतम् ।
यच्च तप्त तपस्तस्य विपक्व फलमद्य न ॥ १६ ॥
यदध्यक्षेण जगता वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्याप्यपथ मनोविषयमात्मन ॥ १७ ॥
यस्य चेतसि वर्तेथा स तावत् कृतिना वर ।
किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥
सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अद्य तूच्चैस्तर तस्मात् स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥
त्वत्सभावितमात्मान बहु मन्यामहे वयम् ।
प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर ॥ २० ॥
या न प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसभवा ।
सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥
साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वा वयमञ्जसा ।
प्रसीद कथयात्मान न धिया पथि वर्तसे ॥ २२ ॥
किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन बिभर्षि तत् ।
अथ यस्तस्य सहर्ता भाग कतम एप ते ॥ २३ ॥

16 *b* So P 5 explained by Bhar in I 8, others विधिना
17 *c* Bh G, F —स्वाविषय obviously an explanation from comment
19 *b* I 8 H 1—पदमध्यास्महे वयम्, F नित्यमर्काच्च सोमाच्च पदमध्यास्महे वयम् *c* Vā 1 तूच्चैस्तरा, Bh —तर ताभ्या, H 1 तूच्चैस्तरामन्तस्मर—(with comment अन्त मध्ये) I 8 तूच्चतरैस्तस्मात् but in comment Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla alike follow तूच्चैस्तरम्
21 *a* I 5, I 8—निर्विनाग्राक्ष in Br, Bhar, Gop *c* P-4, P 5, *I 1, I 2, I 3, H 1* किमाख्यायते
22 *c* H 1, H-4 दर्शयात्मान
23 *c* I 5, H 1, H-4, B 1, G Bh अथ विश्वस्य स—, so I 8 with Bharata following योऽस्य वि—सहर्ता

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।
चिन्तितोऽस्मीत्यनाम्नातवच्छाधि न करवाम किम् ॥ २४ ॥
अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभि ।
उपचिन्वन् प्रभा तन्वी प्रत्याह परमेश्वर ॥ २५ ॥
विदित वो यथा स्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तय ।
ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थभूतोऽस्मि सूचित ॥ २६ ॥
सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकै ।
अरिविप्रकृतैर्देवै प्रसूतिं प्रति याचित ॥ २७ ॥
अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥
तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालय ।
विक्रियायै न कल्पन्ते सबन्धा सदनुष्ठिता ॥ २९ ॥
उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुव ।
तेन योजितसबन्ध वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥ ३० ॥
एव वाच्य स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधव ॥ ३१ ॥
आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापार कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवविधे कार्ये पुरध्रीणा प्रगल्भता ॥ ३२ ॥
त प्रयातौषधिप्रस्थ सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सगम पुनरेव न ॥ ३३ ॥

25 *c* H 1 विस्तारयन् प्रभा
26 *a* H-4 स्वार्थे न— *c* P-4 न तु मू—
28 *c* I-5, I-8 उत्पादाय but even here Mallinâtha follows उत्पत्तये, F reads with उत्पादाय हविर्भोक्तुर्यज—
29 *a* H-4—मस्मदर्थे
31 *d* F —मनन्तीह मानव-
33 *c* and *d* F महाकालीप्रपातेऽस्मिन् सगम पुनरस्तु न, Va-3 महाकार्यप्रपातेऽस्मिन्, I-8 महाकोशीतनात—with Mallinâtha, Brhaspati and Bharata—कोशी—but Gopâla—कार्शी—

तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥
ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥ ३५ ॥
तेऽप्याकाशमसिश्यामसुत्पत्य परमर्षयः ।
आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा सह मानसाः ॥ ३६ ॥
अलकामतिवाह्येव वसतिं वसुसंपदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

34 *b* Vā 3 I 1—णयोत्सुके *c* Vā 1 जहू *d* So Vā 1 G, I 5 Bh others तपोधनाः

35 *a* I 1, I 3 ततः प्रणाम इत्युक्त्वा, I 5 ततः परममोमित्यु—clearly a combination of परममित्युक्त्वा and परममोमुक्त्वा the intended reading, H 1 ततः प्रमाणमित्युक्त्वा, I 8 agrees with ours, but even here Mallinatha reads ततः प्रणाम इ— c So I 8, others संप्राप्तः *d*—ष्टमाश्रमम् Vā 1 P 3 P 4 I 1, I 2, I 3, H 1 which corrects आस्पदं into आश्रमम्, I 8 reads आस्पदम् but even here Brhaspati and Bharata accept आश्रमम्, P 5—ष्टमासनम्

36 *a* So Vā 1, P 2, P 3, B 1, I 8 (where Mallinātha explains ते चाकाश—"महर्षयश्चापि," चकारः समुच्चयार्थः), but Bharata (अपि पूर्वापेक्षया समुच्चये) and Gopāla (तेऽपि परमर्षादयाऽपि) read तेऽपि, F G Bh ते चाकाश—, Vā 3, P 5 ते आकाश— *b* I 8 उपेत्य परमर्षयः but strangely Mallinatha, Brhaspati, Bharata and Gopāla follow उत्पत्य, I 1, I 3 उद्यम्य प— *c* F आजग्मुरो— *d* So P 5 alone with comment मनसा निर्मिता मानसाः सप्तर्षयः मनसा सह मनः इवाति-चातुर्योक्तिः यदैव गमनाय मनः कृतं तदैव प्रापुः, I 1, I 3, I 8 मनसा तुल्यरहसः in Brhaspati, Bharata and Gopāla, even here Mallinātha समरंहसः, Vā 3 मनसा सहरंहसः but comments मनसा समरंहसः

37 *a* So Vā 1, F, P 4, P 2 P 3, I 1 B 1 —मतिवाह्यैव Bh P 5 (but comment—ह्यव), I 1, I 8 (where Mallinātha explains

गङ्गास्रोत परिक्षिप्त वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।
बृहन्मणिशिलासाल गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥
जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनय ।
यक्षा किंपुरुषा पौरा योषितो वनदेवता ॥ ३९ ॥
शिखरासक्तमेघाना व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
अनुगर्जितसंदिग्धा करणैर्मुरजस्वना ॥ ४० ॥

जनिवाहैव), but Bharata and Gopāla जनिवाहैव अनिश्रमैव, Vā-3—हैव c So Vā 1, P 5 (comment मारायय विवायैव रचितम्), P 2, F, Mallinātha in I 8 (=अभिष्यन्दाऽतिरेक जनितिक्तजन इति यावत्) but Bṛhaspati, Bharata and Gopāla explain अभिष्यन्दि (वमन न्यक्कार वा कृत्वा, स्वर्गस्य अभिष्यन्दि-वमन शाखानगरमिव कृत्वा, स्वाँशुम्ब स्यन्दिनु शीउ यस्य स तया अथवा स्थानात् स्थानान्तरगर्पणमभिष्यन्दिवमनशब्देनोच्यते), cp also comment on 47 d So Bh, F P-5 supported by Rv XV, 29d H 1 कृत्वा इव निव—, others—व विनि—

38 a and b F—परि तप्तवप्रान्त—, Vā 1, P 2, P 3, I-5, I 8 गङ्गाश्रान — c So P 5, G, Bh, others शिलाशार d So F, P-5, G, S, T and I 8 (Mallinātha गुप्तावपि सवरणेऽपि, Bharata परचम्रायात दुर्रचना गुप्ति तस्या recording स्वर्गादपि as a variant), Vā 1, I 1, I-3, I 8 स्वर्गादपि मनोहरम्, P-3 स्वर्गादपि मनारमम्

39 a I 8 वीतसिंहभया—, but the four commentators explain जितसिंह—, Mallinātha recording वीतवीतभया नागा (वीत वीतात् पादाङ्कुशस्पर्शा भय येषा त) as a variant b Mark Mallinātha on बिल citing a quotation where बिल does not occur, bila = *Uccaiḥśravas* ? Cp however

> वामकर्णस्य विवरात् कृष्णस्य परमात्मन ।
> गण श्वतनुरगाणामाविर्भूतो मनोहर ॥
> *Brahmavaivarta I, 5, 49*

40 b वीज्यन्ते I 2, वेश्मसु P 2 c Va-1, P 3, I 1, I 2 मन्द्रगर्जित—, Bh, F, P 2, P-4, P-5, I 8 अनुगर्जित according to Mallinātha but अन्तर्जित according to Bṛhaspati, Bharata and

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।
गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥
यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥
यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥
यौवनान्तं वयो यस्मिन्नातङ्कः कुसुमायुधः ।
रतिः स्वेदसमुत्थाना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

Gopāla *d*—मुरज—F, I 8, Vā 3, P-2, I 1, I 3, I 5, —मरुज—Va 1, I 2, —मुरुज—P 3, P 5

41 *c*—पताकश्री—F, गृहच्छत्रपताकाश्री—I 8 followed by Brhaspati, Bharata and Gopāla

42 *a* I 8—हर्म्याणां but all the commentators explain—हर्म्येषु, but Bharata records it *b* So Va 1, P 3, P 4, I 2, I 5, I 8 with Mallinātha, Brhaspati, Bharata and Gopāla none recording any variant, I 1, I 3 Va 3 सोपानभूमिषु (but comment—आपानभूमिषु), Va 1 records, on margin नक्तमापानभूमिषु as a variant which is followed by P 5, F, Bh, P 2, S, T, G B 2 (curiously Mallinātha in them explains आपानभूमिषु आपानपङ्क्तिषु?) *d* I 1, I 3—उपकारताम्

44 *b* F, Bh नान्तकः कुसुमायुधात् followed by G, S, T, P 5 आतङ्कः कुसुमायुधः (comment यत्र सायकक्षेपी मदन एवातङ्कः न तु व्याध्यादि—, may be न+आतङ्क no fear of death from over indulgence) cp नैषां शिश्नं प्र दहति जातवेदाः AV IV, 34 2, Vā 1 H-4 अन्तः कुसुमायुधः (see Mallinātha), I 8 नानङ्गः कुसुमायुधः followed by Brhaspati, Bharata and Gopāla Cp Md II, 4*b*

c and *d* cp Rv VIII 51, I 1, Vā 1, H 4, B 1, B 2 रतिखेदसमुत्थाना, F, Bh रतिभेदसमुत्था recording रतिभेदसम्— as a variant meaning 'sleep caused by a variety of (sexual) enjoyment', I 5 रति खेदसमुत्थान accepted by I 8

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥
सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।
यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनः ॥ ४६ ॥
तत् कान्तमृषयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥
ते सद्मनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वास्थवीक्षिताः ।
अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

and followed by Brhaspati, Bharata and Gopala explaining आयासवारणं रतिरेव नान्यत् किमपि The sense is the gods get perspiration only in *rati*, otherwise they never have it *d* F records सुप्ति सन्ना—in footnotes

45 *a* Vā-1 भ्रूभङ्गिभिः (perhaps from comment भ्रूभेदिभिः भ्रूभङ्गवद्भिः) *d* Vā 3 प्रसादप्रार्थिनः प्रियाः, P-5 अप्रसादार्थिनः प्रियाः Note सकम्पोष्ठैः in all the MSS for which cp I, 45

46 Śloka omitted by I 2, I-8 *d* So F, P-4, P-5, G, S, T —मादनम्, B 1, Vā 1, P 2, P-3, I 1, I-3, I-5 सुगन्धिरा—, Bh., Vā-3 गन्धवद् गन्धमादनम् with comment गन्धवद् गन्धाढ्यं गन्धमादनं नाम गिरिर्यस्य पुरस्य बहिर्भवं बाह्यमुपवनम् । गन्धवद् गन्धमादनमित्यागन्तुः पाठः । प्राचीनस्तु सुगन्धिर्गन्धमादन इति पुल्लिङ्गान्तः

47 *a* So Vā-1, B 1, H-4, I-5, अथ ते मुनयो दिव्याः Bh., F, G, S, T, Vā-3, I 2, I-3, I-8, rest as ours, P-5 अथ ते मुनयः सर्वे, P-4 ततस्ते मुनयः सर्वे, Va-3 ततस्ते मुनयो दिव्याः (but in comment अथ दिविभवा दिव्या मुनयः) *c* So Vā-1, F, Bh, G, S, T, Vā-3, I 2, I-3, I-8, I 1, I-3, P-5, H-4 स्वर्गाभिष्यन्दसुकृतं but in comment स्वर्गमभिसंधायार्जितस्य सुकृतस्य वञ्चनामिव मेनिरे which implies स्वर्गाभिसंधिसुकृतं, P-4, I-5 स्वर्गाभिस्यन्दि सुकृतं, noted by I-8 and followed by Br, Bhar —स्यन्दि = स्वःप्रसवि

48 *b* F —मुखद्वास्थवी—noting—मुखद्वारस्थवीक्षिताः *d* H-4—नलसंनिभैः

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुर सरा ।
तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरपरा ॥ ४९ ॥
तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरि ।
नमयन् सारगुरुभि पादन्यासैर्वसुधराम् ॥ ५० ॥
धातुताम्राधर प्राशुर्देवदारुबृहद्भुज ।
प्रकृत्यैव शिलोरस्क सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥
विधिप्रयुक्तसत्कारै स्वय मार्गस्य देशक ।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्त शुद्धवर्त्मभि ॥ ५२ ॥
तत्र वेत्रासनासीनान् नीचासनपरिग्रह ।
इत्युवाचेश्वरान् वाच प्राञ्जलि पृथिवीधर ॥ ५३ ॥
अपमेघोदय वर्षमदृष्टकुसुम फलम् ।
अतर्कितोपपन्न वो दर्शन प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥
मूढ बुधमिवात्मान हैमीभूतमिवायसम् ।
भूमेर्दिवमिवारूढ मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

49 Vā-1 reverses the order of 49 50, rest as ours

50 *a* Va-1, P-4, I 1, I 3, I 5, I 8 in Bṛhaspati अर्घमा—, F, Bh., P 5, I 2, G, S, T I 8 in Mallinātha, Bharata and Gopāla अर्घ्यं— *b* P-4, P 5 नग for गिरि

51 *d* P-5 हिमवानिव, I 5, I 8 हिमवान् गिरि

52 *a* B 2—कृतनमस्कारै *b* P 5 दैशिक (=उपदेशी), I 1, I 3, I 5, I 8, Bh दर्शक *c* Va 3 स तदाक्रमयामास (but comment तैर्मुनिभि), F, P 5 स तैराक्रामया—(but comment आक्रमयामास निनाय), cp 79 *d* So P 5, others शुद्धकर्मभि

53 *b* So Vā-1, P 2, P 3, P-4, I 2, B 1, B 2, कृतासनपरि—Vā 3, P 5, F, I 1, I 3, I 5, I 8, H-4, Bh, G, S, T *c* Vā-1 प्रत्युवाचे—, H-4 प्रत्युवाच मुनीन् सर्वान्, I 1 इत्युवाच ऋषीन् सर्वान् I 5 इत्युवाच मुनीन् सम्यक् *d* Bh., F भूधरेश्वर

55 *a* So Va-1, I 8 (with four commentators), P-4, I 1, I 2, I 3, I 5, B 1, B 2, note Mallinātha बुधम् in I 8, but बुद्धम्

अद्य प्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥
अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥
जङ्गमं प्रैष्यभावेन स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥
भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्छते ।
अभिव्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥
न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥
कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते ।
मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

in G., S., T., Bh. *b* P-3, I-3 हैमीभूत—and so is Gopāla in I-8. *d* P-5—भवदनुग्रहम्

56. *b* P-2, I-5, Bh. अधि—, note अध्यस्ताभिनिवेश पादोत्क्षे-रिवार्णवः Br. I, 16, —स्मि सिद्धये I-2, P-5 *d* I-5 तीर्थं प्रचक्षते

57. *c* P-5—प्रवाहेन. *d* धूतपादा—I-2

58. *a* So F., I-8 with four commentators, Vā-1 प्रेष्यभावेन, Bh. प्रैष्यभावे व:, H-4 प्रेष्यतसे व, P-5 प्रैष्यतसे व. *b* I-8 notes —द्विधा: followed by Gop. *c* and *d*. So Vā-1, P-3, P-4, I-1, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, P-5—अह तद्धि द्वैरूप्यमिति मे वपुः I-5 विभक्तानुग्रहं मन्ये द्वैरूप्यमपि मे वपुः, G, S., T. विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि , so Mallinātha in I-8

59. *c* So Vā-3, P-4, B-1, Vā-3 अभिव्याप्त—(but comment: अपि व्याप्त—); P-5, I-1, I-5, I-8, F, Bh., G, S., T अपि व्याप्त—, P-2 अपि व्याप्त—with अभिव्या—on top of line. After this Vā-3 reads कर्तव्यं वो न पश्यामि. (61)

60. *c* Vā-3—गतमपि ध्वस्तं रज—.

61. *b* F.—किं नोपपद्यते. *c* Vā-1, B-2, H-4 मन्ये मत्पा—. *d* Vā-3 —भवतामिदम्; so P-3, P-5

तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञा मे दातुमर्हथ ।
विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥
एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥
इत्युक्तवन्तमेवार्थं दरीमुखविसर्पिणा ।
द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमाचलः ॥ ६४ ॥
अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयः प्रेरयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥
उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥
स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।
चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥
गामधास्यत् कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।
आरसातलमूलात् त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥
अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।
पुनन्ति लोकान् पुण्यत्वात् कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

63 *b* I-5, I 8 इत्यमूर्त्या, followed by Br, Bhar, Gop *c* So I-8 noting येनार्थिनो यूय, others येनात्र वः कार्य—

64 F with others ऊचिवान्, P-4 इत्युदारितवार्थं *b* गुहामुख— Bh., G, S T *c* P-5 द्विरिव *d* Va 3 and Bh with others हिमालय

65 *c* F, Bh ऋषयस्त्वादयामासुः, mark F's preference for चादयामासुः

66 B-1 इत परमपि—

67 *a* I-5 स्थावरात्मा तु

68 *a* F कथमस्य *b* Vā-1, H 3, B 1, B-2, I 8—मन्दरम् . *c* P 2, P 3—मूलात्त्व त्वमा—, I 8, Vā-3—मूल त्वमवा—, so F, Va-1—लत्वमवालम्बि—

69 Vā-1 reads this śloka after 71 *a* H-4 अच्छिन्नमूलसंताना with comment न छिन्न छेद प्राप्त मूलस्य संतान विस्तार यासा

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।
प्रभवेन द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।
त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥
यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।
उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥
काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
इदं तु ते भक्तिनम्रमहृदारावनं वपुः ॥ ७३ ॥
तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
श्रेयसामुपदेशात्तु वयमंश्यत्र भागिनः ॥ ७४ ॥

ता *b* So F , Bh., Vā-3 (—र्त्यनि— परामशादन्तःप्रवेशाच्च), S , T , G , but Vā-1, P-4, I 1, I 2, I-3, H-3, P-5, I-5, I-8, B-1, B 2—र्मिनिवा—; but Kālidāsa describes fame as crossing oceans in Rv VI, 77 —आम्बुनदीनुदवीन् विलीर्ण भुजानानां वसति प्रतिष्ठम् etc , and we should adopt—र्त्यनि—here accordingly, cp XV, 8 where also Vā-2 reads—निर्विवारितक्रम, while other MSS have—व्यनि— *c* Vā-1 लाक

70 *c* So Vā 1 , H-3, B-1, H-4, P-2, P-3, P-4, P-5, I 2, I-3, I-5, I-8, Bh. प्रभवेन, G , S , T प्रनवेण, so Bharata in I-8.

71 *d* P-3, I-1 स च स्वाभा—, H-3, H-4 स तु स्वाभाविको हरेः

72. *a* So F , others with Bh. पदमातस्थुषा त्वया *d* Vā-3—विफलीकृतम् but in comm.—वितथी—

73 *c* and *d* So F Bh इदं तु ते भक्तिनम्र सतामाराधनं वपुः, Vā-1—नम्र महदा—, P-5 इदं तु ते भक्तिनम्रमभूदाराधनं वपुः, B-1 इदं ते भक्तिनम्रस्य सतामाराधनं वपुः (=P-2 except in—माराधक—) , I-1, H-3, I-8 इदं ते भक्तिनम्रस्य महोदारतरं वपुः followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, G , S , T इदं तु ते भक्तिनम्र सतामाराधनं वपुः

74. *a* So F., Vā-1, I-8 यदाग— *b* F तवैव च *c* So F , others —शाच्च *d* So Vā-1, P-5 , F , P 2, Bh , I-5, I-8—मयन—.

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शब्दमीश्वर इत्युच्चै सार्धचन्द्र बिभर्ति य ॥ ७५ ॥
कल्पितान्योन्यसामर्थ्यै पृथिव्यादिभिरात्मभि ।
यस्येद ध्रियते विश्व धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥
योगिनो य विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।
अनावृत्तिभय यस्य पदमाहुर्मनीषिण ॥ ७७ ॥
स ते दुहितर साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मण ।
वृणुते वरद शभुरस्मत्सक्रामितै पदै ॥ ७८ ॥
तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
अशोच्या हि पितु कन्या सद्भर्त्रे प्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

75 *a*—गुणस्थान—I 5, I 8, with गुणोपेत on margin which is the reading followed by Mallinatha and Bharata, Brhaspati prefers—गुणैर्व्याप्त—, P 4, I 2, H 4—गुणोत्थान—, I 3 अणिमादिगुणैस्वयंमस्पष्टपुरु— *c* So Va 1, F, I 5 शब्दमीश्वर-मित्यु—which is accepted by I 8 in Bharata, Brhaspati and Gopāla, Bharata recording अत्युच्चै as a variant

76 *a* G, S, T (with कलितान्योन्य—explained by Mallinātha as कलित धृतिसग्रहादिस्वस्वगुणसपादितम् अन्योन्यसामर्थ्यं यै) *b* I 1, I 2—रात्मनि *c* So F, I 8 Bh, Vā 1 येनेद, P 2, I 1, I-3 येनेद धार्यते व्यक्त, P 5 येनेद तन्यते व्यक्त, H-4 येनेद धार्यते विश्व, I 2 यस्येद धार्यते विश्व

77 *a* Vā 1 निचि, for which cp निचेता (=observer) RV I, 184, 2,

78 *b* F, Bh कर्मणाम् *d* So Vā 1, F, T, G, S, Bh, cp 52 स तैरात्मथामास, Va 3 सक्रमितै (comment अस्मासु निवेशितै), I 1, H 3 (comment अस्माभि सक्रमितानि कथितानि तै), H-4, I 8 in Mallinātha, Brhaspati and Bharata (but Gopāla सक्रामितै)

79 *d* Vā 1 सद्भर्तु, Bh, G सद्भर्तु—

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥ ८० ॥
प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥
उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलाभ्युदयाय विधिः ॥ ८२ ॥
अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।
सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥
एववादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥
शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥
मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यं समीप्सितम् ।
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥
इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।
आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सुताम् ॥ ८७ ॥

80 *a* P-5 यावन्मयानि, F records यावद्द्रयानि, यानि द्वयानि *b* F records चराणि स्थावराणि च *d* P 2 corrects जगत into जगता
81 *c* Bh अस्या चूडा—
82 *d* So F, others—एष त्वत्कुल—
85 *a* I-8 शैलस्तु पूर्णकामोऽपि in Brhaspati, Bharata and Gopala *b* F, Va-3, P-5, I-3, H 3, H-4—मुखमवैक्षत *c* I-8 गृहिणीतन्त्रा, I 1 गृहिणीमुख्या *d* So F, G, S, T, Bh with Mal. and Br in I 8, others कन्यार्थे हि—
86 Sloka omitted by F, P-5, I-5 *a* मेनापि मेने तत्सर्वं Va-3, B-1, B 2 मने मेनापि तत्सार्वं *b* Va-3 कार्यं समीहितम्, P 3 समीहितम् G, Bh.—र्यमभीप्सितम् *c* So I-5, I 1, I 3 न भवन्त्यभि— *d* B 1 भवन्त्यव्यभिचारिण्याऽभर्तुर्व्यव पतिव्रता
87 Omitted by H 3 *a* I 1 इदमेवात्तर न्याय्य—, B 1 इदमवात्तर *b* Va 3 विचार्य, P-4, P-5, I 1 विचिन्त्य

एहि सर्वात्मना वत्से भिक्षा त्व परिकल्पिता ।
अर्थिनो मुनय प्राप्त गृहमेधिफल मया ॥ ८८ ॥
एतावदुक्त्वा तनया मुनीनाह महीधर ।
इय नमति व सर्वांस्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥
ईप्सितार्थक्रियोदार तेऽभिनन्द्य गिरेर्वच ।
आशीर्भिरेधयामासु पुर पाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥
ता प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवतसकाम् ।
अङ्कमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥
तन्मातर चाश्रुमुखी दुहितृस्नेहविक्लवाम् ।
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणै ॥ ९२ ॥
वैवाहिकी तिथि पृष्टास्तत्क्षण हरबन्धुना ।
ते त्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहा ॥ ९३ ॥
ते हिमाचलमामन्त्र्य पुन प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्ध चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टा खमुद्ययु ॥ ९४ ॥

88 *a* Bh , F एहि विश्वात्मने, Va 3 (comment), I 1, I 3 शर्वात्मने, so G , I 2, P 2, I 5 सर्वार्पणे, H 3, H 4, B 1, B 2 सर्वात्मने, I 8 सर्वात्मना in Brhaspatı Bharata and Gopāla explaining सर्वेषामात्मस्वरूपेण शिवेन recording विश्वात्मने, सर्वात्मने as variants, Vā 1 शर्वार्पणे, cp 29 and 78 *b* Bh , G भिक्षासि

89 *b* Bh मृषीनाह महीधर , स भूधर P 5 *d* I 8—वधूरियम्

90 *c* H 3—भिर्वर्धयामासु

91 *a* P 2—दरध्वस्त— *b* P-4—तसिकाम्, so I 8 in Mallınātha and Gopāla clear, in Bharata and Brhaspatı doubtful, note Mallınatha वतसकाम् in G , T , S

92 *b* Vā-1 दहितु स्नेह—, I 5 दुहितु स्नेहव्याकुलाम्, H 3—नृस्नेहविह्वलाम्, I 8 दुहितृस्नेहव्याकुलाम् *c* H-4 वरस्य नान्यपूर्व—

93 *a* Vā 1, I 3 पृष्ट्वा *d* So I 5, I 8, H 1, G , Bh , I 1 with others चेलुश्चीरप—

94 *a* I 5, Va 3, P 4, P 5, I 1, I 2, I 3, Bh हिमालयमा— *b* B 1 पुनर्दृष्ट्वा, Bh , G पुन प्राप्य *c* F , Bh सिद्ध तस्मै, I 8 records प्रिय चास्मै as variant

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद्
अगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ गौरीयाचनं नाम षष्ठः सर्गः ॥

शुभं भवतु ॥

95 *a* P-3 कृत्स्नाद् *b* P-4 अगणयद्, H-4—समागमेप्सु

Colophon varies Va-3 इति श्रीकुमारसम्भवे काव्ये कालिदासकृतौ षष्ठः सर्गः, P-3 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ उमाप्रदानो नाम षष्ठमः सर्गः, so I 2, I 3, I-5 (omitting कालिदासकृतौ), H-3 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ गौरीयाचनो नाम षष्ठः सर्गः, so H-4, B 1 उमावरदानो नाम—, I 1—उमाप्रदानो, P-5 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये सटीके षष्ठः सर्गः, F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये षष्ठः सर्गः, G, Bh. उमाप्रदानो =S

॥ सप्तमः सर्गः ॥

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ
तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुताया
विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्
गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।
आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागाद्
अन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

सतानकाकीर्णचतुष्पथं तच्
चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
भासा ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
उपोढपाणिग्रहणेति पित्रोर्
उमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

1 *b* I 8 यामित्र—

2 *a* I 5, I 8 कौतुकसंनिधानैः according to Bharata and Gopāla, Mallinatha सविधाभिः (?), Brhaspati सविधानैः, cp सनिहितेऽपि 13 *b* P 5 दिने दिने *c* P 4 सानुमतोऽनुरोधात्

3 *a* Bh., F P 4, P 5, I 5, G, S T, Va 3—कीर्णमहापथ—, P 3—चतुःपथ—, I 8 text चतुष्पथ—but all the commentators महापथ *c* So Va 1 and I 8 with all commentators, but G S, T (with Bh, F, P 5) भासोज्ज्वलन्त्—with Mallinatha explaining उज्ज्वलत् in these *d* Va 1 स्वर्गमिवा—

4 *a* So F alone, others एकैव *b* I 8, I 3 P 4 चिराय, I 1, I 2 चिरेण, Brhaspati, Bharata and Gopāla—दृष्टेरमृतोत्थितेव in

अङ्काद्ययावङ्कमुदीरिताशी
सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
सवन्धभिन्नोऽपि गिरे कुलस्य
स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥
मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन
योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।
तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्
बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥
सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्
दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नरागम् ।
निर्नाभिकौशेयमुपात्तबाणम्
अभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥
बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला
विवाहदीक्षाविधिसायकेन ।

I 8 *c* So F उपाहपाणिग्रहणेव in Va 1, I-5, Vā-3, I 1, I 3 आसन्नपाणिग्रहणेव, आसन्नपाणिग्रहणानि Bh *d* F, I 8 (text alone)—च्छ्रसिना—, P-3—पोत्स्व—

5 *b* P 5 अन्वयुङ्क्त alone, others अन्वभुङ्क्त *c* Bh., S —न्धि—, cp Rv III, 24, H-4 गिरेष्कुलस्य *d*—तन बभूव Va-1

6 *a* H-3, H-4—शशलाञ्छनोत्य (comment —लाञ्छनस्य चन्द्रस्यात्य उदया यस्मिन्) *b* So F, P-5, I 1, I 2, I-3, I 8, Va-1, H 3, B 1—फा—

7 *b* Bh, G प्रतिभिन्नशोभम् *c* So Vā 1, I 1, I 2, I-3, I-8, G, S, T, Bh, Va-3 उन्नाभि (comment उत्क्रान्तनाभि), so F, H-3 निर्धौतकौ—, so H-4, P-5 निर्मिन्नकौशय—(comment नाभिकौशेय जघनाम्बर यत्र नदादि (?) तदपास्यते घटिकानाशे), mark confusion of नाभि (in comment) and निर्मिन्न (of the text), cp उन्नाभ in Rv XVIII, 20, Va-3—यमुनोऽवाणम्

करेण भानोर्बहुलावसाने
सधुक्ष्यमाणेव शशाङ्कलेखा ॥ ८ ॥
तां रोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्
आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
वासो वसानामभिषेकयोग्यम्
नार्यश्चतुष्काभिमुखीमनैषुः ॥ ९ ॥
विन्यस्तवैडूर्यशिलातलेऽस्मिन्
आविद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।
आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः
सतूर्यमेना स्नपयाबभूवुः ॥ १० ॥
सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका
प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

८ *b* So F, H 3, Bh, Vā 1, Va 3, P 5, I 3, I 8 नवेन दीक्षा— (I 8 शाय—), cp 24*d* *d* Va 3, P 5, I 3, I 5—क्षमा—, F सधुक्षमाणेव शशाकरेखा, Bh —धुक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखा

9 *a* I 5, Vā 3, Bh, I 1, I 3, I 8 लोध्र (—कल्केन कृताङ्गतैलाम्), P 4—न हृताङ्ग— *b* P 5—कालीयरसाङ्गरागाम्, I 8—कालीयकृताङ्गरागाम् *d* P 4—मुखीं निपेदु, I 5, I 8, Bh —भिमुखव्यनैषु, so I 3

10 *a* I 5, I 8 विन्यस्तवैदूर्यशिले च तस्मिन्, Bh.—वैडूर्यशिलातलेऽस्मिन् *b* P 5 (विन्यस्तवैदूर्यशिल्पे च तस्मि-) नाविद्धमुक्ता , I 1, I 3, H 4, Bh आबद्धमुक्ता , H 4 आविद्धमुक्ता—, I 8 आरब्धमुक्ता—not followed in comments which have आबद्ध (Mallinātha), आयुक्त—(= बद्ध Bṛhaspati), आरब्ध—(—ग्रथित Bharata) and आवद्ध (Gopāla) *c* तोया P 5

11 *b* Vā 1, I 8 (Bṛhaspati, Bharata and Gopāla)—तत्र—, H 4, P 2 गृहीतशुद्धाद्गमनीयवस्त्रा, H 3 गृहीतशुभ्रोद्गमनीयवस्त्रा, G, Bh. गृहीनपत्युद्गमनीयवस्त्रा, गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रम् I 1, I 3, F

तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्त
युक्त मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतिव्रतामि परिगृह्य निन्ये
क्लृप्तासन कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥
ता प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं
क्षण व्यलम्बन्त पुरो निषण्णा ।
भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्रा
प्रसाधने सनिहितेऽपि नार्य ॥ १३ ॥
धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभाव
केशान्तमन्त कुसुम तदीयम् ।
पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्ध
दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥
प्रमक्तशुक्लागुरु चतुरस्या
गोरोचनापत्रविभङ्गमङ्गम् ।
सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्
त्रिस्रोतस कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

c So F, Vā-1, I-8 with four commentators निर्वृत्त—Va 3, I 1, I-3, G, S, T, Bh.

12 *a* तत प्रदशाच्च P-4, P-5 *c* So all the MSS except Va 1 with प्रतिगृह्य *d* H-3, H-4 क्लिप्ता (comment क्लिप्त रचित)

13. *b* Va-1, I-5 विलम्बन्त—, H 3—यन्ता so H-4 *c* I-8 भूतात्म शाभाह्रियमाणनेत्रा in Brhaspati, भूतार्थशोभाह्रिय—in Bharata भूतात्मशोभाह्रियमाणनेत्रा in Gopāla but भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्रा in Mallinatha

14 *a* P-4, P-5 धूपन सत्याजित— *c* F पर्यक्षिपत् majority (with Bh.) पर्या—, cp note on स्ववाहनेशा—38

15 *a* F विन्यस्तकाल—, so I 1, I 3, H 3 प्रमक्तकाल , H-4 प्रामक्तकाल—, I 8 प्रयुक्तकालागुरु चतुरस्या गोरोच in text

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्म
समेघलेखं शशिनश्च बिम्बम् ।
तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्
चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥
कर्णार्पितो रोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद्
बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥
रेखाविभक्तः प्रविभक्तगात्र्या
किंचिन्मधूच्छिष्टविसृष्टरागः ।
कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यद्
आसन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

but in Mallinatha विन्यस्तशुक्लागुरु—, Brhaspati प्रयुक्तशुक्लागुरु , Bharata प्रयुक्तशुक्लागुरु , and Gopāla प्रयुक्तशुक्लागुरु—a typical illustration of the divergence between text and commentary, I 2 आसक्तशुक्लागुरु चतुरङ्ग गोरोचनापत्रविभङ्गमस्या , I 1, I 3, Bh विन्यस्तशुक्लागुरु , P 5 सरोचनापत्र—, गोरोचनापत्रविभक्तमङ्गम् I 1, I 3, I 8, B 1, G, Bh विभङ्गमस्या

16 *a So I 1, I 3, I 5 F, Bh, I 8 (with four commentators)*, for which cp III, 30, others लीन— *b* F, G—मेघरेख

17 *a* I 1, I 3, I 5 I 8, G, F, Bh लोध्र—(but mark रेखा in F) *b* I 1, I 3 H 3 गोरोचनान्यास—, P 4, I 5 गोरोचनोद्भेदनि—, F, G, Bh गोरोचनाक्षेप—, I 8 गोरोचनापत्र—in Mallinātha, गोरोचनाभेद in Bṛhaspati, गोरोचनाभगनितान्तगौरे in Bharata (भग मण्ड, who records गोरोचनाभेद also), गोरोचनाभेद in Gopāla

18 *a* Vā 1 लेखाविभक्तश्च विभक्त—, G, F, Bh रेखाविभक्त सुविभक्तगात्र्या , I 8 लेखाविभक्तश्च विभक्तगात्र्या (as in Vā 1) in text, but रेखाविभक्तश्च विभक्त—in Mallinātha, लेखा विभक्तश्च पवित्रगात्र्या in Bṛhaspati (who records लेखाविभक्तश्च

पत्यु शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्
माल्येन ता निर्वचन जघान ॥ १९ ॥
तस्या सुजातोत्पलपत्रकान्ते
प्रसाधिकाभिर्नयने समीक्ष्य ।
न चक्षुषो कान्तिविशेषबुद्ध्या
कालाञ्जन मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
सा सम्भवद्भि कुसुमैर्लतेव
ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानैर्
आमुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ २१ ॥
आत्मानमालोक्य च शोभमानम्
आदर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।

विनतगात्र्या as a variant), लेखाविनतश्च विमन्त—in Bharata and Gopāla *b* So Vā-1, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, F, I 1, I 3, Bh.—विमृष्टराग followed by Mallinatha in I-8, Vā-3 मधून्मृष्टविसृष्ट— *d* H-3 —घरोष्ट—, I-8 फलावराष्ठ.

20 *b* F, P 2, I 1, I 2, I-3, Bh. निरीक्ष्य *c* I-8 चक्षुष कान्ति— followed by Bharata alone

21 *c* B-1 नीयमानै. *d* I-5, I-8—नीयमानै—रारोप्यमानाभरणा चकाशे followed by Mallinātha as नायमानैराश्रयद्भि, आमुच्य मानाभरणाङ्गेषु प्रतिमुच्यमानाभरणा चकाशे, by Bṛhaspati नायमानैरानतैः, आरोप्यमानाभरणा, by Bharata नीयमानै माच्छद्भि आरोप्यमानाभरणा, and by Gopala नीयमानै मश्लिष्टै आरोप्यमानाभरणा चकाश, Va-1 चकाशे, H-3 —आबध्यमानाभरणैश्चकाशे, H-4 आबध्यमानाभरणा चकाशे

हरोपयाने त्वरिता बभूव
स्त्रीणा प्रियालोकफलो हि वेष ॥ २२ ॥
अथाङ्गुलीभ्या हरितालमार्द्रं
मङ्गल्यमादाय मन शिला च ।
कर्णावसक्तामलदन्तपत्र
माता तदीय मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥
उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धो
मनोरथो य प्रथम बभूव ।
तमेव मेना दुहितु कथचिद्
विवाहदीक्षातिलक चकार ॥ २४ ॥
बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्या
स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।
धात्र्यङ्गुलीभि प्रतिसार्यमाणम्
ऊर्णामय कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

22 *b* I 1 I 3, I 8 आदर्शबिम्बस्तिमिता—, but commentators आदर्शबिम्बे स्ति— *c* P 5, I 2—पयानत्वरिता— *d* P 4 —फलो ह वप

23 *a* So Va-1, I 8, P 3, I 2, I 3, H 3,—लिम्यां Vā 3, F, Bh, P 2, P-4, P-5, I 1, I 5 *b* G, Bh मागल्य— *d* H 3 मेना तदीय—, I 2—मुखमुन्ममज्ज (उन्ममार्जं ?), I 8 मुखमुन्ननाम in Brhaspati Bharata and Gopāla, Mallinātha adopting मुखमुन्नमय्य which is also found in F

24 *b* P 2, H 3, H-4, B 1 प्रथमो— *c* I 8 records तेनैव मेना as a variant followed by Br, who says तमेवेति पाठोऽसगत

25 *a* So F, Bh, Va 1 with majority, I 8 धात्र्यङ्गुलीभि परिमार्यमाण in text, but प्रतिसार्यमाण in Mallinātha and Bharata, प्रतिमार्यमान in Brhaspati and Gopāla *d* P 2—मय कङ्कण हस्तसूत्रम but on top margin—कौतुक—, P 5—मय कौतुकसूत्र हस्तम् but comment कौतुकहस्तसूत्रम्

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा
पर्याप्तचन्द्रेव शरत् त्रियामा ।
नवं नवक्षौमनिवासिनी सा
भूयो बभौ दर्पणमाददाना ॥ २६ ॥

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः
कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
अकारयत् कारयितव्यदक्षा
क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युर्
इत्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।
तया तु तस्यार्धशरीरलाभात्
पश्चात्कृता स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्
तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां
तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥

26 *c* I-8 नव नव क्षौम—in Bṛhaspati नव नव बभौ, Bharata नव नवमदृष्टपूर्वमिव भूयाऽधिकं च यथा स्यात्, Gopāla नवं नवं यथा स्यादेव क्षौम दुकूल निवसितुं शीलं यस्या सा, but Mallinātha नवं नवक्षौमनिवासिनी सा *d* P-5—माददाना

27 *d* P-3 corrects भर्त्तीनाम् into सतीनाम्

28 *b* I 2 ताभिरमौ स्म नम्रा *c* G., Bh —शरीरभाजा *d* I-8 तया तु तस्यार्धशरीरलाभादत्र कृता—with Mallinatha अर्धशरीरभाजा पश्चात्कृता अवरीकृता, Bṛhaspati अर्धशरीरलाभाद्दूरीकृता—, Bharata अर्धशरीरलाभात् अवकृता पश्चात्कृता जिता इत्यर्थः, Gopala अर्धशरीरलाभात् अवकृता

29. *a* F—रूपमद्रि— *d* So F, V-3, P-5, H-4, I-8 in Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla (who prefers—कागमन प्रतीक्ष्य but explains—गमनप्रतीक्ष also), Vā-1, P-3, P-4, B-1, I 1, I-3—गमन प्रतीक्ष्य

तावद्भवस्यापि कुबेरशैले
तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्
न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
स एव वेषः परिणेतुरिष्टं
भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को
गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यद्
अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।
सान्निध्यपक्षे हरितालमय्यास्
तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

30 G, Bh भवस्यापि, so I 8 in the four commentaries, P 5 कुबीरशैल *d* Va 1 स्मर—

31 *c* H 3, H 4, I 8—णेतुरिष्टो in Bṛhaspati Bharata and Gopāla, Mallinātha—णेतुरिष्ट— *d* F रूपान्तर तस्य—

32 *a* I 5 शिताङ्क— *d* F गजाजिन चैव—

33 *a* H 3, H 4 नेत्रान्तरद्योति, P 5 शखान्तर द्योति—(शखान्तरे द्योति ? cp Mallinātha) accepted by Bharata in I 8 *b* G तदन्त— *c* B 1 सान्निध्ययोगे—, H 4 हरताल— *d* So I 8, with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla all explaining तिलकक्रियाया, P 4 तिलक क्रि—

दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा
बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
चन्द्रेण नित्य प्रतिभिन्नमौलेन्
चूडामणे कि ग्रहण हरस्य ॥ ३५ ॥
इत्यद्भुतैकप्रभव प्रभावान्
प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
आत्मानमासन्नगणोपनीते
खड्गे निषक्तप्रतिम ददर्श ॥ ३६ ॥
स गोपति नन्दिभुजावलम्बी
शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठम् ।
तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणम्
आरुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥
त मातरो देवमनुव्रजन्त्य
स्ववाहनक्षोभचलावतसा ।
मुखै प्रभामण्डलरेणुगौरै
पद्माकर चक्रुरिवान्तरिक्षम् ॥ ३८ ॥

35 *a* F —निष्ठ्यूतमयूखमासा—, I-5—निष्ठ्यूतमनातमासा *b* P 2, P 3, B-1—विकृत—, P-5—जनाविष्कृतलक्षणेन *c* I-5 नित्य प्रतिबद्ध—

36 *a* and *b* I 1, I-3—प्रभव प्रभावा (न्) स्वसिद्धनेप—, H-3, P-5 —नेपथ्यविधिर्वि—, I-8 उदारनेपथ्यविर—in Bharata and Gopala, Bh. प्रसिद्धनैपथ्य— *d* Vā 3, P-5, G निविक्तप्र—, I-8 in Gopāla नियुक्तप्रतिम (=न्यस्तान्तप्रतिच्छायम्)

37 *b* P-4—चर्माभिहितोरुपृष्ठम् *d* So majority, Vā I, I 1, H-4 —कैलास—

38 *b* H-3, H-4 सवाहनक्षोभ—, I 2 स्ववाहनाक्षोभ—, cp पर्यश्रित् and पर्याश्रित् in 14 for redundant आ *c* So Vā 1, P-5, F, G, S, P 2 corrects—रश्मिगौरै into—रेणुगौरै, I-8 मुखैस्तन्तु—ड्डरश्मिगौरै in Brhaspati, but in Bharata प्रभामण्डलरश्मिगौरै which is also the reading of *Gopāla* *d* So Vā-1,

तासां च पश्चात् कनकप्रभाणां
काली कपालाभरणा चकाशे ।
बलाकिनी नीलपयोदराजिर्
दूरं पुरः क्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥
ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैर्
उदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।
विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥
उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्
त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्
बभौ वहन् गाङ्गमिव प्रवाहम् ॥ ४१ ॥
मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं
सचामरे देवमसेविषाताम् ।
समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि
सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

I 2, I 5, I 8, पद्माकरीचक्रु I 8 in Bharata, Gopāla, Bh, P 5 and majority, F पद्माकर चक्रिरि—

39 b Vā 1, H 3, H 4, B 1 चकासे c I 8—राजी in Bharata and Gopāla, Mallinātha—राजि, F पयोदपङ्क्ति d Vā 3 दूरं परिक्षिप्तशतह्रदेव, I 8 दूरं पुरःक्षिप्ततडिल्लतेव in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, while Mallinātha adheres to—शतह्रदेव

40 c I 5, I 8 सुमहश्शृङ्गाण्य—in Bṛhaspati and Gopāla, while Mallinatha and Bharata read विमानशृङ्गाणि—

41 a H 3, H 4 समाददे— b वन नि P 4 c P 5—लादविभिन्नमौ— d So Va-1, P 3, P 4, P 5, I 2, I 1, I 3, H-4, H 3, B 1, F Bh बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे, so G, S, T (so P 2 with —गाङ्ग—) and I 8 with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopala

42 a H 3, H-4 पूतं च (with comment)

तमन्वगच्छत् प्रथमो विधाता
श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य
संवर्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ॥ ४३ ॥
एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधासौ
सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥
तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः
श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञास्
तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥
कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं
वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्
संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥
तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्
सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयम्
अध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥
विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः
संगीयमानत्रिपुरावदानः ।

43. a F, Va 3, G, S, Bh तमभ्यग—, I-5 प्रथम वि— d P-4, P-5 समेत्रयन्तौ
44 a P-4, P-5, F, G, S, T, Bh —धा सा d H 3, H-4, F, P-5 —रीड्यौ.
45 b H-3, H-4 श्रीलाञ्छना—, P-4 श्रीलक्षणात्सर्गवि—
47 a P-4 जयानि- b Va 1—महर्षिभिस्तान्— d Va 3 पूर्वहृता—

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्
ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥
खे खेलगामी तमुवाह वाह
सशब्दचामीकरकिंकिणीक ।
तटाभिघातादिव लग्नपङ्के
धुन्वन् मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥
स प्रापदप्राप्तपराभियोग
नगेन्द्रगुप्त नगर मुहूर्तात् ।
पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातै
सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणम् ॥ ५० ॥
तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठ
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्ट ।
स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गाद्
आसन्नभूपृष्ठमियाय देव ॥ ५१ ॥
तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैर्
वृन्दैर्गजाना गिरिचक्रवर्ती ।

48 *a* F प्रग्रसरं प्र—, H 3 प्राग्रहरं प्र— *b* F —नत्रिपुरापदान, P 3, Vā 1—मानस्त्रिपुरावदान (—वदाह ?), H 3 सगीयमानत्रिपुरावदाह (comment त्रिपुराणामवदाह भस्मकर) *d* P 4 —धिपखण्डधारी, I 8 recording तारापतिखण्ड—as a variant

49 *b* P 4, H 4—किंकणीक *c* I 5 तटप्रघातादिव, H 3 H 4 तटाभिघाता—(comment अभिघात ताडन)

50 *c* P 5 पुरो विविग्नैर्हर—, Bṛhaspati in I 8 पुरा विलग्ने हरदृष्टिपात्र (=ललाट) *d* P 2, P 3 P 4, P 5, F, I 5, G, S, T, Bh कृष्यमाण

51 *c* I 8 स्ववाहचिह्नादव—in Bṛhaspati (स्ववाहन वृष तेन चिह्नात्—), Bharata (स्ववाहचिह्नात् मार्गात्, कस्मिंश्चित कल्पे हरस्य मेघो वाहनमासीत् अतएव मेघचिह्नमाकाश, केचित्तु स्ववाहो वृष स एव चिह्न यस्य तदाकाशमित्याहु तदसगतम्) and Gopāla, but in Mallinātha स्वबाणचिह्नात् *d* P 4—भूपृष्टमि—

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीत
प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥
वर्गावुभौ देवमहीधराणां
द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने ।
समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ
भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥
ह्रीमानभूद् भूमिधरो हरेण
त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणाम ।
पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरम्
आवर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
स प्रीतियोगाद् विकसन्मुखश्रीर्
जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।
प्रावेशयन् मन्दिरमृद्धमेनम्
आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥
तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम्
ईशानसंदर्शनलालसानाम् ।

52. *c* गमनप्रतीत I-5, I 8 in Brhaspatı, Bharata and Gopāla, but Mallınātha—प्रतीत (=हृष्ट), cp तस्यां वृषाङ्कागमनप्रतीत 29

53 *b* H-4—तामिधाने *d* Vā-1, I-5, I-8 मिवाब्धी, Bharata records जलौघौ as a variant

55 *a* H-3, H-4 न प्रीति— *c* I-5, I-8 प्रावेशयन्मन्दिरमन्यमेनम् in Bharata and Gopāla, Mallınātha and Brhaspatı not explaın ıng ऋद्धम् or मध्यम् *d* F आगुल्म—, I-2 माङ्गल्यकीर्णापणमार्गपुष्पम्, P-5 आगुल्फकीर्णाम्बरमार्गपुष्पम् (but comment कीर्णापण-मार्ग—), I 1 आगुल्फकीर्णान्तरपुष्पवर्षम्, I-5 आगुल्फपुष्पप्रकरावकीर्णम्, I-8 आगुल्फकीर्णान्तरपुष्पमार्गम्, not followed by any of the commentators who have Mallınātha आगुल्फकीर्णापण-पुष्पमार्गम्, Brhaspatı आगुल्फमारोपितपुष्पमार्गम् which is adopted by Bharata and Gopāla

प्रासादमालासु बभूवुरित्थ
त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥
आलोकमार्ग सहसा व्रजन्त्या
कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्य ।
बद्धु न सभावित एव तावत्
करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश ॥ ५७ ॥
प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्
आक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षाद्
अलक्तकाङ्का पदवी ततान ॥ ५८ ॥

56 *a* I 5 अस्मिन् *d* I 1, B 1, I 5, I 8 मुक्ता य—in text but त्यक्तान्यकार्याणि in the four commentators *d* I 2 विचेष्टनानि

57 *a* I-5 त्वरया व्रजन्त्या *b* I 1, I 3—उद्वेष्ठभवान्त—, I 8 उद्वेष्ट नवान्तमाल्य in Brhaspati, Bharata and in the explanation offered by Gopāla while his reading is उद्वेष्टितवान्तमाल्य Mallinātha उद्वेष्टनवीतमाल्य (=उद्गीर्णमाल्य) *c* G बन्धु which is followed by Gopāla in I 8 P 4 वध्रेण स— *d* G रुद्धोऽपि च, so Mallinātha in I 8, I 5, I 8 रुद्धोऽपि न केशपाश in Bharata (बद्धु न सभावित एव न पारित एव करेणापि न रुद्धो न धृत केवल विस्रस्तपतितोऽभूदित्यर्थ) Gopāla agrees with Mallinātha He adds केचित् पठन्ति—'करेण रुद्धोऽपि हि केशपाश बद्धु न सभावित एव तावत्' तदयुक्तम्, cp Rv VII, 6

58 *b* Vā 3 आकृष्य काचि—(from "आक्षिप्य = आकृष्य" Mallinātha, Bharata, Gopāla) After this I 3 reads

स्तन धयन्त तनय विहाय कान्त कुचापीडनलोलहस्तम् ।
तथैव कार्पासकमुद्वहन्ती ययौ तयान्या रमसा गवाक्षे ॥

P-3 modifies it as

स्तन धयन्त तनय विहाय विलोकनाय त्वरित व्रजन्ती ।
मप्रस्नुताभ्या (—प्रस्नुना) पदवी मिमेच काचित् स्तनाभ्या
पयगागवाक्षात् ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥
अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद् रशना तदानीम्
अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥
तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्
व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

I 1 reads

प्रस्थापयन्ती पदवीं स्तनाभ्यां निनेव काचित् पवनायनानि ।

59 *b* I 1—वामनेत्रम्, cp Rv VII, 8

60 Cp. Rv VII, 9

61 *a* P-4 अर्धाञ्चिता— *b* So I 2, P-3, I-5 दुर्निमिता, P-5 दुर्निमितु (comment निधाय निक्षिपेत्, may be—दुर्निमित? adverbial use), F, Vā-1 दुर्मिते, I-8 दुर्मिते (=सम्भ्रमा दुर्न्यस्ते) in Mallinātha, दुर्निमिता (=एकत्रीकृता), दुर्निमिता? √*mī* 'fix') in Bṛhaspati and Bharata (दुर्निमिता बन्धनग्रन्थिरहिता) while Gopāla seems to follow दुर्निमिता, दुर्निमित correct from √*mī* 'fix'='ill fixed' *c* Vā-3, P-3, P-4, P-5, I 1, I-8 रसना, cp Rv VII, 10

62 *a* P-4—गन्धिगर्भैः *d* So all the MSS except F which reads —पत्रावरणा—, cp Rv VII, 11, XI, 93*d*

तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलिर्
उत्तोरण राजपथ प्रपेदे ।
प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणच्छवीनि ॥ ६३ ॥
तमेकदृश्य नयनै पिबन्त्यो
नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासा
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥
स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्
अपर्णया कोमलयाभितप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥

63 P 3, P 5 reverse order of 63 64 *c* P 5 विमानशृङ्गाणि *d* I 2 योत्स्ना—, B 1 ज्योत्स्नाभिषङ्गाद्द्वि—, H 4—भिषेकाद्द्वि—, Bh, G—भिषेकद्विगुणद्युतीनि, P 3—द्विगुणतमवीनि—, cp Rv VII, 4

64 *a* F ता शकर दृष्टिभिरापिबन्त्य, noted by Mallinatha as a variant *c* P-4, P 5 तदाहि, B 1, Vā 3 तयाहि सर्वेन्द्रियवृत्ति— *d* Brhaspati records विनोपघातेन खिलीबभूव as a variant explaining "उपघातेन आकस्मिकशब्दपातेन विना अ येषा चक्षुषोऽन्यपामिन्द्रियाणा वृत्ति खिलीभूतेति' सिल्मग्रहतो वध इति भूरि, Bharata आसा शषेन्द्रियवृत्ति उपघातेन विष्टम्भेन रागादिविघ्नेन विना खिलीबभूव विफलीभूता, and so is Gopāla Cp Rv VII, 12

65 *a* Va-3 दुष्कर— *b* Bh पेलवयापि तप्तम्, पेलवयाभितप्तम् F. I 8 but commentators—यापि तप्तम् Gopāla reading पेलवया (=कोमलया), Vā-3, P-4 पेशल्या पि—, cp V, 21 तयाभितप्त where MSS misread—पि तप्त—, P 2, I 2 read this śloka after न नूनमारूढरुषा (67)

परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥
न नूनमारूढरुषा शरीरम्
अनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये
संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥
अनेन सम्बन्धमवाप्य दिष्ट्या
मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।
मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चम्
उच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥
इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां
शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

66 *a* P-5—स्पृहणीयरूप *d* So F, I-5, I 8 with the four *commentators*, *others* वितथा—*for which cp* Rv VII, 14

67 *c* I-5 व्रीडावशादेनमुदीक्ष्य मन्ये, noted on margin by I-8 and recorded by Bharata as a variant H 3, H-4 reverse the order of 66-67

68 *a* F, G —न्वसुमन्य—, P-1 दृष्टया, so I 8 in text but दिष्ट्या in Bharata (=भाग्येन) and Gopāla (=पुण्येन), Brhaspati दृष्ट्या (दिष्ट्या ?) हर्षेण भाग्येन वा *c* मालि क्षितिपालनोच्च Vā 1, I 8 मूर्धानमाक्रम्य महीधराणाम्, followed by Brhaspati, Bharata and Gopala, Mallinātha explaining our reading even in I-8 *d* So F, G, S, Bh, so Mallinātha expressly in I 8, उच्चैस्तरा justified by Brhaspati, Bharata and Gopāla

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि
हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६९ ॥
ततोऽवतीर्याच्युतदत्तहस्त
शरद्घनाद् दीधितिमानिवोक्ष्ण ।
क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन
कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥
तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवा
सप्तर्षिपूर्वा परमर्षयश्च ।
गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्
प्रशस्यमारम्भमिवोत्तमार्था ॥ ७१ ॥
तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत्
सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।

69 *a* Vā-1, P 2, P-4 इत्योपधि— *c* So F, G, S, T, केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि Vā 1, I 5 केयूरचूर्णं कृतलाजवृष्टि, I 1 केयूरकर्णकृतलाजमुष्टि, I 8 कर्पूरचूर्णीकृतलाजवृष्टि, but Mallinatha कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि, Bṛhaspati कर्पूरचूर्णिकृतलाजवर्षं (=कर्पूरचूर्णीभिकृतमभिनीतमर्थात् पौरनारीभिर्लाजाना वर्षं यत्र), Bharata कर्पूरचूर्णीकृतलाजवृष्टि (recording लाजवर्षम् also) and Gopāla कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि recording कर्पूरचूर्णीकृतराजमार्गम् as a variant MSS differ in their order of ślokas as I 2 न नूनमारूढरुषा, अनेन सबन्धमवाप्य, परस्परेण स्पृहणीयशोभ So is Vā 3, P 3 परस्परेण—न नूनमारूढरुषा—इत्योपधिप्रस्थ—अनेन सबन्ध—, P 5 follows our order except that it puts 63 (तावत्पताका—) after इत्योपधि— Cp Rv VII, 16

70 *a* I 2, P 2, F, S, Bh तत्रावतीर्य— *d* F, S, G, P 3, P 5, Bh कक्ष्यान्त—, cp Rv VII, 17

71 *a* H 3 सर्वे महेन्द्रप्रमुखाश्च देवा, I 8 तमन्वयीन्द्रप्र—*but the four* commentators follow our reading *c* I 8, Bh अन्वगच्छन् *d* Vā 3, Bh प्रशस्तमारम्भ—, I 5 यश ममारम्भमिवोत्तमार्थां, so I 8, followed only by Gopāla

नवे दुकूले च नगोपनीते
प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥
दुकूलवासा स वधूसमीप
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासकाश स्फुटफेनराजिर्
नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥
तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
प्रफुल्लचक्षु कुमुद कुमार्या ।
प्रसन्नचेत सलिल शिवोऽभूत्
समृज्यमान शरदेव लोक ॥ ७४ ॥

72 *b* P 3—मर्घं, I-8—मध्यं मधुपर्कहव्यम् in Bharata (=मधुपर्कस्य हव्य देवमन्त्रम्) and Gopala, while Br reads मधुपर्कमिश्रम् which is the reading of Rv VII, 18 *c* नगोपनीत in Bh, F, G, S, T, and Mallinatha in I-8, where Brhaspati follows नगापनीते recording नगोपनीत as a variant, followed by Bharata and Gopala *d* H 3—सर्वममन्त्रबाह्यम् (comment न मन्त्रैबाह्यम), G—सर्वमन्त्रवर्जम्, I-8—सर्वममन्त्रवन्ध्यम्, followed by Brhaspati (=समन्त्रक), Bharata (न मन्त्रेण वन्ध्य रहित) and Gopāla, while Mallinātha goes with our text Cp Rv VII, 18

73 *a* F दुकूलवान् माल्य वधूसमीप *b* F, G, S, T—यदक्षैः, cp F on III, 32, cp Rv VII, 19, VI, 20, 45 and VI, 45, B-1, I-5—समुख्यैः, so I-8, followed by Brhaspati, Bharata and Gopala, while Mallinātha adopts—जवरोधदक्षैः *c* P 2, I 1, G वेलासमीप *d* Bh. चन्द्रपाद

74 *a* So F, G, S, T, I 2, I-5, I-8, Vā-l, H-3, H-4, B-1 विवृद्धा— *d* P 2 on margin मसृज्यमान obviously as comment I-8 शरदेव सिन्धु, followed by Brhaspati and recorded by Bharata, who prefers शरदेव लोक which alone is acceptable to Mallinātha Gopala reads सपुज्यमान शरदेव सिन्धु but adds शरदेव लोक इति च पाठ

तयो. समापत्तिपु कातराणि
किंचिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञाम्
अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ।। ७५ ।।
तस्या कर शैलगुरूपनीत
जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्ति ।
उमातनुना गूढतनो स्मरस्य
तच्छङ्किन पूर्वमिव प्ररोहम् ।। ७६ ।।
रोमोद्गम प्रादुरभूदुमाया
स्विन्नाङ्गुलि पुंगवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयो पाणिसमागमेन
सम विभक्तेव मनोभवस्य ।। ७७ ।।
प्रयुक्तपाणिग्रहण यदन्यद्
वधूवर पुष्यति कान्तिमग्र्याम् ।
सांनिध्ययोगादनयोस्तदानी
किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ।। ७८ ।।
प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोर्
उदर्चिपस्तत् मिथुन चकाशे ।

75 *c* P 5—णामन्वभवन् मनाज्ञाम्, ह्रीयन्त्रणा तत्क्षणमन्वभूवन् F, Bh, P 2, G., S T, I 8, followed by the four commentators Cp Rv VII, 25

76 *c* Γ, G, S, T Bh, I 8 उमातनौ, followed by the four commentators Cp Rv VII, 15

77 *d* P-4, I 5, I 8 मनाभवेन but Mallinātha, Bṛhaspati and Bharata explain मनोभवस्य Cp Rv VII, 22

78 *c* I 8—यागादुभया—, followed by Bṛhaspati and Gopāla while Mallinatha and Bharata have अनया *d* P-4, P 5, B-1 कथ्यता

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥
तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निम्
अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोधाम्
तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥
सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं
गुरूपदेशाद् वदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या
मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥
तदीयमार्द्रारुणगण्डलेखम्
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।
वधूमुखं क्लान्तयवावतंसम्
आचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥ ८२ ॥
वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से
वह्निर्विवाहं प्रति पूर्वसाक्षी ।

79 *a* I-8 प्रदक्षिण प्रक्र—, not followed by the four commentators *b* Vā 1 चक्रामे, I 8 बभासे in Mallinātha, and implied by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla चकासे *d* I 5—न्यसंयुक्त—; I 6—न्यमत्यक्तम— Cp Rv VII, 24

80 *a* F परिणिय्य, a common practice in F *b* P-4—ह्नि कराग्र-सम्पर्श—, so P 5, I-8—Bṛhaspati—संपर्कनि—, cp III, 36 भृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षी *d* Vā 1 लाजहोमम्, cp लाजविसर्गमग्नौ, Rv VII, 25 लाजमोक्षम् Cp Rv VII, 25

81 *a* Vā 3—गन्धि (comment गन्ध) *c* P-4—संस्पर्शिशिख, I 8 *—शिख in text,—शिख in commentaries* = Rv VII, 26

82 *a* I 8 तदीयमार्द्रारुणगण्डलेख, not followed by any commentator, for Mallinātha and Bṛhaspati follow our reading while Bharata and Gopāla adopt तदीयमार्द्रारुणपत्रलेख = Rv VII, 27

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या
कार्या त्वयामुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥
आलोचनान्त श्रवणौ वितत्य
पीत गुरोस्तद् वचन भवान्या ।
निदाघकालोल्बणभेदयेव
माहेन्द्रमम्भ प्रथम पृथिव्या ॥ ८४ ॥
ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय
प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य
ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥
इत्थ विधिज्ञेन पुरोहितेन
प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजाना
पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

83 *a* I 5—तवैष पुत्रि *b* F, G, S, T, Bh —कर्मसाक्षी—; so I 8 in Mallinātha but पूर्वसाक्षी—in Bṛhaspati, Bharata (who notes कर्मसाक्षी) and Gopāla *d* I 8 मुक्तविचारयेति in Bharata and Mallinatha (can be read as मुक्त—), Brhaspati त्वयामुक्तविचारयति (—या+आ—) citing "आमुक्त प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापि लब्धवत्", Bharata notes कार्या त्वया नात्र विचारणेति as a variant

84 So Vā-1, P 2, P 3, I 2 and Mallinātha in I 8, P 4 आलोचनन् श्रवणौ वितत्य, P 5 आलोचनाच्छ्रवणौ वितत्य, आलोचनान्त श्रवण विवृत्य Vā-3, F, I 3, B 1, I 8 in Brhaspati, आलोचनान्त श्रवणे वितत्य (Bh) in Bharata *c* —तप्तयेव Vā 1, P 2, I 2, Va 3—ल्वणखेदयेव (comment तापया—खेदया), F, Bh, G, S, T, P-4, P 5, I 3, I 8—ल्वणतापयेव in Mallinātha, Brhaspati and Bharata, निदाघकालोल्लल (ल्वण ?) भेदयेव (="ग्रीष्मसमये उल्ल्लो महान् भेदो विदारण यस्या तया') For the apt use of उल्वण cp उल्वणो मार्ग Rv IV, 33

85 *c* I 3, I 5, I-8 दृष्टम् *in Bṛhaspati and Bharata*

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म
कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।
वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्ताव्
आशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥ ८७ ॥
क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं
तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ ।
जायापती लौकिकमेषितव्यम्
आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥
पत्रान्तलग्नैर्जलबिन्दुवृन्दैर्
आवृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
तयोरुपर्यायतनालदण्डम्
आधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥
द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।
संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥
तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं
रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

87 *d* Bh., G मूर्तौ त्वाशास्य— Bharata—आशास्यचिन्तया आशंसनीयचिन्तया स्तिमित

88 *a* P-5—पक्लृप्तोपचारा, F चतुरस्रवेदी; P-4, P-5 चतुरन्नवेदी *b* I-8 उपेत्य पश्चात् but comment एत्य *c* Bh., F—मेषणीय— *d*=Rv. VII, 28*d*.

89 *a* P-4—बिन्दुबन्धैः, Vā-3, G, F, Bh., S, T—बिन्दुजालैः; so I-8 in Bharata and Mallinātha, though the text has—बिन्दुवृन्दैः which is followed by Gopāla *b* Vā-3 —मुक्ताफलभक्ति—.

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं
प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥
देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं
किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।
शापावसानप्रतिपन्नमूर्तेर्
ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥
तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्
व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
काले प्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्
विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

91 *b* Bh , I 8 प्रतिबन्धरागम् (प्रतिबद्ध ?) in Mallinatha , प्रतिभिन्नरागम् in Brhaspati and Bharata for which cp VII, 7*b*, majority प्रतिबद्धरागम् *d* P 5—ङ्गरागम् (comment —ङ्गहारम्)

92 *b* P 4—ढदत्ता—, so I 8 in Brhaspati and Bharata *c* Bh , I 8, G , S —वसाने, but the compound may as well be resolved शापावसानात् (=कारणात्) प्रति—? Vā 1—प्रतिलब्धमूर्ते— Bharata इत पर यत् श्लोकत्रय क्वचित् पुस्तके दृश्यते तट्टीकाकृद्भिरव्याख्यातम् ।

93 *b* P 3 सेवकानाम् *c* So Vā 1 , others कालप्र—, Vā 1 कालविद्भि After this I 3, P 3 add

देवेशसंपादितचारुमूर्तिस्तत्समसदि प्रादुरभूत् स काम ।
स्पष्टीकृत शङ्करमेत्र भूयो विध्यन् शरैः पुष्पमयैरमोघैः ॥

P 5 reads before 94

तत परं तत्र गिरीशनाथो
यथाप्रधानं त्रिदिवेश्वराणाम् ।
चकार रत्नैः पृथगर्घणा स
मेनापनीता विधिवत् प्रणम्य ॥

After this I 1 adds 4 ślokas

त प्रेक्ष्य चक्रीकृतचारुचापम्
अत्यन्तसमावितदेवकार्यम् ।

अथ विबुधगणास्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददान करेण ।
कनककलशरक्षाभक्तिशोभासनाथ
क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ९४ ॥
नवपरिणयलज्जाभूषणा तत्र गौरी
वदनमपहरन्ती तत्कृतोत्क्षेपमीन ।

ब्रह्मादय साध्विति देवमघा
प्रीत्या मुहु प्राहुरिति स्तुवन्त ॥ ९७ ॥
पुष्पधुमनेव (मेन च) रतिर्विलाक्य
पूर्वोक्तवाक्प्रत्ययकालजातम् ।
हृत्प्रेमसहर्षविमूढभावान्
किंकि न कुर्यामिति नाभ्यजानात् ॥ ९८ ॥
चेनामवस्थाप्युप मनना
वागीश्वरादीनभिवीक्ष्य देवान् ।
बद्धाञ्जलिर्न्यस्तशराननेषु
भूमौ प्रणामेन तत्र पपात ॥ ९९ ॥
ते त समुत्थाप्य कृतप्रणाम
रतिं विरागामिव्रया च तेन ।
मयाज्य पूजा प्रतिचक्रुरस्य
मत्तार्मुकस्या ॥

All these ślokas have, however, been scored off 93 has all the four comments

94 F, I-5, P-5 पादवान c Vā-1 रक्षा, I 1 corrects रक्षा into युक्त, I-8 Bṛhaspati ("कनकस्य कल्शा यत्र कक्षाया प्रकाष्ठस्य भक्त्या या शोभा तया सनाथ परमैश्वर्ययुक्तम्") and Bharata (कनककलशस्य, कक्षाया प्रकाष्ठस्य, भक्तेर्विभागस्य च या शोभा तया सनाथम्) adopt—कक्षा—, but the original reading seems to be—रक्षा-भक्ति="decorative drawings meant for protection from evil" Majority (with Bh.) कनककलशयुक्त भक्तिशोभासनाथम्

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाच कथचित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ गौरीविवाहवर्णन नाम सप्तम सर्ग. ॥

95 *b* So Va-1, P 4, P 5, I 2, P 2, I 1, I 3, G, S, T, Bh, F तत्कृताक्षेपम्, so I 8 in Mallinātha (—तेन कृताक्षप कृताकर्षण मुन्नीन वदनम्), but तर्किताक्षेपम् in Brhaspati (=ईपद्व्यक्ताक्षेप यथा स्यात्तथा), Bharata (तर्कितोऽनुमितो अर्यादीशकर्तृक आक्षपो यत्र तादृश यथा स्यात्तथा) and Gopala (ईपद्व्यक्ताक्षेप यथा स्यात्तथा) *d* So F with majority, Vā 1, B 1 प्रयममुखविकारै, so I 8 in Brhaspati, Bharata and Gopāla, I 5 प्रमथसुखविहारै, I 1 I 3 प्रमथसुखविकारै

Colophon varies I 1, I 5, I 3, I 8, Bh उमापरिणयो नाम , I 2 उमापाणिग्रहणो नाम , B 1 गौरीविवाहो नाम ।

॥ अष्टम. सर्ग. ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तर
शैलराजदुहितुर्हर प्रति ।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्
कामदोहदमनोहर वपु ॥ १ ॥
व्याहृता प्रतिवचो न सदधे
गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयन पराङ्मुखी
सा तथापि रतये पिनाकिन ॥ २ ॥
कैतवेन शयिने कुतूहलात्
पार्वती प्रतिमुख निपातितम् ।
चक्षुरुन्मिषति सस्मित प्रिये
विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥
नाभिदेशनिहित सकम्पया
शकरस्य रुरुधे तया कर ।
तदभिनवमथ चाभवत् स्वय
दूरमुच्छ्वसितनीविबन्धनम् ॥ ४ ॥
एवमालि निगृहीतसाध्वस
शकरो रहसि सेव्यतामिति ।

1 *d* F कामदोहदनुख मनोहरम् with no variants noted, T agrees with it, P-5 कामदोहदनुख मनोहरम् (comment कामदोहदेन मन्मथाभिलाषेण मुख (सुख ?))
2 *b* P-5—दविलम्बि—
3 *a* P2, P-3, Bh शयने *b* P2 पार्वती *c* P2 प्रिया *d* S विद्युताहत—, P-5 विद्युतव पिहित न्य—
4 *b* F रुरुधे करस्तया *c* So P-5, T तदभिनवमभवत्तदा स्वय, others (with Bh.) तद्दुकूल—

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥
अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये
प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती
मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥
शूलिनः करतलद्वयेन सा
संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।
तस्य पश्यति ललाटलोचने
मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥
चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं
सन्नहस्तमदयोपगूहने ।
क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्
दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥
यन्मुखग्रहणमक्षताधरं
दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।
यद्रतं च सदयं हरस्य तत्
पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥
रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं
सा विभातसमये सखीजनम् ।

6 *c* So Vā 1, T, F, others परिवीक्ष्य

7 *d* P 3 मोघवृत्तिविधुरा

8 *a* P 2—ने त्वधर— *b* S खिन्नहस्तसदयोपगूहनम्, स्विन्न—?, cp VI, 44c *c* F विभोर्दु— *d* F वधूकृतम्, Bh दुर्लभ प्रतिकृत वधूरतम्, cp Rv XIX, 27

9 *b* P 1, S दानमव्रणपद नखस्य यत् *c* F, S, Bh प्रियस्य तत् *d* P-5 नेतरम्

नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया
शंसितुं तु हृदयेन तत्वरे ॥ १० ॥
दर्पणे च परिभोगदर्शिनी
पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
प्रेक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मनः
कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ११ ॥
नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां
तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं
मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥ १२ ॥
वासराणि कतिचित् कथंचन
स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।
ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः
सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥ १३ ॥
सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता
प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।
मेखलाप्रणयलोलतां गतं
हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥ १४ ॥
भावसूचितमदृष्टविप्रियं
चाटुमत् क्षणवियोगकातरम् ।
कैश्चिदेव दिवसैस्तयोस्तया
प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

10 *b* S प्रभातसमये *c* F प्रिया *d* F हृदयेन तत्वरा, Bh शंसितुं च हृदयेन तत्वरे.
11. *c* F बिम्बमुपबिम्ब— *d* S, T. कानि कान्यपि चकार—
12 *b* T, G, Bh समाश्वसीत्
13 *b* S स्थाणुना रतमकारि चानघा *d* P-4, Bh —रतदुःख—
14 *a* S —मुरोनिपीडन, Bh —उरोनिपीडित. *c* F मेखला
15 *b* So Vā-1, F, G; T चाटु तत्क्षण—, S दाढर्यमात्क्षण—
c T, Bh, Vā-1 तयाम्—तदा

त यथात्मसदृश वर वधूर्
अन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।
सागरादनपगा हि जाह्नवी
सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृति ॥ १६ ॥

शिष्यता निधुवनोपदेशिन
शकरस्य रहसि प्रपन्नया ।
शिक्षित युवतिनैपुण तया
यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका
वेदनाविधुतपाणिपल्लवा ।
शीतलेन निरवापयत् क्षण
मौलिचन्द्रशकलेन शूलिन ॥ १८ ॥

चुम्बनादलकचूर्णरूपित
शकरोऽपि नयन ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मन
सेवनादनुगृहीतमन्मथ ।

16 *d* S तन्मुखरसैकवृत्तिभाक्
17 *a* F निधुवरोप— *d* T तत् तदेवगुरु—
18 *a* Bh अधरौष्ठ— *b* S , P 5—हस्तपल्लवा
19 So G , F , Vā-1, P 2, P 3, P 5, T —चूर्णदूषित (cp 64 —भोगदूषित) *b* F —रोऽय *c* P-4 उत्स्वसत्— *d* F —गन्धवादिने Bh

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
पार्वतीवदनगन्धवाहिने ।
चुम्बनादलकचूर्णदूषित
शकरोऽपि नयन ललाटजम् ॥

शैलराजभवने सहोमया
मासमानमवसद् वृषध्वज ॥ २० ॥
सोऽनुमन्त्र्य हिमवन्तमात्मभूर्
आत्मजाविरहदुःखपीडितम् ।
तत्र तत्र विजहार सपतन्
अप्रमेयगतिना ककुद्मता ॥ २१ ॥
मेरुमेत्य मरुदाशुवाहन
पार्वतीस्तनपुरस्कृत कृती ।
हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरान्
अन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥
पद्मनाभवलयाङ्कितास्मसु
प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवा ।
मन्दरस्य कटकेषु चावसत्
पार्वतीवदनपद्मषट्पद ॥ २३ ॥
रावणध्वनितभीतया तया
कण्ठसक्तघनबाहुबन्धन ।

20 *a* T —सुखस्य चात्मन

21 *a* So Vā-1, T , F , P-3, P-4, P-5, G , S , Bh. सोऽनुमान्य *b* S —विरहदुःखसदिनम् *c* G Bh सचरन्

22 *a* Bh. as ours , F मेरुमत्य मरुदा—, P 1 मेरुमेत्य मरुदाशुगामिक (—गोमक ?), S —मरुदाशुगामिक (=आशुग उमा यस्य) *b* So Vā 1, F , Bh , G , T , others—पुरस्कृतान् *c* and *d* So Va-1, T , S , F , G , P-5 हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरामन्वभून् सुरततत्पर क्षपाम् (*so* Bh *except in* हैम—), P 2—सुरतनतुरःम्पिषम् (=सुरते ता पुरः पिष्ट्वा ?)

23 *a* S , T , Bh —नामचरणाङ्किताश्मसु *b* P 2 नवान् *c* Vā-1 —सावसत् *d* F सुप्रियावदन—

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्
निर्विवेश विशदा शशिप्रभा ॥ २४ ॥
तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्
धूतचन्दनवन प्रियाक्लमम् ।
आचचाम सलवङ्गकेसरश्
चाटुकार इव दक्षिणानिल ॥ २५ ॥
हेमतामरसताडितप्रिया
तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
खे व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा
मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥
ता पुलोमतनयालकोचितै
पारिजातकुसुमै प्रसाधयन् ।
नन्दने चिरमयुग्मलोचन
सस्पृह सुरवधूभिरीक्षित ॥ २७ ॥
इत्यभौममनुभूय शकर
पार्थिव च वनितासख सुखम् ।
लोहितायति कदाचिदातपे
गन्धमादनवन न्यवर्तत ॥ २८ ॥
तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो
नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

24 *a* T वारणस्वनित for ध्वनित, others रावणध्वनित— *b* So Va-1, S —सक्तदृढबाहु—, F, G, T, Bh —सक्तमृदुबाहु—; P 2—वन्धतम् Ellora represents Rāvaṇa shaking Kailāsa.

25 *a* Bh —मलयस्थलीरते (no *visargas*) *b* So T, others —धूतचन्दनलत *c* T —केशर—, Bh —सतुषारशीतलं

26 *a* Bh हैमताम— *c* T सा व्यगाहत (cp I 1) *d* Bh —मेखलाम्

27 *d* So F, T, S, G, Va 2—स्पृह्यिरैक्ष्यत

28 *b* P 2, P 3, S दयितासख *d* So Va 2, P 3, P-4, G, S, Bh; P 2, P 5—मादनगिरि न्यवर्तत, T —मादनवन व्यगाहत

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रया
व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥
पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयो
संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।
संक्षये जगदिव प्रजेश्वर
संहरत्यहरसावहर्पति ॥ ३० ॥
शीकरव्यतिकर मरीचिभिर्
धूनयत्यवनते विवस्वति ।
इन्द्रचापपरिवेषशून्यता
निर्झरास्तव पितुर्व्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥
दष्टतामरसकेसरस्रजो
क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयो ।
निघ्नयो सरसि चक्रवाकयोर्
अल्पमन्तरमनल्पता गतम् ॥ ३२ ॥
स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिन
सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
आविभातचरणाय गृह्णते
वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥ ३३ ॥
पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना
निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

29 a P-4 काञ्चनगुहाशिलाश्रयो, others—तलाश्रये
30 a T —मरुणात्मभागया- b P 1 सङ्गमय्य तव
31. a Va-1 शीकरद्युतिकर, G, S शीकरव्यतिकर b So T, others दूर—, c Va-1—परिवेश— d T, Va-2 निर्झरा प्रभवितुर्व्रजन्ति ते
32 a Va-1—केसर—, T दष्टतामरसकेसरस्रजा, so Va-2, S b P-3, Bh क्रन्दतोर्विरहदीनकण्ठयो c T, Bh भिन्नयो सरसि d So MSS, Va-1—रल्पमन्तरम—, cp note on 39
33 a T. शल्लकी c T आविभाति शरणाय गच्छता, P 1 माध्यकर्म विधयेऽनुगृह्णते

दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसा
तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥
उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं
गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।
दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा
दष्टभङ्गुरबिसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥
एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो
जातरूपरसवर्हमण्डलः ।
हीयमानमहरत्ययातपं
पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥
पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्
व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
खं हृतातपजलं विवस्वता
भाति किंचिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥
आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्
मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।
आश्रमाः प्रविशदग्र्यधेनवो
बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥ ३८ ॥

34 b P 4 मितकथ, Vā 2, T कथमिद c S लव्वया प्रति—, F —म्भसा—

35 b P 4—पङ्कविनिवारितातपा d Vā 1—विशा—, F, Bh —विसा—

36 b So F, S Vā 1, Vā 2, P 3, P 4, Bh जातरूपरसगौरमण्डलम्, T, P 2 जातरूपरसगौरमण्डलः, cp Mallinātha in G जातरूपरस गौरमण्डलः आतपस्पर्शात् काञ्चनद्रववदरुणवर्हमण्डलः, which may support F c F ह्रियमाण—

37 b So Vā 1, F S, T लग्नपङ्क— d Vā 1 शेषवत्

38 a P 2, B 3 आवसद्भि—, Vā 2—ङ्गणे, Bh आविशद्भिरुट जाङ्गन— c So S, P 1—शदग्र्यधनवो (—दग्य ?), Vā 1, F, T, Bh P 2, P 3—शदग्निधनवो, cp अग्निपरिमेयरश्मिना in 40

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षण
मादशेषविवर कुशेशयम् ।
षट्पदाय वसति ग्रहीष्यते
प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥
दूरमग्निपरिपेयरश्मिना
वारुणी दिगरुणेन भानुना ।
भाति केसरवतेव मण्डिता
बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥
सामभि सहचरा सहस्रश
स्यन्दनाश्वहृदयगमस्वरै ।
भानुमग्निपरिकीर्णतेजस
संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिन ॥ ४१ ॥
सोऽयमानतशिरोधरैर्हयै
कर्णचामरविघट्टितेक्षणै ।
अस्तमेति युगभुग्नकेसरै
सनिधाय दिवस महोदधौ ॥ ४२ ॥
स्व प्रसुप्तमिव सस्थिते रवौ
तेजसो महत ईदृशी गति ।

39 *d* S records उत्तरम् as a variant Note Vā-1 अम्बरम् for अन्तरम् in 32

40 *a* So Bh , F दूरमग्निपरिमेयरश्मिना, P 1, P-3, S —मग्निपरिमेय रश्मिना, Va-1, T (दूरमग्निपरिमेयरश्मिना चाग्निना परिमया रश्मया यस्य तेन), cp Aitareya Br 8, 28, 9-10 "the sun, while setting, enters into fire", and Rv V, 37, 1 and note on 38 *c* Va 1 केसर— *d* Va-2—जीवकुसुमपूर्व—, T —जीवकुसुमेन—

41 *a* and *b* So Va-1, F , So T —शा स्यन्दनाश्व हृदयगमस्वनै *c* P-4—मग्निविनिकीर्ण—

42 F सोमयानत—, T सोऽयमानतशिरारुहैर्हयै *c* F युगभुग्नकेसरै , Va 1, P 3 युगभग्नकेसरै

तत् प्रकाशयति यावदुद्गत
मीलनाय खलु तावतश्च्युतम् ॥ ४३ ॥
सध्ययाप्यनुगत रवेर्वपुर्
वन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।
येन पूर्वमुदये पुरस्कृता
नानुयास्यति कथ तमापदि ॥ ४४ ॥
रक्तपीतकपिशा पयोमुचा
कोटय कुटिलकेशि भान्त्यमू ।
द्रक्ष्यसि त्वमिति सधिवेलया
वर्तिकाभिरिव साधु मण्डिता ॥ ४५ ॥
सिहकेसरसटासु भूभृता
पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।
पश्य धातुशिखरेषु भानुना
सविभक्तमिव साध्यमातपम् ॥ ४६ ॥
पार्ष्णिमुक्तवसुधास्तपस्विन
पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रिया ।

43 *c* F यावदुत्थित, P 4 तावदुद्गत, P 2 यावदुद्गतं *d* T तावताच्यु—

44 *a* and *b* Vā 2, T रवे पद धर्ममस्त— c F प्राक् तयेयमुदये पुरस्कृता, which is followed by Mallinātha

45 *c* F त्वमिति वलयानया, S —सध्ययानया, P 3, Bh G —साध्यवलया *d* Vā 2, T वर्णिकाभिरिव—, F, P 2, G, P-4, Bh साधु वर्तिता (T = उत्पादिता Mallinātha), P 3 वर्णिताम्, P 2 वर्णिता

46 *a* Vā 1—केशर—, F भूभृता प—(भूभृता अद्रिणा Mallinātha) *b* F —द्रिमेषु च *c* P-4—शिखरे विवस्वता, F, G —रेषु चात्मना, T चात्मन, Bh पश्य चास्तशिखरे विवस्वता

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृता
शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥
तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि
प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।
त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो
वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥
निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो
वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समीपगाम्
आललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥
ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं
मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान् विधिम् ।
पार्वतीमवचनामसूयया
प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥
मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने
संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं
चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥
निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा
या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

47 *b* Vā-2—स्तुविहिताञ्जलि—, P 2—स्तुनरमाञ्जलक्रिया *c* Bh संध्यम्, so Mallinatha *d* Vā-2, T सिद्धये
49 *a* P-3 निर्विभज्य— *d* T विजया सहेतु—
50 *b* T —मनुतष्ठिवान *d* T साऽभ्युपेत्य पुन—
51 *b* So Vā-1, Vā-2, P 1, P-3, P-4, T, Bh, S, F नान्यया; so Mallinatha—प्रकारान्तर न, P 2 सध्यया प्रणमतोऽस्म्यन्यया *c* T —सहनर्मचारिणं *d* P-4—समवृत्त—

सेयमस्तमुदय च सेवते
तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥
तामिमा तिमिरवृत्तिपीडिता
भूमिल स्वमिव सप्रति स्थिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनी
पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥
साध्यमस्तमितशेपमातप
रक्तरेखमपरा बिभर्ति दिक् ।
सपरायवसुधा सशोणित
मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥
यामिनीदिवससधिसभवे
तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतदन्धतमस निरङ्कुश
दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

52 *b* So all MSS , Vā 1, Bh —मुत्थिता, cp Mallınātha on उज्झिता *c* So Vā 1, S , Bh., F —मस्तमुदये च सेव्यते, G —मस्तमुदय च सेव्यते, so explaned by Mallınātha, cp 51 सध्यया प्रणमितोऽस्मि

53 *a* Vā-1, Bh , P-1, P-2, P-3—वृद्धिपी *b* So F. (=स्थूलीभूनमात्मतत्त्वमिव, or धूमिल स्व—?), T भूमिलग्नमिव सप्रतिष्ठिताम्, G , S , Bh भूमिलग्नमिव सप्रति स्थिताम्, followed by Mallınātha, S , however, has शैलराजतनयेऽधुना स्थिताम्, obvıously a departure to avoid the difficult construction, cp VI, 8*b*

54 *b* So F , followed by Mallınātha , others—लेख *c* So Vā 1, T , G , सापराय S , but सपराय—ın Mallınātha, F सापरायवसुधा न शोणित. *d* P 3 corrects मण्डलाग्र—into मण्डनाग्र—, so Vā-1, F , S , —गुत्थितम् T , G , Bh and Mallınātha, P-4—गूर्जितम्

55 *c* P-4 एतदेव तिमिर, Mallınātha—तपस निरर्गल *d* F. विजृम्भिते

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो
नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
लोक एष तिमिरोल्ववेष्टितो
गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥
शुद्धमाविलमवस्थितं चलं
वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं
धिङ् महत्त्वमसतां हृतान्तरम् ॥ ५७ ॥
नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः
शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि पूर्वदिङ्मुखं
कैतकैरिव रजोभिरावृतम् ॥ ५८ ॥
मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा
लक्ष्यते शशभृता सतारका ।
त्वं मया प्रियसखीभिरावृता
श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥
रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्
पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

56 *b* F नाभितो न च पुरो न पृष्ठतः *c* G लोक एव, F तिमिरोल्ववे—, P 1, S तिमिरौघवे—, śloka omitted by P 2

57 *a* F —लमवस्थित— Bh —मवस्थितं जलं *d* F दिङ् म—, so F, Va-1, G and Mallinatha T S हृतान्तरम्, P 1 —मसतामनन्तरम्, P 2 reads 57 after यामिनीदिवस—55

58 *a* T उन्नयति, F —यज्वनोपति, *b* P-3 शारदस्य तमसा *c* and *d* So Va 1, S, G, T, Va 2—मुखि पश्य दिङ्मुखं कैतकैरिव रजोभिरावृतम्, so Mallinatha F—मुखि पूर्वदिङ्मुखं कैतकैरिव रजोभिरावृतम्, Bh.—मुखि दिङ्मुखं यथा

59 *c* So F, त्वं मया प्रियसखीसमागता elsewhere *d* P-3 श्रोष्यते च व—

एतदुद्गिरति रात्रिनोदिता
दिग् रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥
पश्य पक्वफलिनीफलत्विषा
बिम्बलाञ्छितवियत्सरोऽम्भसा ।
विप्रकृष्टविवर हिमांशुना
चक्रवाकमिथुन विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥
शक्यमोषधिपतेर्नवोदया
कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्
छेत्तुमग्रनखसपुटै करा ॥ ६२ ॥
अङ्गुलीभिरिव केशसचय
सनिगृह्य तिमिर मरीचिभि
कुड्मलीकृतसरोजलोचन
चुम्बतीव रजनीमुख शशी ॥ ६३ ॥
पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभि
सामिभिन्नतिमिर नभस्तलम् ।

60 *a* Va 1 पूर्वदृष्टमनु च— *c* and *d* So Vā I, P 4, Bh and T so also F G, and Mallinātha except in रात्रिचोदिता, S, P 1 एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डल दिग् रहस्यमिव रात्रिनोदितम्

61 *c* P 3 T —कृष्टविधुर, P 1—कृत्तविवर, cp 32 (अल्पमन्तरमनल्पता गतम्) and 39 (सावशेषविवर)

62 *a* F शक्यमापधिपतेर्नवोदया कर्ण—, rest as ours except भेत्तुम् for छत्तुम्, P 3, P 4—क्यमोप—, rest as ours T reads

शक्य ओपधिपतेर्नवोदय
कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमलश्
छेत्तुमग्रनखसपुटै कर ॥

63 *b* F सरस्मिनिमिरमगृह्यरीचिभि ? *c* F —लोचने

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषित
सम्प्रसीददिव मानस सर ॥ ६४ ॥
रक्तभावमपहाय चन्द्रमा
जात एष परिशुद्धमण्डल ।
विक्रिया न खलु कालदोषजा
निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥
उन्नतेषु शशिन प्रभा स्थिता
निम्नसंश्रयपर निशातम ।
नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता
वेधसेह गुणदोषयोर्गति ॥ ६६ ॥
चन्द्रपादजनितप्रवृत्तयश्
चन्द्रकान्तजलबिन्दवो गिरौ ।
मेखलातरुषु निद्रितानमून्
बोधयन्त्यसमये शिखण्डिन ॥ ६७ ॥

64 *b* So Vā-1, F, T, Va-2 भग्नमान्द्रतिमिर नभस्तलम् S भिन्नमान्द्रतिमिर नभस्तलम्, Mallinātha agrees with ours except नभस्तलम्, so G Bh सविभिन्नतिमिर नभस्तलम् *c* So P-3, others—मार्गदूषित—, cp 19 अलकचूर्णरूषितम् (=उपहतम Mallinātha) *d* Va-2, S, P 1, T सम्प्रसादमिव

65 *a* Va-2 रक्तभागम्—, śloka omitted by P 2

66 *c* F—सदृशा हि क— *d* P 1 वचना ह—, G, T वचसैव, F वचसा हि—

67 So Vā-1, F reads

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्
चन्द्रकान्तमणिबिन्दुभिर्गिरि ।
मेखलातरुषु निद्रितानिमान्
बोधयत्यसमये शिखण्डिन ॥

So S, T with—जलबिन्दुभि—, so also Mallinatha with अमून् and—जलबिन्दु—

कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति
प्रस्फुरद्भिरविकल्पसुन्दरि ।
हारयष्टिगणनामिवांशुभि
र्कर्तुमागतकुतूहल शशी ॥ ६८ ॥

उन्नतावनतभागवत्तया
चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।
भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता
भाति भूतिरिव मत्तदन्तिन ॥ ६९ ॥

एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दव
वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।
मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा
भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुभ्रया
ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम्
मारुते चलति चण्डि केवल
व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरध
शाखिना पतितपुष्पपेशलैः ।

68 *b* S, Bh प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि *c* S —यष्टिरचनामि— *d* F, G, Bh, P 3—मुद्यतकुतू—

69 *a* P 1, S —भाववत्तया *b* F —का सुतिमिरा— *d* P 2, P 4, S मत्तहस्तिन

70 *a* F —सितवीतमैन्दव *b* F साढुम— *c* Va 1 भुवनपद्—, Va 2 युक्तपद्—

71 *a* So F, others शुद्धया *b* F ज्योत्सया— *c* Va 1 चरति, P 1 केवलाद्, T चण्डिके चल, S चण्डिके व ाद् We follow Va-1, F, G and Mallinātha

पत्रसंसरशशिप्रभालवैर्
एभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥
एष चारुमुखि योगतारया
युज्यते तरलबिम्बया शशी ।
साध्वसादुपगतप्रकम्पया
कन्ययेव नवदीक्षिता वरः ॥ ७३ ॥
पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोर्
उल्लसत्प्रतिकृतिप्रसन्नया ।
रोहतीव तव गण्डलेखयोश्
चन्द्रबिम्बनिभिनाक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥
लोहितार्कमणिभाजनार्पितं
कल्पवृक्षमधु बिभ्रती स्वयम् ।
त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता
गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥
आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं
मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

72 *a* S —र्पयनै— *b* T F —पुष्पकामलैः *c* So F alone (—filtered through √*kar*?) others (with Mal.) पत्रजर— *d* Va 2, P-3, P-4 T तवालकम् F, Bh तवालका.

73 *a* F एष तारमुखि योगतारया, P-4 एष चन्द्रमुखि योगतारया, Va 2, T एष चारुमुखि पश्य तारया, P 1 P-3, S —योगतारया, P 2 —योगितारया *d* F नवदीक्षयादर· P-4, Va 2 P 1, P 2, P-3, S, G, Bh., Mallinātha—दीक्षया वरः.

74 *a* T पाकपाण्डुर— *b* F उल्लसत्प्रति—, P-3—कृतिप्रसन्नया, F, G—कृतिप्रदीप्तया, S—कृतिप्रसादया, Bh—प्रतिकृति प्रसन्नयो.. *c* F रोहतीव तव गण्डलेखया. *d* So F alone Va 1, Mallinātha, G, T, Bh.—निहिताक्षि, S—निहिताक्षि, so P 1, P-4

75 *b* F बिभ्रति *c* S, Bh.—मतीमुपागता, P 1—मती समागता

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तर
कि विलासिनि मद करिष्यति ॥ ७६ ॥
मान्यभक्तिरथवा सखीजन
सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।
इत्युदारमभिधाय शकरस्
तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥
पार्वती तदुपभोगसभवा
विक्रियामपि सती मनोभवाम् ।
अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिताम्
आम्रतेव सहकारता ययौ ॥ ७८ ॥
तत्क्षण विपरिवर्तितह्रियोर्
शिक्षतो शयनमिद्धरागयो ।
सा बभूव वशवर्तिनी द्वयो
शूलिन सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

76 *a* P 4 पद्मकेसर—, T आर्द्रकेशर— *b* P 3 रक्तमत्तनयन, T रक्तमेव न— P 4, G, Bh प्रातरक्तनयन, F मत्तमत्तनयन; cp प्रस्फारितोन्नमविनम्रकण्ठ, IX, 9, repetition for emphasis *d* G, Mallinatha क विलासिनि मधु करि—, F कि विलासिनि मनु करि—

77 *a* F मानभक्ति— *b* F सेदृता— *d* F —मम्बिका

78 *a* T, F, G, S —पयोग— *b* F, S, G, Vā 2 P 1, P 3, P 4, Bh मनोहराम् *c* F अप्रतर्क्यविधियोगकारिताम् recording अप्रतर्क्यविनियोगकारिता and अप्रतर्क्यविनियोगनिर्मिताम् T reads (*c* and *d*)

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता
नम्रनेव सहकारिता ययौ ॥

A good reading, adopted in Mallinātha with सहकारता

79 *a* P 1—परिवृत्तलज्जयो, T तत्क्षणे विपरिवर्तितह्रियो, F तत्क्षण विपरिवर्तितह्रिययो *b* F शिष्यतो शयन—, T वाञ्छना शयन—, others नेष्यतो *d* T, G प्रेयम गु—

घूर्णमाननयन स्खलत्कथ
स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदीश्वरश्
चक्षुषा चिरमुमामुख पपौ ॥ ८० ॥

ता विलम्बितपनीयमेखलाम्
उद्वहन् जघनभारदुर्वहाम् ।
ध्यानमनवविभूतिसभृत
प्राविशन् मणिशिलागृह हर ॥ ८१ ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छद
जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।
अध्यशेत शयन प्रियासखश्
शारदाभ्रमिव रोहिणीपति ॥ ८२ ॥

क्लिष्टकेशमविलुप्तचन्दनम्
व्यत्ययार्पितनख समत्सरम् ।
तस्य तच्छिदुरमेखलागुण
पार्वतीरतमभून्न तृप्तये ॥ ८३ ॥

80 *a* So Bh alone, G, S स्खलत्कथ, Vā-2, P 1 स्खलद्वचः cp. 68.

81 *c* So F, Vā-1 ध्यानसम्भृतविभूतिरीश्वर, T ध्यानसम्भृतविभूति शालिन, Bh., S ध्यानसम्भृतविभूतिरीश्वर with which agree P-2, P-3, P-4, G, Mallinātha ध्याननिवृत्तविभूतिसम्भृत (= ध्यान मनूनया महत्त्वमात्रनिष्ठया विभूत्या भोगसाधनेन सम्भृत सम्पूर्णम्) *d* हर P 3, P-4, P 1, S, Bh, P-2 तत्र. *c* and *d* Of this śloka and *a* and *b* of 82 are omitted by Vā-2

83 *a* and *b* So Vā-1, T, S क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दन व्यत्ययार्पितनख समत्सरम् So P-3, P-4, F, G क्लिष्टकेशमवदंशमुत्कटव्यत्ययार्पि तनख समत्सरम्, so Mallinātha, P-2—मविलुप्तचन्दन (—मवि-लुप्तचन्दन? as ours), so P-3, Bh, Vā-1 व्यत्ययार्पित—; P-4 हृत्ययार्पितनख *d* F —तमभूत्तृप्तये, P 3, G, Bh. मभूद्वतृप्तये

केवल प्रियतमादयालुना
ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।
तेन तत्परिगृहीतवक्षसा
नेत्रमीलनकुतूहल कृतम् ॥ ८४ ॥
स व्यबुध्यत बुधस्तवोचित
शातकुम्भकमलाकरै समम् ।
मूर्छनापरिगृहीतकैशिके
किनरैरुषसि गीतमङ्गल ॥ ८५ ॥
तौ क्षण शिथिलितोपगूहनौ
दपती रचितमानसोर्मय ।
पद्मभेदपिशुना सिषेविरे
गन्धमादनवनान्तमारुता ॥ ८६ ॥
ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्
तत्क्षण हृतविलोचनो हर ।
वासस प्रशिथिलस्य सयम
कुर्वती प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥
स प्रजागरकषायलोचन
गाढदन्तपदपीडिताधरम् ।

84 *a* F केवलप्रिय— *c* S प्रनिगृहीत—

85 *a* F वुधस्तपोचित, Vā 2, T —ध्यत तया निशाक्षये *b* T —कमलाकर *c* T —गृहीतवशिकै, P 3—गृहीतकेशकै, P 4 —गृहीतमानसै, Bh मूर्छनापरिगृहीतकैशकै *d* F समुपगीतमगल

86 *a* F शिदिलि—, Vā 2 प्रशिथिलोपगू— *b* So majority, P 2, P 3, Bh चलितमा— *c* F पद्मबोधनिपुणा, G पद्मभेदनिपुणा *d* With गन्धमादन Vā 1, the basis of our text ends, henceforth Vā 2 has been our basis

87 *a* F —मार्गराजभि, P 2 ऊरुल्मननख—जिभि *c* F, प्रसिदिलस्य, so P 1, P 2, P 3, P-4, Bh, S, G, F, Vā 1 सचय

आकुलालकमरंस्त रागवान्
प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥
तेन भङ्गिविषमोत्तरच्छदं
मध्यपिण्डितविसूत्रमेखलम् ।
निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये
नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥
स प्रियामुखरसं दिवानिशं
हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।
दर्शनप्रणयिनामदृश्यताम्
आजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥
समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शम्भोः
शतमगमदृतूनां साग्रमेका निशेव ।
न तु सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव
ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघे ॥ ९१ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ शिवयोः सम्भोगवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥

88 *a* F न प्रजागरकषायलोचना, F, T, Bh गाढदन्तपदताडिताधरम्, P-1 गाढदन्तपरिताडि—, P-4 —दन्तपरिपीडिताधरम् *c* P 2, Bh —लकमपास्तचित्रकं (प्रेक्ष्य), so F In P 2 and Bh verb is wanting, note स in this śloka and तेन in 89

89 *a* So Bh, Vā 2, F, P-2 भङ्गवि—, T, S भिन्नवि— *b* Vā 2 मध्यपीडित, P-4 मध्यमण्डितविनम्रमेखलम्

90 *a* So Bh alone, others प्रियामुखरसं *b* F निषेविषुः *d* S, Bh —निवेदनात्

91 *b* So Vā 2, S (साग्रं किञ्चिदाधिक्यमस्यम्), others सार्धम् (with Mallinātha) *c* F न च सुरतसुखेच्छ, Bh न च सुरतसुखेषु *d* So F, G, S, Mallinātha, Vā 1, Bh तज्जलेषु, T तज्जलेष्व

Colophon After this P-4 has पार्वतीसम्भोगवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ।

अथो शिवश्चन्द्रसुचारुमौलि
मस्मार तन्नामरशिल्पिराजम् ।
चिकीर्षयागारखरस्य विष्णुर्
माया तु समारसिमृक्षयेव ॥

सवत् । ६७५ वर्षे माघमासे कृष्णपक्षे रुद्रातिथौ काव्यवासरे। भट्टारक श्रीदेवेन्द्रकीर्तिजी तत्सिषि नारायणदासस्वमेव लिखापित। लिखितं लेखक मा० जोबाग्राम वनहटामध्ये लिपि। श्रीरस्तु। कल्याणमस्तु, P 2 हरसभोग वर्णनोष्टम । सपूर्णमिति। ८ । सवत् । ६४० वर्षे पौषसुदि १४ वृहस्पतिवासरे। लिप्यते पुरनमल काईस्थमाथुरेण। लिषाईत भटविश्रामजी आत्मपठनार्थम् । शुभमस्तु भवेत्; P agrees with Vā 2 P-1 शिवपार्वतीसुरतक्रीडावर्णन नाम , S, Bh उमासुरतवर्णन , G हरविहारो नाम , Mallinātha उमासुरतवर्णन नामाष्टम सर्ग , F इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसभवे महाकाव्ये अष्टम सर्ग । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । श्रीरामचन्द्राय मङ्गलम्। श्रीसाम्बशिवार्पणमस्तु।

•

॥ नवमः सर्गः ॥

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे
मुखारविन्दे मधुप प्रियाया ।
सम्भोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्
ददर्श पारावतमेकमीश ॥ १ ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकार
कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।
प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठ
मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीषद्
दधानमानन्दगति मदेन ।
शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादम्
इतस्ततो मण्डलके चरन्तम् ॥ ३ ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन
ह्रदात् सुधाया प्रविगाह्यमानात् ।
त वीक्ष्य फेनस्य चय नवोत्थम्
इवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलि ॥ ४ ॥

तस्याकृति कामपि वीक्ष्य दिव्याम्
अन्तर्भवरठ्यविहगमग्निम् ।
विचिन्तयन् संविविदे स देवो
भ्रूभङ्गभीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥

2. *c* Cp VIII, 76 मत्तमत्तनयन in F *d* T —मुहुर्नर्निचार—, so Vā-2, Bh
3. *b* T, V आनन्दगत *d* G, S, T, V —लकैश्चर—, so Bh
4. *b* So all the MSS, note preference for वगाह् to विगाह् with reference to I-1
5. *a* T तदाकृति *b* So S, others —भवच्छद्म—

स्वरूपमास्थाय ततो हुताश
श्वासस्खलत्कण्ठकृताञ्जलि सन् ।
प्रवेपमानो नितरा स्मरारिम्
इद वचो व्यक्तमथाभ्युवाच ॥ ६ ॥
असि त्वमेको जगतामधीश
स्वर्गौकसा त्व विपदो निहसि ।
अत सुरेन्द्रप्रमुखा प्रभो त्वाम्
उपासते दैत्यवरैर्विधूता ॥ ७ ॥
त्वया प्रियाप्रेमवशवदेन
शत व्यतीयेऽत्रभवन्नृतूनाम् ।
बहि स्थितोऽपि त्वदवीक्षणार्तो
दैन्य पर प्राप सुरै सुरेन्द्र ॥ ८ ॥
त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैर्
अभ्यर्थित शक्रमुखै सुरैस्त्वाम् ।
उपागतोऽन्वेष्टुमह विहग-
रूपेण विद्वन्त्समयोचितेन ॥ ९ ॥
इति प्रभो चेतसि सप्रधार्य
त नोऽपराध भगवन् क्षमस्व ।
पराभिभूता वद कि क्षमन्ते
कालातिपात शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

6 *b* So Bh alone, T, V त्रासस्खलत्कम्प्रकृताञ्जलि सन्, S स्खलन् वलत्कम्पकृताञ्जलि सन् (comm वलत्नुद्भवन् कम्पो यथा तथा), Va 2 श्रमन् स्खलत्कम्प्रकृताञ्जलि सन्, T, V1—मानोऽतितरा
d So T, V1, Va 2, S, G, Bh—थाभ्युवाच
8 *b* So T, V, —व्यतीये सुरतादृतूनाम् Va 2 S, G, Bh
c So Va 2, G बहि स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो, S, Bh रह स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो, T, V रह स्थितेन त्वदवीक्षणेन
9 *d* Va 2 विद्वत्समयो—
10 *b* Bh मम्पराध—

प्रभो प्रसीदाय मृजात्मपुत्र
य प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्र: ।
स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य
जगत्त्रय पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥
स शंकरस्तामिति जातवेदो-
विज्ञापनामर्थकरी निशम्य ।
अभूत् प्रसन्न परितोषयन्ति
गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् ॥ १२ ॥
प्रसन्नचेता मदनान्तकारी
स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
शतन्य सेनाधिपतेर्जयाय
व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किंचित् ॥ १३ ॥
युगान्तकालाग्निमिवाविषह्य
परिच्युत मन्मथरङ्गभङ्गात् ।
रतान्तरेत स हिरण्यरेतस्य्
अथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥
अत्युष्णवाष्पानिलदूषितान्तर्
विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।
बभार भूम्ना सहसा पुरारि-
रेत:परिक्षेपकुवर्णमग्नि ॥ १५ ॥
त्व सर्वभक्षो भव भीमकर्मा
कुष्ठाभिभूतोऽनल धूमगर्भ ।

11 *a* So Bh , so T , V1 except in मृजात्, Va 2 प्रभो प्रसीदाशु मृजस्व पुत्र, G, S—दाशु मृजात्मपुत्र *c* T, V स्वर्गेन्द्र—, Bh स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामुपेत्य
12 *b* T, V, Bh अर्थवती
13 *a* So Va 2, Bh and others—न्तकार
15 *a* So Va 2, T, V अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्त, G अथाष्ण वाष्पानलदूषितान्तर्—, Bh अथोष्मवाष्पानलदूषितान्तर् *d* Bh रेत परिक्षिप्तकुवर्ण—
16 *d* T, V1 तया रता—

इत्य शशापाद्रिसुता हुताश
रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥
दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव
प्लुष्टो हिमेनेव सरोजकोश ।
वहन् विरूप वपुरुग्ररेलग्-
चयेन वह्नि किल निर्जगाम ॥ १७ ॥
स पावकालोकरुषा विलक्षा
स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्त्राम् ।
विनोदयामास नगेन्द्रपुत्री
शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभि ॥ १८ ॥
हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्
नेत्राञ्जनाङ्क सदय प्रियाया: ।
द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेना-
हरन् मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्या ॥ १९ ॥
मन्देन स्विन्नाङ्गुलिना करेण
श्रम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।
परामृशन् घर्मजल जहार
हर महेल व्यजनानिलेन ॥ २० ॥
रतिश्लथ तत्कबरीकलापम्
असावसक्त विगलत्प्रसूनम् ।
स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या
स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलि ॥ २१ ॥

17 *a* T शशी क्षयाय S, V, G agree with ours *b* T, V_2 प्लुषो हिमेनेव—
18 *a* T, V पावकालोकनता— *c* S, T, V_1, Bh गिरीन्द्रपुत्री
19 *b* So T, V_2, others हृदयप्रि— *d* T, V_1 (—न) हरन्मुखेन्दो—, Bh —रकलङ्किनोपि
20 *b* G प्रेम्णा च

कपोलपाल्या मृगनाभिचित्र-
पत्नावलीमिन्दुमुख सुमुख्या ।
स्मरस्य सिद्धस्य जगद्विमोह-
मन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिलेख ॥ २२ ॥
रयस्य कर्णावभि तन्मुखस्य
ताटङ्कचक्रद्वितय न्यधात् स ।
जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष
ध्रुव यमारोहति पुष्पचाप ॥ २३ ॥
तस्या स कण्ठे पिहितस्तनाग्रा
न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।
या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि
स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥
नखव्रणश्रेणिधरे बबन्ध
नितम्बबिम्बे रशनाकलापम् ।
चलस्वचेतोमृगबन्धनाय
मनोभुव पाशमिव स्मरारि ॥ २५ ॥
भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जन स
भङ्क्त्वा दृशो साधु निवेश्य तस्या ।
नवोत्पलाक्ष्या पुलकोपगूढे
कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥

23 *a* Bh रयस्य कर्णाविलिन मुखस्य, T तन्मनस्य, G कर्णान्तिति मु— *b* G, Bh. व्यधात्—

24 *a* T, V1 कण्ठेऽभिघनस्तन या, Bh कण्ठेऽभि घनस्तनाग्र *c* T, V1 सा प्राप— *d* S गाङ्गौन, but comm गङ्गाया आघयो प्रवाहयोर्युगस्य

25 *a* Va-2 नखव्रणश्यानिवरे— *b* T, V रसना— *c* So majority, T, V चलस्व— *d* T मनोमव, all others मनोभुव

26 So Va-2, G, S, न्यक्त्वा T, V1 (note use of $\sqrt{bhañj}$ in this sense, *see also* XII, 60*b*—भञ्जनम्) *c* Bh, T, V1 पुलकावगूढ— *d* So T, G, S, V1, Bh, Vā-2 विलीनाङ्गुलि—

अलक्तक पादसरोरुहाग्रे
सरोरुहाक्ष्या किल सनिवेश्य ।
स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्ता-
रुणत्वमक्षालयदिन्दुचूड ॥ २७ ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये
सहेलमादर्शतल विमृज्य ।
नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनार्थम्
अदर्शयज्जीवितवल्लभा स ॥ २८ ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा
सभोगचिह्न स्ववपुर्विभाव्य ।
नपावती तत्र घनानुराग
रोमाञ्चदम्भेन वहिर्बभार ॥ २९ ॥

नेपथ्यलक्ष्मी दयितोपक्लृप्ता
सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।
अमस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यम्
आत्मानमुद्भूतविलक्षभावा ॥ ३० ॥

अन्त प्रविश्यावसरेऽथ तत्र
स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।
सुमपदोपाचरता क्लानाम्
अङ्कस्थिता ता शशिखण्डमौले ॥ ३१ ॥

27 *d* T, V_1 —इन्दुमौलि

28 *c* G, S, Bh —लक्ष्म्या परि—

29 *a* T V_1 —दर्पण च *b* V_1 सयोग— *c* Va 2—वतीमत्र, cp Rv XIX, 28

30 *c* So G, Va-2 T, V_1, S नुर्या—, cp X, 53*c* *d* T, V_1 *उद्भूतविस्मयता सा, Bh उद्भूतवि—*

31 *c* G, Bh स्वगपदो— T, V_1 उमा तदापाचरता कलाभा *d* V_1 दूरे स्थिता तां, T दूरे स्थिता तां

व्यधुर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्
वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।
जगुश्च गन्धर्वगणा सशङ्ख-
स्वन प्रमोदाय पिनाकपाणे ॥ ३२ ॥

तत स्वसेवावसरे सुराणा
गणान्तदालोकनतत्पराणाम् ।
द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी
निवेदयामास कृताञ्जलि सन् ॥ ३३ ॥

महेश्वरो मानसराजहंसी
करे दधानस्तनया हिमाद्रे ।
सभोगलीलालसत सहेल
हरो बहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

क्रमात् महेन्द्रप्रमुखा प्रणेमु
शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।
प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजा
देवीं च लोकत्रयमातर ताम् ॥ ३५ ॥

यथागत तान् विबुधान् विसृज्य
प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।
स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य
वृष वृषाङ्क सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥

मनोऽतिवेगेन ककुद्मता स
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्ते ।

32 *b* T, Vi चित्रितचारुवेद्याम् *d* T, Vi —शङ्खध्वनि (=ध्वनि ? adverbial)
34 *d* T, Vi हसन् बहि—
35 *b* Bh, G गिरीशम् *d* So G, Bh, others ते
36 *b* G, Bh प्रसाद्यमान क्रि—, T, Vi प्रसादमानक्रियया
37 *b* Bh गगनाध्वनीन, rest as ours, T, Vi read

मनोऽतिवेगेन ककुद्मता स
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीन ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे
विहारहेलागतिभिर्गिरीश ॥ ३७ ॥
स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी
रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।
तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥
पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्र
कैलासनामा कलिताम्बराश ।
धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो
विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥
विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
सिद्धाङ्गना स्व प्रतिबिम्बमारात् ।
भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति
प्रियेषु मानग्रहिला नमत्सु ॥ ४० ॥
सुबिम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेश्
चन्द्रस्य चिह्नप्रकर करोति ।
गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र
कस्तूरिकाया शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥

The two omit *c* and *d* of 37 and *a* and *b* of 38 *b* G प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीन S प्रतिष्ठमानो गगनाध्वगोऽन्त Rest as ours in both

39 *b* So Bh, G, others—म्बराश, T, V1—म्बराम *c* T, V1 भृतभोगिभोगो

40 *b* Bh—स्वप्रति— *c* T, V1—परस्याभिमुखी— *d* Bh, G मन मु

41 *d* G, V1, T, Bh कस्तूरिकास्थासकुलस्यलीलाम्

यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्गम्
आत्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।
मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-
दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि
ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।
दृष्ट्वा रतान्तच्युततारहार-
मुक्ताभ्रमं बिभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥
नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः
सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।
अनर्घ्यचूडामणितामुपैति
शैलाधिराजस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥
समीपवासा रहसि स्मरार्ता
रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।
एकाकिनोऽपि प्रतिबिम्बभाजो
बिभ्यन्ति भूयोभिरिवाचिताः स्वैः ॥ ४५ ॥
देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्
यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।
शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिर्
मनोहराभिर्व्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥
देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य
हस्तं समालम्ब्य सुविभ्रमश्रीः ।
सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्ट-
मार्गा पुरोगेण किल चचाल ॥ ४७ ॥

42 *c* T, Vi मत्तान्यनाग—
43 *c* G रतान्त च्युत—
45 *d* G, S, Vi T, Bh—भिरिवान्विताः स्वैः
46 *a* T Vi दिव्योऽपि
47 *b* So G, Vi T, Bh, others समालिङ्ग्य *c* G—भृतापदिष्ट मार्गा पुरोगेन, T, Vi, Bh पुरोगेन

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्ग
सुदन्तुर शुक्लसुतीक्ष्णतुण्ड ।
भ्रुवोपदिष्ट स हि शकरेण
तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥
कण्ठस्थलीलोलकपालमाला
दष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।
प्रीतेन तेन प्रभुणा प्रणुन्ना
काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥
भयकरौ तौ विकट नटन्तौ
विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।
सरङ्गमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्
गाढ प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥
उत्तुङ्गपीनस्तनपीडपीड
ससभ्रम तत्परिरम्भमीश ।
प्रपद्य सद्य पुलकोपगूढ
स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥
इति गिरितनुजाविलासलीला-
विविधविभङ्गिभिरेप तोपित सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे
कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कैलासगमन नाम नवमः सर्गः ॥

48 *a* and *b* T, V1 चलद्विपाणो विकटाङ्गभङ्ग स दन्तुर शुक्लसुतीक्ष्ण-तुण्ड *b* So Vā-2, S, G, Bh, others न दन्तुर *c* T, V1, G, Bh, S —म तु श—
49 *c* S, Vā 2 नियुक्ता
50 *a* Vā 2, S नदन्तौ *c* Bh सुरङ्गामु—
51. *a* Va 2 S —पीनस्तनपिण्डपीड
52 *a* G, T, V1, Bh इति गिरिसुतया वि—

Colophon G, Bh कैलासगमन नाम—, T कैलासगमना नाम—, V1, S कैलासगमो नाम—

॥ दशमः सर्गः ॥

आससाद शुनासीर सदसि त्रिदशैः सह ।
एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन् वह्निर्महन्महः ॥ १ ॥
सहस्रेण दृशामीशो द्युपदा सोऽतिसादरम् ।
दुर्दर्शं ददर्शाग्निं धूम्रधूमिलमण्डलम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा तथाविधं वह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।
व्यचिन्तयच्चिरं किंचित् कदर्पद्वेषिरोषजम् ॥ ३ ॥
स विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।
उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥
हव्यवाह त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥
अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरनायक ।
पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥
अभिगौरि रतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।
कालस्येव स्मरारातेः स्व रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

1 a S, T, Bh सुनासीर— c T, V1 गत्वा त्रैयम्बकं
2 a and b So G, T, V1, S, Va 2—भीशः कुलिशाङ्कं च मा— but cp दुर्दर्शं d So Va 2, Bh, G, others धूम्रधूमित—
3 b G, Bh क्रुद्धेन
4 a Bh, G विलक्षमु—, T, V1 सवज्ज्रमुखैर्देवै-
5 b S दुर्दशेयं दशा, G, Bh सुदुर्दर्शा दशा, T, V1 सुमहादुर्दशा
T, V1, G, Bh have the order
अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरनायक ।
अभिगौरिरतासक्तं (G, Bh अभि गौ—) जगामाहं महेश्वरम् ॥
पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ।
कालस्येव स्मरारातेःस्वान्तमहमासदम् ॥
7 a So S, Va 2, Bh अभिगौरी (comm गौर्यामित्यभिगौरि)

दृष्ट्वा छद्मविहग मा सुज्ञो विज्ञाय जम्भभित् ।
ज्वलज्ज्वालानले होतु कोपनो माममन्यत ॥ ८ ॥
वचोभिर्मधुरै सान्त्वैर्विनम्रेण मया स्तुत ।
प्रीतिमानभवद्देव स्तोत्र कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥
शरण्य सकलत्राता मामत्रायत शकर ।
क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासत्रासतो दुर्निवारत ॥ १० ॥
परिहृत्य परीरम्भ रभसाद् दुहितुर्गिरे ।
कामकेलिरसोत्सेकाद् व्रीडया विरराम स ॥ ११ ॥
रङ्गभङ्गच्युत रेतस्तदमोघ सुदुर्वहम् ।
त्रिजगद्दाहक सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥
दुर्विपह्येण तेनाह तेजसा दहनात्मना ।
निर्दग्धमात्मनो देह दुर्वह वोढुमक्षम ॥ १३ ॥
रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।
मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥
इति श्रुत्वा वचो वह्ने परितापोपशान्तये ।
हेतु विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वर ॥ १५ ॥
तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।
किंचित् कृपीटयोनि त दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥
प्रीत स्वाहास्वधाहन्तकारै प्रीणयसे स्वयम् ।
देवान् पितृन्मनुष्यास्त्वमेकस्तेषा मुख यत ॥ १७ ॥

8 *b* Bh, G यज्ञभित्, V1, T ज्ञानभृत् *d* V1, T कोपतोऽयममन्यत, G, Bh कोपता मामलोन्यत्
9 *a* Va 2, S सार्यै
10 *c* So Bh, G, T, V1, Va 2, S ग्रासात् त्रासतो—
11 *a* So G, Bh, others परीरम्भ रभस
12 *b* So Va 2, S, G, T, V1 —तदमाघ सुदुर्वरम् *d* Bh —हृन्मि न्यधात्
13 *a* Bh दुर्विपह्येन

त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।
भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस् त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश त्वयि जुह्वतः ।
तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥
निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।
ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥
अन्तश्चरसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।
ततो जीवनभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥
अमीषां सुरसंघानां त्वमेकोऽर्थमनर्थने ।
विपत्तिरपि सश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽनल ॥ २२ ॥
देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।
निमज्जनस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २३ ॥
गङ्गां तद् गच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हव्यवाहन ।
अर्थेष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २४ ॥

18 *c* T, V1 भुञ्जन

20 *a* V1, T नयसे *c* T, V1 तताऽन्नानि प्रजाभ्यस्तेनासि—

21 So Bh., others अन्तश्चराऽसि *b* So Vā 2 T, V1 तानि त्वद्वल्-वन्ति च *c* T, V1 त्वत्तो जीवनभूयस्त्वं, Bh. ततो जीवनभूतस्त्व *d* T, Vi, Bh —दाऽसि तत् After this Bh., G, S read

जगन् मकल्म्याम्य त्वमकाऽस्युपकारकृत ।
कार्योपपादन तत्र त्वत्ताऽन्य न प्रगल्भत ॥

22 *a* T, Vi सुरसैन्याना *c* T, Vi read

विपदाऽपि पद श्लाघ्यापकारव्रतिनो हि म ।

Bh., G have विपदाऽपि पद श्लाघ्यापकारव्रतिना हि मा

24 *b* Va-2, T, Vi. विषाद हव्य— *c* So T, V1, Va 2, S कार्येष्ववश्यकार्येषु, Bh., G read

गङ्गां तद् गच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हव्यवाहन ।
तत्र गत्वा च तद्बीजमभाघ मुञ्च सुस्थिरम् ॥

For a close parallel cf Dante, *Divine Comedy*, II, 3, l. 78

शभोरम्भोमयी मूर्ति सैव देवी सुरापगा ।
त्वत्त स्मरद्विपो बीज दुर्धर धारयिष्यति ।। २५ ।।
इत्युदीर्य शुनासीरो विरराम स चानल ।
तद्विसृष्टस्तमामन्त्र्य प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ।। २६ ।।
हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।
तीर्णाध्वना प्रपेदे सा नि शेषाघविनाशिनी ।। २७ ।।
स्वर्गारोहणनि श्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।
उदारदुरितोद्गारहारिणी दुर्गतारिणी ।। २८ ।।
महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।
सगरान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मचारिणी ।। २९ ।।
विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।
त्रिभि स्रोतोभिरश्रान्त पुनाना भुवनत्रयम् ।। ३० ।।
जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तै समुच्छ्रितै ।
आजुहावार्यससिद्धचै सुप्रसादधरेव सा ।। ३१ ।।
समिलद्भिर्मरालै सा कल कूजद्भिरुन्मदै ।
ददे श्रेयासि दु खानि निहन्मीति तमभ्यधात् ।। ३२ ।।
कल्लोलैरद्गतैरर्वाचीन तटमभिद्रुतै ।
प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ।। ३३ ।।
अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानल किल ।
विपदा परिभूता कि व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ।। ३४ ।।

26 *a* T V_1 S, Bh सुनासीरो *c* Bh, G, S तमापृच्छच

27 *d* Bh, G, S नि दोषक्लेशनाशिनी

28 *b* T, V_1 स्वर्गमार्गा—

29 T, V_1 सागरान्वय—, S सरागान्वय—, cp Md I, 54*b*
d T, V_1 Bh धर्मधारिणी

30 *b* Vā 2—लोकानुपा— *d* T, V_1 पुनाति भु—

31 *b* —हस्तै समुत्थितै J *c* and *d* T आजुहावास्य ससिद्धचै सुप्रसादादरेव सा, आजुहावार्यसिद्धचै त J, आजुहावास्य ससिद्धौ सुप्रसादादरेव सा V_1

33 *b* तटमुपागतै Bh, G *c* प्रीत्येव तमभी—Bh, G, V_1

34 *a*—म्युपेत्य तापार्तो Bh, G, T, V_1 *c* विपदा परिभूत कि व्यवस्यति—Bh, G

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।
स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यकारिणि तारिणि ॥ ३५ ॥
तत्र माहेश्वरं धाम सचक्राम हविर्भुज ।
गङ्गायामिद्धभङ्गायामन्तस्तापदिपद्भूनि ॥ ३६ ॥
कृशानुरेतसो रेतस्यादृते सरिता तया ।
निश्चक्राम तत सौम्य हव्यवाहो वहन् वहु ॥ ३७ ॥
सुधासारैरिवाम्भोभि परिषिक्तो हुताशन ।
यथागत जगामाथ परा निर्वृतिमादधत् ॥ ३८ ॥
सा सुदुर्विषह काम धाम कामजितो महत् ।
आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ३९ ॥
वहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखागतै ।
हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तव ॥ ४० ॥
तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।
समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्भराणि वभार सा ॥ ४१ ॥
जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किंचिदभ्युदयोन्मुखे ।
जग्मु षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातु सुरापगाम् ॥ ४२

35 *d* पुण्यसारिणि वारिणि G, J, Bh., S

36. Vā-2, P 1 omit verses 36–40 *c* and *d* गङ्गायामुत्तरङ्गायाम्— J *d* So J, S, others—विपद्भूत, —मन्तस्तापनिदामृति Bh, G

37 *b*—रेतस्याहृते T, V1, note confusion of दृ—हृ, cp note on गन्दा—गन्हा in my *Atharva-Prātiśākhya*, Intr, p 65

38 *b*—रभिषिक्ता—G, J

39 *a* J, S have गङ्गा काम Bh reads 38-39

सुधासारैरिवादारैरभिषिक्तो हुताशन ।
यथागत जगामाथ परा निर्वृतिमादधत् ॥ ३८ ॥
सुधासारैरिवाम्भोभि परिषिक्ता हुताशन ।
आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ३९ ॥

41. *d* दुर्धराणि J, S

शुभ्रैरभ्रकपैर्रूमिशतै स्वर्गमन सताम् ।
कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिना ।। ४३ ।।
सुस्नाताना मुनीन्द्राणा बलिकर्मोचितैरलम् ।
बर्हि पुष्पोत्करै कीर्णतीरा दूर्वाक्षतान्वितै ।। ४४ ।।
ब्रह्मध्यानपरैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितै ।
योगनिद्रा गतैर्भोगिभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ।। ४५ ।।
पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिष्ठै सूर्यसविष्टदृष्टिभि ।
ब्रह्मर्षिभि पर ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ।। ४६ ।।
अथ दैवी धुनी देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ता ।
क नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी ।। ४७ ।।

43 *b* and *d*

—शतै स्वर्गनिवासिनाम् ।
कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ।।
—J , S

45 So Vā 2 , G reads

परैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितै ।
योगनिद्रागतैर्भोगिभोगयुक्तैरुपाश्रिताम् ।।

J , S

परैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितै ।
योगनिद्रागतैर्योगपदबन्धैरुपाश्रिताम् ।।

T , V_1

परैर्योगपरै पद्मासनस्थितै ।
यागनिद्रा गतैर्भोगिभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ।।

46 *a* So G , Bh , Va-2 P 1, V_1 , —भूयिष्ठै T , —भूमिस्थै J , S *b*—सबद्धदृष्टिभि J , S

47 *a* So Bh , G , दिव्या नदी देवीम् J , S , Vā 2 , —दैवी धुनीं T , V_1 *c* So J , S , T , V_1 , Vā 2, Bh त्रि ना— *d* देवी पी—G , S , T , V_1

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्वहति मूर्धनि ।
यस्या विलोकन पुण्य श्रद्दधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४८ ॥
दिष्ट्या विष्णुपदी देवी निर्वाणपददेनिनीम् ।
निर्धूतकल्मषा मूर्ध्ना सुप्रह्वास्ता ववन्दिरे ॥ ४९ ॥
सौभाग्यै खलु सुप्रापा मोक्षप्रतिभुव सतीम् ।
भक्त्या प्रतुष्टुवुस्ता ता श्रद्दधाना दिवो धुनीम् ॥ ५० ॥
मुक्तिश्रीसङ्गदौत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलै ।
प्रक्षालितमला सम्नु सुस्नातास्तपसान्विता ॥ ५१ ॥
स्नात्वा तत्र सुलम्याया भाग्यै परिपचेलिमै ।
चरितार्थं स्वमात्मान बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५२ ॥
कुशानुरेतसो रेतस्तासामामि कलेवरम् ।
अमोघ सञ्चाराय सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५३ ॥
रौद्र सुदुर्धर धाम दधाना दहनात्मकम् ।
परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५४ ॥
अक्षमा दुर्वह वोढुमम्बुनो बहिरातुरा ।
अग्नि ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययु ॥ ५५ ॥

48 c तस्या वि—G, T V1, तस्यादृशा Bh d So majority, श्रद्दधुस्ता मु—, cp 49d, 50d

49 a So T, V1 b—पददर्शिनीम् Bh, G d—ह्वास्ता V1

50 So Va-2, J, सभाग्यै Bh, स्वभाग्यै खलु सुप्राप्ता T, V1 b The use of सतीं is significant, for it designates Parvati (=*par vatasyapatyam*, sister of Ganga), —भुव सताम् Bh., V1. c भक्त्यात्र तुष्टुवु—J, S, T, V1 d श्रद्दधाना सिषेविरे Bh, G, J, T, V1

51 Omitted by Vā 2 but shown on margin by P 1 a—द्धूत्यज्ञै J, S b तत्र मात्विमलैर्जलै Bh, G

52 a—तत्र सुरम्याया T, Vi, but cp सुप्रापा in 15 c and d So Vā 2, P 1, J and majority, चरितार्थमिवात्मान T, Vi d बहुत्र म—Bh, G

55 c—न्तमन्त स्थ T, V1 For c and d Bh, G read

निर्ययु सहिता शीघ्र कृत्तिका विस्मयान्विता ॥

अमोघं शांभवं बीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।
तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५६ ॥
सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भीभूतं तद् वोढुमक्षमाः ।
विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया ह्रिया ॥ ५७ ॥
ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया सह ।
तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययुः ॥ ५८ ॥
ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं
तन्निक्षिप्तं क्षणमभिनभो गर्भमभ्युज्जिहानैः ।
स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानैर्
वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरगुरुस्पर्धया चाजनीव ॥ ५९ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कार्त्तिकेयोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ॥

56 *b*—नद्या स्थितं महत् T, V1

57 *b* So Bh, others गर्भभूतं *d*—भयाद् ह्रिया T, V1 After this Bh, G, T V1 add

अकाममरणं जातमकाण्डं भाविनोऽर्थतः ।
संभूयान्योन्यमात्मानं शुशुचुस्तास्तदाविलम् ॥

This is omitted by Va 2, P 1

58 T, V1 read

ततः शरवणे शापभयेन व्रीडया सह ।
तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययुः ॥

J, S

ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।
तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान् गृहानभिनिर्ययुः ॥

59 *b* तद्विक्षिप्तं J, S, Va 2 *c*—दिनकरशत—G, T, V1 *d*—स्मरहरशिरःस्पर्धयेव प्रणेदे G, T V1 For *c* and *d* Bh has

तैस्तेजोभिर्दिनकरशतस्पर्धमानैरमानैर्
वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरशिरःस्पर्धयेव प्रणेदे ॥

Colophon J, S, T इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः, V1 इति कुमारसंभवे दशमः सर्गः.

॥ एकादशः सर्गः ॥

अभ्यर्थ्यमाना विबुधै समग्रै
प्रहृष्टं सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।
त पाययामास सुधातिपूर्णं
सुरापगा स्वस्तनमाशु मूर्ता ॥ १ ॥
पिबन् स तस्या स्तनयो सुधौघ
क्षण क्षण साधु समेधमान ।
प्रापाकृति कामपि षड्भिरेत्य
निषेव्यमाण खलु कृत्तिकाभि ॥ २ ॥
भागीरथीपावककृत्तिकानाम्
आनन्दबाष्पाकुललोचनानाम् ।
त नन्दन दिव्यमुपात्तुमासीत्
परस्पर प्रोत्कटरो विवाद ॥ ३ ॥
अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या
सम शिव स्वैरविहारहेतो ।
नभो विमानेन विगाहमानो
मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥
निसर्गवात्सल्यवशाद् विवृद्ध-
चेत प्रमोदौ गलदश्रुनेत्रौ ।
अपश्यता त गिरिजागिरीशौ
षडानन तद्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

1 *c* T, Vi—धाभिपूर्णं, cp सुपूर्णं 14*d* *d* T, Vi. धात्री
2 *c* T, Vi—रुप
4 *d* Bh. मनोनिवेगेन
5 *a* T, Vi निसर्गवात्सल्यविवृद्धचेत पृथुप्र— *d* So T, Vi, cp the last sloka of the canto षष्ठे दिने etc Vā 2, S, Bh षड्दिनजातमात्रम्

अथाह देवी शशिखण्डमौलि
कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो
मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥
स्वर्गापगासावनलोऽयमेता
षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।
पुत्रो ममायं न तवायमित्थं
मिथोऽतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥
एतेषु कस्येदमपत्यमीश-
खिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्य-
गन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
श्रुत्वेति वाचं हृदयप्रियायाः
कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।
सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतु-
भूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥
जगत्त्रयीनन्दन एष वीरः
प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।
कल्याणि कल्याणकरः सुराणां
त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥ १० ॥
देवि त्वमेवास्य निदानमाद्ये
सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।
सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व
रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

7 *d* G, Bh —हरन्त

9 *a* G, S वाक्य

10 *a* Bh जगत्त्रयानन्द एव— *b* G, T, V_1 प्रवीरमानस्तव नन्दनाऽयम्, so Bh with—नन्दनोऽस्ति

11 *a* निदानमास्ते S,—नमार्ये T, V_1 *b* T, V_1 स्वर्गे ज—

अतः शृणुष्वावहितेन वृत्तं
बीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।
सकान्तमन्तस्त्रिदशापगायाः
तटेऽवगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥
गर्भत्वमाप्तं तदमोघमेतत्
तानि शरस्तम्बमपि न्यधायि ।
बभूव तत्रायमभूतपूर्वो
महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥
अशेषविश्वप्रियदर्शनेन
धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।
अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि
सुपूर्णमुत्सङ्गतलं विधेहि ॥ १४ ॥
अथेति वादिन्यमृतांशुमौलौ
शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।
सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री
धात्री समग्रस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥
किरीटबद्धाञ्जलिभिर्नभःस्थैर्
नमस्कृता सत्वरनाकिलोकैः ।
विमानतोऽवातरदात्मजं तं
ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥
स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्
कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।

12 *a* Bh अत्र शृणुष्वा— *c* G, Bh निदिवापगाया *d* T, Vi विगाहे सति, cp note on I, 1
14 *d* So Bh., T, Vi., Va 2, S, G स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निधेहि
15 *d* Va 2, S समस्तस्य
16 *b* T, Vi —नाकलोकैः *d* Bh. गृहीतु—
17 *b* G, Bh. मूर्ध्नां, T, Vi मूर्ध्ना *c* G, T, Vi., Bh सुताल— *d* So T, Vi., others वा, cp —स्य चेत, 20

हित्वोत्सुका त सुतमाससाद
पुत्रोत्सवे माद्यति को न हर्षात् ॥ १७ ॥
प्रमोदबाष्पाकुललोचना सा
न त ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।
परिस्पृशन्ती करकुड्मलाभ्या
सुखान्तर प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥
स विस्मयानन्दविकस्वराया
शिशुर्गलद्बाष्पतरङ्गिताया ।
विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया
देव्या दृशो गोचरता जगाम ॥ १९ ॥
तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणाना
सहस्रमाप्तु विनिमेषमैच्छत् ।
सुनन्दनालोकनमङ्गलेषु
क्षण क्षण तृप्यति कस्य चेत ॥ २० ॥
विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्याम्
आदाय त पाणिसरोरुहाभ्याम् ।
नवोदयत्पार्वणचन्द्रचारु
गौरी स्वमुत्सङ्गतल निनाय ॥ २१ ॥
स्वमङ्कमारोप्य सुधानिधानम्
इवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
तमेकदेव जगदेकदेवी
बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

18 *c* So Va 2 T V1 others कुड्मलेन, cp 21 पाणिसरोरुहाभ्या in all
19 *a* S, G P 1, Bh सुविस्म— *d* G S, Bh दृशोर्गोच—
20 *c* So T, V1 G, Bh न नन्दना—, S, Va 2 सानन्दनालोकन—, cp 27*a* and above सुविस्मया— *d* Bh —हृप्यति कस्य चेत
21 *c* So G, Bh T V1 महोदयात् पार्वण— others नवोदयं पा— *d* Bh तमुत्सङ्गतल—
22 *c* So T V1, others तमेकमेषा जगदेकवीर

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता
सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा ।
तमेकपुत्र जगदेकमाता-
प्युत्सङ्गिन प्रस्नविणी वभूव ॥ २३ ॥
अशेषलोकत्रयमातुरस्या
षाण्मातुर स्तन्यसुधामधासीत् ।
सुरस्रवन्त्यानलकृत्तिकाभिर्
मुहुर्मुहु सस्पृहमीक्ष्यमाण ॥ २४ ॥
सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्कमौले
कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।
तस्यैकनालोद्गतपञ्चपद्म-
लक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनी चुचुम्ब ॥ २५ ॥
हैम फल हैमगिरेर्लतेव
विकस्वर नाकनदीव पद्मम् ।
पूर्वेव दिङ् नूतनमिन्दुमाभात्
त पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
प्रीतामना सुप्रयतेन दत्त-
हस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।
कुमारमुत्सङ्गतले दधाना
विमानमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २७ ॥

23 *c* G, Bh. तमेकमव जगदेकदत्री— *d* T, Vi (—माता—) मुत्सङ्गिन, Bh.—म्युत्सङ्गिन प्रस्नविनी—
24 *c* S सुरस्रवन्त्या कृत्ति—, Va-2—स्रवन्त्या कृत्ति—
25 *c* T, Vi.—कनालोद्गमपञ्च— *d* Bh. चुचुम्ब
26 *a* So T, Vi., G, others हैमी फल
27 *a* So all except S with सा प्रयतेन, for a similar confusion cp 19*a*, 20*c*, 40*a*

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ-
रोमोद्गमो भूधरनन्दनाया ।
अङ्कादुपादत्त तदङ्कत सा
तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ।। २८ ।।

दधानया नेत्रसुधैकसत्र
पुत्र पवित्र सुतया तयाद्रे ।
सश्लिष्यमाण शशिखण्डधारी
विमानवेगेन गृहान् जगाम ।। २९ ।।

अधिष्ठित स्फाटिकशैलशृङ्गे
तुङ्गे निज धाम निकामरम्यम् ।
महोत्सवाय प्रमथप्रमुख्यान्
पृथून् गणान् शभुरथादिदेश ।। ३० ।।

पृथुप्रमोदप्रगुणो गणाना
गण समग्रो वृषवाहनस्य ।
गिरीन्द्रपुत्र्यास् तनयस्य जन्म-
न्यथोत्सव सववृते विधातुम् ।। ३१ ।।

28 c T, V1 अकाण्डमादत्त तमङ्कन स
तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सल्त्वात् ।।

G agrees with ours except—सोऽत्यात्मज—

29 a So Va 2 P 1, S, G (सत्र सदादानम्=नेत्रयारमृतवत् सुखदा तारम्), T, V1 दत्त्वानया नेत्रसुखैकपात्र b T, V1—सुतया तयाद्रे c G, Bh—खण्डमौलि d T, V1 गृहम, Bh ग्रहान्

30 G, Bh—ष्ठितस्फाटिक— b T तुङ्गे निजे धामनि कामरम्ये, V1 agrees with T except in कामरम्य, Bh तुङ्गे निजे धाम्नि निकामरम्ये c and d T reads

महोत्सवाय प्रमथान् स नाथ
पृथून् महिम्ना स्वमुदादिदेश ।।

Bh G महोत्सवाय प्रमथान् सनाथ
पृथून् प्रथिम्ना पृथगादिदेश ।

31 a So Va 2, P 1, G, Bh, T, V1 पृथुप्रमोद प्रगुणो गणाना

स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि
सुतानतान्विप्रततान्वितानि ।
उच्चिक्षिपुः काञ्चनतोरणानि
गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

दिक्षु प्रतर्पन्मदधीश्वराणाम्
अथामराणामिव नाकिलोके ।
महोत्सवे नर्तितुमाहतोऽन्यैर्
दध्वान धीरं पटहः पटीयान् ॥ ३३ ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां
गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
सनाभितानां गिरिराजपुत्र्या
गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥

शुभं त्रिलोकाधिपभाग्यधाम्नाम्
तं मातरो मातृवदभ्युपेताः ।
निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि
निन्युः स्वमङ्कं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्का-
लिङ्ग्योर्ध्वकेष्वप्सरसो रसेन ।
मुखं विवृत्य ननृतुः सवृत्ति
गीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

वाता ववुः सौख्यकरा प्रसेदुर्
आशा विधूमो हुतभुग् दिदीपे ।
जलान्यभूवन् विमलानि तदो-
त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३७ ॥

32 *c* Bh. विचिक्षिपु- *d* T, Vi. गगान्चलानि
33 *b* So G, Bh.,—मिव मन्दराग्रे in S, Vā 2 *d* S धीरं, śloka omitted by T, Vi.
35 *b* T, Vi.—दभ्युपेत
36 *c* So Bh., Vā 2, P 1, S सुवृत्तगीता—('सुवृत्तानि शोभनच्छन्दांसि गीतानि'), G सवृत्ति गीत for which cp VII, 91 व्यञ्जितवृत्तिभेदं, T, Vi सुवृत्तिगीतानुग

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्
गृहोद्भवा दुन्दुभय प्रणेदु ।
दिवौकसा व्योम्नि विमानसघा
विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रसस्रु ॥ ३८ ॥
इत्थ महेशाद्रिसुतासुतस्य
जन्मोत्सवे समदयाचकार ।
चराचर विश्वमशेषमेतत्
पर चकम्पे किल तारकश्री ॥ ३९ ॥
तत कुमार स मुदा निदानै
स्वबाललीलाचरितैर्विचित्रै ।
गिरीशगौर्योर्हृदय जहार
मुदे न हृद्या किमु बालकेलि ॥ ४० ॥
महेश्वर शैलसुता च हर्षात्
सतर्पमेकेन मुखेन गाढम् ।
अजातदन्तानि मुखानि सूनोर्
मनोहराणि क्रमतश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥
क्वचित् स्खलद्भि क्वचिदस्खलद्भि
क्वचित् प्रकम्पै क्वचिदप्रकम्पै ।

38 *a* Bh, G—शब्दध्वनि— *b* So Vā 2, P 1, Bh and others दिवि ध्रुवा— *d* T, V1 विमुञ्चता पुष्पचयान्
39 *b* T, V1, G, Bh जन्मोत्सव
40 *a* Vā 2, P 1, S, Bh सुमुदा, cp note on 27*a*, T, V1 समुदी *b* Vā 2, P 1, G, S, Bh स बाल—, Bh स बाउलीलाललितै— *d* Vā 2, P 1—किल बाल—may be मुदे नु हृद्या किल बालकेलि
41 *a* and *b* T, V1

महेश्वर शैलसुतापि हर्षात्
सहर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।

So Bh, G *except in* सतर्पम् (*for* ससप्वम्) *c* and *d* Bh. अजातदन्तानि मनोहराणि वक्त्राणि सूनो क्रमतश्चुचुम्बे
42 *c* T, V1 बाल सलील च— *d* S तयार्मुद वर्धयति स्म पित्रो, III

वाल स लीलाचलनप्रयोगैस्
तयोर्मुदं कन्दलयाचकार ॥ ४२ ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्
गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूम्र ।
मुहुर्वदन् किंचिदलक्षितार्थं
मुदं तयोरङ्कगतस्तनान ॥ ४३ ॥

गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य
स्पृशन्नुमाकेसरिण सटाली ।
स भृङ्गिण सूक्ष्मतर शिखाग्रं
कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रो ॥ ४४ ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्ते-
त्यजीगणन् मञ्जु मुखं प्रसार्य ।
महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्ति
तदङ्कग शैशवमुग्धभीति ॥ ४५ ॥

कपर्दिकण्ठान्तकपालदाम्नो-
ऽङ्गुलि प्रवेश्याननकोटरेषु ।
दन्तानुपात्तु रभसीबभूव
मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् कुमार ॥ ४६ ॥

43 *b* T, Vi, G गेहाङ्गणक्रीडन—, so Bh. with—ङ्गन—, cp *As*, VII, 17

44 *b* Va 2, P 1, S —केसरिण सलीलम्, cp आमर्दक्लिप्टकेसरा *As*, VII, 14.

45 Vā-2, P 1, S अजीगणनान्यमुख (—णन् नान्य—? Comm in S leaves ना—unexplained) *d* So G, Bh, Vā 2, P 1, S शैशवमौग्ध्यमैशि ("शैशवमौग्ध्य बाल्त्वनिमित्तमूढता दधान), T, VL शैशवमुग्धमैशि, Bh तदङ्कग शैशव—

46 *d* So T, VL, Bh, G—भ्रान्तिधर कुमार, Va-2, P 1, S —भ्रान्तिकर कुमार

शम्भो शिरोऽन्त सरितस्तरङ्गान्
विगाह्य गाढ शिशिरान् रसेन ।
स जातजाड्य निजपाणिपद्मम्
अतापयद् भालविलोचनाग्नौ ॥ ४७ ॥

किंचित् कल भङ्गरकन्धर स
नमज्जटाजूटधरस्य शम्भो ।
प्रलम्बमान किल कौतुकेन
चिर चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्थ शिशो शैशवकेलिवृत्तैर्
मनोऽभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।
मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ
दिवानिश नाविदता कदाचित् ॥ ४९ ॥

इति बहुविध बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितम्
ललितललित सान्द्रानन्द मनोहरमाचरन् ।
अलभत परा बुद्धि षष्ठे दिने नवयौवन
स किल सकल शस्त्र शास्त्र विवेद विभोरपि ॥ ५० ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ बालक्रीडावर्णन नामैकादश सर्ग ॥

47 c So Vā 2, P 1, Bh., S, G, T, V1. सजातजाड्यो

48 a So Va 2, P 1, G, Bh—कन्धरस्य, so S in text but cp commentary "भङ्गुरा पतनशीला कधरा यस्य, बालत्वात् स कुमार ", the usual divergence between text and commentary, T, V भङ्गुरकण्ठरम्यनमज्जटा—

49 c T, V1 मुदा विनोदैक—

50 c So Vā 2, P 1, S, T, V1, Bh, G वृद्धि d So T, V1, Bh, G, others विभुर्यया

Colophon T इति कुमारसम्भवे कुमारकौमारवर्णनो नामैकादश सर्ग so V1 except—वर्णन—, G इति श्रीकुमारसम्भवे कार्तिकेयबालक्रीडा वर्णन नाम , so Bh., S कुमारोत्पत्तिर्नामैका—

॥ द्वादशः सर्गः ॥

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः
क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।
पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं
तृषातुरश्चातकवत् पयोदम् ॥ १ ॥

दृप्तासुरत्रासखिलीकृतात् स
कथंचिदम्भोदविहारमार्गात् ।
अवाततारामि गिरिं गिरीश-
गौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

संक्रन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य
मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।
पिनाकिनोऽथालयमुच्चचाल
शुचौ पिपासाकुलितो यथाम्भः ॥ ३ ॥

इतस्ततोऽथ प्रतिबिम्बभाजं
विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
आत्मानमप्येकमनेकधा स
व्रजन् विमोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥

विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गं
सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठन्
सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

1 *d* So T, Vi, Bh, Vā-2, P 1 पथीव तृष्णाव्यथित पयोदम्, S पत्रीव तृष्णातुरित पयोदम्
2 *a* So T, Vi, Bh, Vā-2 P 1, S दृप्तारिमनाम—
3 *c* T, Vi पिनाकिरम्यालयमु— *d* T, Vi, Bh —याकुलवज्जलौघम्
4 *a* T, Vi, Bh.—ततोऽपि
5 *a* and *b* T, Vi, Bh विचित्रचञ्चन्मणिमङ्गिमङ्गिसौवर्णदण्ड
d Bh सौधाङ्गन—

तत स कक्षाहितहेमदण्डो
नन्दी सुरेन्द्र प्रतिपद्य सद्य ।
प्रतोषयामास सुगौरवेण
गत्वा शशास स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

भ्रूसज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञ
सुरेश्वर त जगदीश्वरेण ।
प्रवेशयामास सुरै पुरोग
सम स नन्दी सदन हरस्य ॥ ७ ॥

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गरिष्ठैर्
गणैरनेकैर्विविधस्वरूपै ।
अधिष्ठिताया सदि रत्नमय्या
सहस्रनेत्र. शिवमालुलोके ॥ ८ ॥

कपर्दमुद्बद्धमहीनमूर्ध-
रत्नाशुभिर्भासुरमुल्लसद्भि ।
दधानमुच्चैस्तरमिद्धधातो
सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥

बिभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमाला
गङ्गा जटाजूटतट भजन्तीम् ।
गौरी तदुत्सङ्गजुप हसन्तीम्
इव स्वफेनै. शरदभ्रशुभ्रै ॥ १० ॥

6 *a* So Bh alone, cp 27 *c* Bh स गोरवेण *d* So Bh, Vā-2, P-1, S, गत्वा सदोमण्डलमीश्वरस्य T, V_1

7 *a* T, V_1 भ्रूसज्ञया तेन *d* Vā 2, P 1, S मदन सदस्य (=मत्+अस्य)

8 *a* Bh स चण्डभृङ्गि— *c* So Bh alone, others अधिष्ठित ससदि रत्नवत्या (and रत्नमय्याम्) *d* T, V_1—लोक

9 *a* and *b* Vā-2, P-1—महीनमूर्ध्व—(=अहि+इनम्, ऊर्ध्वरत्नाशुभि), Bh—दंमुद्बन्धमहाहिमूर्धर—, T, V_1 कन्दर्पमूर्धस्यमहाहिमूर्ध्व—(र्धं ?) रत्नाशुभि—

10 *a* T, V_1—उत्तुङ्गकपालमाला *b* T, V_1—जूटतल

गङ्गातरङ्गप्रतिबिम्बितैः स्वैर्-
बहूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
ज्वलन्मरीचिप्रचयैस्तुषार-
गौरैर्हिमद्योतिनमुद्वहन्तम् ॥ ११ ॥
भालस्थले लोचनमेधमान-
धामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।
युगान्तकालोचितहव्यवाह
मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥
महार्हरत्नाचितयोरुदार-
स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।
कर्णान्विताभ्यां शशिभास्कराभ्याम्
उपासितं कुण्डलयोश्छलेन ॥ १३ ॥
स्वबद्धया कण्ठिकयेव नील-
माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्या ।
नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या
कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १४ ॥
कालार्दितानां त्रिदशासुराणां
चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।
महन्महेभाजिनमुद्गताभ्र-
प्रालेयशैलश्रियमुद्वहन्तम् ॥ १५ ॥

11 Bh omits this śloka *a* T, Vi

गङ्गातरङ्गे प्रतिबिम्बितैस्तैर्बहूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
ज्वलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारैर्गौरैर्हिमद्योतिनमुद्वहन्तम् ॥

12 *a* and *b* so Vā 2, P 1, S, Bh., T, Vi —मेघमान धामाधरी—

13 *a* So Bh., Vā 2, P 1—न्वितयोरुदार, S —रत्नान्वितयोरुदार स्फुरत्प्र—, T, Vi.—रत्नान्वितयोरुदारस्फुरत्प्र—, cp एधमान धामाधरीभूत—in 12th

14 *a* and *b* So Vā 2, P 1, S (except गौर्या), while T, Vi, Bh. differ in स्वबद्धया

15 *c* T, Vi —मुद्गताभ्र—

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्र
वैकुण्ठकङ्कालकरालकायम् ।
सुरास्थिखण्डाभरण रणान्त-
मूल त्रिशुल कलयन्तमुच्चै ॥ १६ ॥
पुरातनी ब्रह्मकपालमाला
कण्ठे वहन्त पुनराश्वसन्तीम् ।
उद्गीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्-
सुधाभरौघाप्लवलब्धसञ्ज्ञाम् ॥ १७ ॥
सलीलमङ्कस्थितया गिरीन्द्र-
पुत्र्या नवाष्टापदवल्लिभासा ।
विराजमान शरदभ्रखण्ड
परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
दृप्तान्धिकप्राणहर पिनाक
महासुरस्त्रीविधवात्वहेतुम् ।
करेण गृह्णन्तमगृह्यमन्यै
पुरा स्मरप्लोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥
भद्रासन काञ्चनपादपीठ
महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

16 *b* So T, V1, G, Bh, Vā 2, S वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम्
c So T, V1, G, Bh, Vā 2 नरास्थि—

17 *b* G पुनरावसन्तीम् *c* and *d* Vā 2, S —त्तवेदा, T, V1
उद्गीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघसम्प्लावनलब्धसञ्ज्ञाम्
G, Bh उदीर्णवेदा मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघ—

18 *b* T, V1 —पदतुल्यभासा *d* Bh —रन्त्या चिर—

19 *b* So S (except विधवत्वहेतुम् repeated in comment), Vā 2 माहासुर—, T, V1, Bh गजासुरस्त्रीविधवात्व— *c* and *d* T, V1 —न्तममह्यशूल पुरासुरप्लोषण—, note the uniform use of केलिकार in all

20 *a* and *b* Bh —पादपीठमहार्ह—(S comm 'the auspicious seat with its feet and back made of gold')

अधिष्ठिन चन्द्रमरीचिगौरैर्
उद्वीज्यमान चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥
शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनावसक्ते
सविस्मयैरेत्य गणै सुदृष्टे ।
नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन
सानन्दनिदिष्टदृश कुमारे ॥ २१ ॥
तथाविध शैलसुताधिनाथ
पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।
आसीत् क्षण क्षोभपरोऽत्र कस्य
मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि ॥ २२ ॥
विकस्वराम्भोजवनश्रिया त
दृशा सहस्रेण निरीक्षमाण ।
सर्वाङ्गजेन द्युपतिर्बभासे
पुष्पोत्कराकीर्ण इवाम्रशाखी ॥ २३ ॥
दृष्ट्वा सहस्रेण दृशा महेशम्
अभूत् कृतार्थोऽतितरा महेन्द्र ।
सर्वाङ्गजात तदथो विरूपम्
इव प्रियाकोपकर विवेद ॥ २४ ॥

21 *a* So Bh., Vā 2, S—भ्यसनैकसक्ते, T, Vi—नैकसक्तै (सविस्मयैरेत्य गणै सुदृष्टम्) *c* and *d* T, Vi सवीज्यमानेऽम्बिकयाम्बलेन, rest as ours, Bh नीरज्यमानेऽम्बिकयाम्बलेन, G नीराज्यमानेऽम्बिकया—

22 *c* Vi.—क्षोभपरोऽन्यकस्य; T—क्षोभपरा नु कस्य, G, Bh—क्षोभपरोऽत्र कस्य

23 *c* So G, Bh, Vā 2, S रामालिभि स्वर्गपतिर्बभासे, T, Vi सर्वाङ्गनेत्रो द्यु— *d* Bh., T, Vi इवाम्रशाखी

24 *b* T, Vi, Bh, G अभूत् कृतार्थं खलु तेन शक्र *c* and *d* So Vā-2, S, T, Vi have

सर्वाङ्गजानेत्रदल विपूर पुरा प्रियालोकपर विवेद ।

Bh, G सर्वाङ्गजान विकल विरूप पुरा प्रियाकोपपरो विवद ।

तत कुमार कनकाद्रिसार
पुरदर प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।
महेश्वरोपान्तिकवर्तमान
शत्रोर्जयाशा मनसा बबन्ध ।। २५ ।।
श्रीनीलकण्ठ द्युपति पुरोऽस्ति
तव प्रणामावसर प्रतीच्छन् ।
सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र
दृष्ट्वा प्रसादप्रगुणो महेश ।। २६ ।।
इति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी
निधाय कक्षामभि हेमवेत्रम् ।
प्रसादपात्र पुरतो भविष्णुर्
अथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ।। २७ ।।
पुरासुरारि सुरसघसेव्य
त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारि ।
प्रीत्या सुधासारविसारिणेव
ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ।। २८ ।।
किरीटकोटिच्युतपारिजात-
पुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।
स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्य
त देवदेव प्रणनाम देव ।। २९ ।।

26 *b* T, V_1 त्वयि प्रणामावसर च पृच्छन्, Bh —सरप्रतीक्षन्, G तव प्रणामावसर काङ्क्षन् *c* T, V_1 सहस्रनेत्रोऽत्र—, Bh, G सहस्रनेत्र प्रसर त्रिनेत्रम् *d* S दृष्टया, T, V_1 प्रसादप्रवणो महेश, Bh, G —प्रवणो महेश

27 *b* T, V_1, G हेमदण्डम् *d* G, Bh —ष्णुरधि स्मरा—, T, V_1 —ष्णुमध्यन्धकारातिमु—

28 *a* S पुरामुरेन्द्र, G मुदामुरेन्द्र, T मुदाऽसुरेन्द्र, V_1 मुदाऽसुरारि *b* Bh T, V_1 त्रैलोक्यसेव्य *c* So T, V_1, Bh सुधासारणिधारिणेव, G —विधारिणेव, Va 2, S —निधारिणेव

29 *b* T, V_1 —पुष्पेण भक्त्यानमितेन मूर्ध्ना *c* Bh स्वर्गौकवन्द्यो, T, V_1 स्वर्गैकवन्द्योजगदेकदेव *d* T, V_1 ननाम देव स सहस्रनेत्र

अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं
महेश्वर त त्रिदशेश्वर स ।
भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थताया
पात्र पवित्र परम बभूव ॥ ३० ॥
सुभक्तिभाजामधि पादपीठ
प्रान्तक्षितेर्नम्रनरै शिरोभि ।
तत प्रणेमु पुरतो गणाना
गणा सुराणा क्रमश पुरारिम् ॥ ३१ ॥
गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे
ध्रुवासने हेममये पुरस्तात् ।
प्रापोपविश्य प्रमुद सुरेन्द्र
प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥
क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन
सभाविता सस्मितमीश्वरेण ।
उपाविशस्तोपविशेषमाप्ता
दृग्गोचरे तस्य सुरा समग्रा ॥ ३३ ॥
अथाह देवो वलवैरिमुख्यान्
गीर्वाणवर्गान् करुणार्द्रचेता ।

30 *b* Bh.—त्रिदिवेश्वर स

31 *a* and *b* So Va 2, S has —पादपीठ प्रान्तक्षिति नम्र—(comm finds difficulty in justifying—भिनिम्), Bh., G —पीठ प्रान्तीकृतैर्नम्र—, T, Vi.—पीठ प्रीताभिभिर्नम्र— *c* and *d* So Va 2, G, S, T, Vi. तत प्रणेमु पुरत सुराणा गणा समस्ता क्रमत स्मरारिम्, Bh agrees with this in *c* but differs in *d* गणा सुरेन्द्रक्रमत पुरारिम्

32 *b* So G, Bh., T, Vi नृपासने, S, Va-2 शुभासने *c* T, Vi प्रमद *d* Bh प्रभा प्रसादा

33 *a* Bh —चान्येन विलोकनेन *c* Vi उपाविशन्नाथ—, T agrees here with ours *d* T, Vi पुर समेता

34 *b* T, Vi गीर्वाणमुख्यान् *c* T, Vi असुरैर्विधूतान् *d* T, Vi ध्वस्तप्रियान् शीर्णमुखानवेक्ष्य

कृताञ्जलीकानसुराभिभूतान्
ध्वस्तश्रिय श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥ ३४ ॥
अहो वतानन्तपराक्रमाणा
दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।
हिमोदबिन्दुग्लपितस्य कि व
पद्मस्य दैन्य दधते मुखानि ॥ ३५ ॥
स्वर्गौकस स्वर्गपरिच्युता कि
स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।
चिह्न चिरोढ बत यूयमेते
निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥ ३६ ॥
दिवौकसो देवगृह विहाय
मनुष्यसाधारणतामवाप्ता ।
यूय कुत कारणतश्चरध्व
महीतले मानभृतो महान्त ॥ ३७ ॥
अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्
तद्दैवत धाम निकामरम्यम् ।
कस्मादकस्मान्निरगाद् भवद्भ्यश्
चिरार्जित पुण्यमिवापचारात् ॥ ३८ ॥
दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मात्
तथाविध धैर्यमहार्यमार्या ।

35 *b* T, V₁ दिवौक्सा

36 *b* T V₁ सुमहत्तरेऽपि *c* Bh —चरोढ ननु—

37 *a* Bh, G स्वर्गौक्सो *c* V₁ चरध्वे *d* T, V₁ महीभृतो मानधना महान्त

38 *a* and *b* V₁ —सिद्धमुच्चै सुदैवत— निकामकामम्, Bh तद्दैवत धाम निकामकाम्यम् G —निकायकाम्यम् *c* and *d* T, V₁ —निरगाद्यमाद्यैश्चिरार्जित पुण्यमिवापवादात्, Bh —निरगादगाध चिरार्जित पुण्यमिवापचारात्, so G

39 T, V₁ omit this śloka *a* G, Bh विरुद्धतो वो हृदयस्य— *d* Bh, G ग्रीष्मातपापत्तिवशा—

अगाधगाधस्य जलाशयस्य
ग्रीष्मानितापादिवशादिवाम्भ ॥ ३९ ॥
सुरा शुनासीरपुरःसराणा
समीयुषां व सममातुराणाम् ।
तद् ब्रूत लोकत्रयजित्वरा कि
महासुरात् तारकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥
पराभव तस्य महासुरस्य
निषेद्धुमेकोऽहमलमविष्णु ।
दावानलप्लोषविपत्तिमन्यो
महाम्बुदात् कि हरते वनानाम् ॥ ४१ ॥
इतीरिते मन्मथमर्दनेन
सुरा सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
सान्द्रप्रमोदाश्रुतरङ्गितेषु
दधु श्रिय सत्वरमाश्वसन्त ॥ ४२ ॥
ततो गिरीशस्य गिरा विरामे
जगाद लब्धेऽवसरे सुरेश ।
भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता
ध्रुव फलाविष्टमहोदयाय ॥ ४३ ॥

40 T reads सुरा पुरारात्रिपुरो विवर्ण समीयिवास सममातुराणाम् ।
Vi. has सुरा पुरारात्रिपुर सुवर्णा समीयुषा मामसमातुराणाम् ।
तद्ब्रूतलोकत्रय—
G, Bh.: सुरा शुनासीरपुरःसरा समीहित य सममातुराणाम् ।
तद् ब्रूत लोकत्रयजित्वरा कि महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥
S सुरा सुराधीशपुरःसरा, rest as ours
41 *b* T, Vi. निषेद्धुकामोऽस्म्यहं— *d* (अ)रण्यस्य हर्तुं जलदात् प्रभु किम् ?
42. *c* T., Vi. सान्द्रप्रमोदा सुचिरस्मितेषु
43 *a* T, Vi. गिरा विताने; cp II, 53 *d* T, Vi ध्रुव प्रविसृष्ट-फलोदयाय, Bh, G ध्रुव प्रभाविष्टफलोदयाय

ज्ञानप्रदीपेन तमोऽपहेना-
विनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।
भूत भवद् भावि च यच्च किंचित्
सर्वज्ञ सर्व तव गोचर तत् ।। ४४ ।।

दुर्वारदोरुद्यमदु सहेन
यत्तारकेणामरघस्मरेण ।
तदीशतामाप्तवता निरस्ता
वय दिवोऽमी बत कि न वेत्सि ।। ४५ ।।

विधेरमोघ स वरप्रसादम्
आसाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषु ।
सुरानशेषानहकप्रमुख्यान्
दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ।। ४६ ।।

स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन
पितामहेनेति निरूपित न ।
सेनापति सयति दैत्यमेन
पुरा स्मरारातिसुतो निहन्ति ।। ४७ ।।

अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत्
सुदु सहा तस्य पराभवार्तिम् ।

44 *d* सर्वत्र सर्वं तव गोचरस्तत् T, V1

45 *a* T, V1 दुर्वारदोर्दुर्मददु सहेन *c* T V1 तदीश नन्वात्मपदान्निरस्ता, Bh, G तदीश वामाप्लवता निरस्ता *d* G, Bh, Vā 2, S —वद कि—

46 *a* T, V1, Bh, G सुवरप्र— *c* and *d* सुरान् स जम्भारिमुखान् प्रचण्डदोर्दण्डदण्डो, Bh G —स जम्भारिमुरारिमुख्यान् दोर्दण्डचण्डो मनुते—

47 *d* G पुरा स्मरारेस्तनयो निहन्ति, Bh पुरस्मरारे (पुर स्म—?) स्तनयो नि—

48 V1 अकामनोऽनन्तरमद्य यावत
मुरा अदान्तस्य पराभवार्तिम् ।
विधेहिरे तस्य हृदन्तशल्यम्
आज्ञानियोग त्रि—।।

विपेहिरे हन्त हृदन्तशल्यम्
आज्ञानिवेशं त्रिदिवौकसोऽमी ॥ ४८ ॥

निदाघघामक्लमविक्लवाना
नवीनमम्भोदमिवौषधीनाम् ।
सनन्दनं नन्दनमात्मनो न
सेनान्यमेनं स्वयमादिश त्वम् ॥ ४९ ॥

त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्य
समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।
अस्माकमेषा पुरतो भविष्णुर्
दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥ ५० ॥

महाहवे नाथ तवास्य सूनो
शस्त्रैः शितैः कृत्तशिरोधराणाम् ।
महासुराणां रमणीविलापैर्
दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥ ५१ ॥

महारणक्षोणिषु प्रहारी-
कृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।
बन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु
वेणीप्रमोक्षं सुरलोक एषः ॥ ५२ ॥

So T except in अज्ञानता—
Bh., G ज्ञान्तज्ञानन्तरस्य यावत्
सुदुःसहं तस्य पराभवं तम् । Rest as ours

49 Sloka omitted by T, Vi *c* So Bh., G, others सुनन्दन.
d Bh., G —अेन—

50 *a* Bh.—लक्ष्मीह्रिनरैकशल्य *c* Vā-2 अस्माकमेषा पुरतो भवन् सन्
d Bh., G —हार सुविधा विधाता

51. *b* G, Bh. शस्त्रैः शरैः कृत्त—

52 *a* Vi —णाषुप्रहारे कृते, T —रणक्षोणिषुप्रहारे कृते— *d* T, Vi, Bh., G, S वैणिप्र—, Vā-2 वेणीप्रमाक्ष

इत्य सुरेन्द्रे वदति स्मरारि:
सुरारिदुश्चेष्टितजातरोष ।
कृतानुकम्पस्त्रिदशेपु तेपु
भूयोऽपि भूताधिपतिर्बभाषे ॥ ५३ ॥

अहो अहो देवगणा सुरेन्द्र-
मुख्या शृणुध्व वचनममैतत् ।
विचेष्टते शकर एप देव-
कार्याय सज्ज सकल शुभाय ॥ ५४ ॥

पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्या
प्रतिग्रहोऽस्य नियतात्मनापि ।
तत्रैप हेतु खलु तद्भवेन
वीरेण यद् वध्यत एप शत्रु ॥ ५५ ॥

अत्रोपपन्न तदमी नियुज्य
कुमारमेन पृतनापतित्वे ।
निघ्नन्तु शत्रु सुरलोकमेप
भुनक्तु भूयोऽपि सुरै सहेन्द्र ॥ ५६ ॥

इत्युदीर्य भगवान् स्वमात्मज
घोरसगरमहोत्सवोत्सुकम् ।
नन्दनेहि जहि देवविद्विप
सयतीति निजगाद शकर ॥ ५७ ॥

54 *b* T, V1—न्द्रमुखा, so Bh, others ममैते *c* Bh—शक्र र एव— *d* So T, V1, Bh, G—सज्ज सकलै शुभास्त्रै, Vā 2, S सज्जो भवता भुतार्थै

55 *c* T, V1 तत्रैव्हेतु *d* T, V1 यद्घन्यत—

56 *a* V1, T अथोपपन्न तदितो नियुज्य, Bh, G अथोपपन्न तदनो नियुज्य *c* V1, T निहन्तु शत्रु, Bh, G निहत्य शत्रु *d* Bh, G ल्भेत, T, V1 पुनाजु

57 *a* Bh—भगवास्तमात्मज *c* So Bh, G, T, V1, written as नन्दने हि (but is = नन्दन + इहि), S, Vā 2 नन्दन हि

शासनं पशुपतेः स कुमारः
स्वीचकार शिरसावनतेन ।
सर्वथैव पितृभक्तिरतानाम्
एष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥
असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे
पशुपतौ वदतीति तमात्मजम् ।
गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे
न किमु नन्दति शंसति वीरसूः ॥ ५९ ॥
सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापतेर्
बलवदमरारातिनिर्वाणा दृगञ्जनमञ्जनम् ।
जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्
ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कुमारान्वयर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥

58 *b* Bh., G —ञा विन—, so Vi and T.

59 *b* Bh., G वदति प्रियपुत्रकम्, Vi., T. वदति प्रियमात्मकम् *d* So Vi., T, Bh., G, Vā-1, S नति न नन्दति वा खलु वीरसूः

60 *c* P-1, Va 2—दभयाद—, cp the use of √मञ्ज् in मङ्क्त्वा in IX, 26*b*

Colophon Bh., G इति श्रीकुमारसम्भवे बालान्वयर्णनं नाम द्वादशः सर्गः, T, Vi. इति कुमारसम्भवे कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः, S इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

॥ त्रयोदशः सर्गः ॥

प्रस्थानकालोचितचारुवेष
स स्वर्गिवर्गैरनुगम्यमान ।
तत कुमार शिरसानतेन
त्रैलोक्यभर्तु प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥

जहीन्द्रशत्रु समरेऽमरेश-
पद स्थिरत्व नय वीर वत्स ।
इत्याशिषा त प्रणमन्तमीशो
मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥ २ ॥

प्रह्वीभवन् नम्रतरेण मूर्ध्ना
नमश्चकाराङ्घ्रियुग स मातु ।
तस्या प्रमोदाश्रुपय प्रपूरस्
तस्याभवद् वीरवराभिषेक ॥ ३ ॥

तमङ्कमारोप्य सुता हिमाद्रेर्
आश्लिष्य गाढ सुतवत्सला सा ।
शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रु
जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसू माम् ॥ ४ ॥

उद्दामदैत्येशविपत्तिहेतु
श्रद्धालुचेता समरोद्धर स ।
आपृच्छ्य भक्त्या गिरिजागिरीशौ
तत प्रतस्थेऽभि दिव कुमार ॥ ५ ॥

1 *d* Vā 2 त्रिलोक—

3 *b* G, V₁ युग स्वमातु, Vā 2—युगाय मातु *c* Vā 2—पय प्रवृष्टि—, Bh —श्रुपय प्रवर्ष

4 *b* Va 2—तास्या *d* Bh —कृतार्थी कुरु

5 *a* T, V₁ दैतेयवि— *b* So T, V₁, S, Vā 2, Bh समरोत्सवस्य *d* Bh —स्थे त्रिदिव—

देवं महेशं गिरिजां च देवीं
ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।
प्रदक्षिणीकृत्य सुरेशमुख्याः
सुराः समग्रास्तमथानुजग्मुः ॥ ६ ॥
अथ व्रजद्भिस्त्रिदशैरशेषैः
स्फुरत्प्रभामण्डलभासुरैस्तैः ।
नभो बभासे परितो विकीर्णैः
दिवापि नक्षत्रगणैरिवाग्रैः ॥ ७ ॥
रराज तेषां व्रजतां सुराणां
मध्ये कुमारोऽधिककान्तिशान्तः ।
नक्षत्रताराग्रहमण्डलानाम्
इव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥ ८ ॥
गिरीशगौरीतनयेन सार्धं
पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात्
प्रपेदिरे लोकमयात्मनीनम् ॥ ९ ॥
ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं
महासुरत्रासवशप्रवदत्वात् ।
मद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्-
क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः ॥ १० ॥

6 *c* and *d* So Bh. (—निजग्मुः), G, T, Vi, Va 2 कृत्य च नाथपूर्वा सुराः समस्ता—, S प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वा समस्तास्त मथानुजग्मुः

7 *a* T, Vi.—र्षैं सरोषैः. *b* Bh., G, T, Vi स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः. *c* T, Vi तना बभासे परितोऽवकाशो दिवा—

8 *b* G, Bh —धिककान्तकान्ति *d* T त्रियामादयिता नभान्त, so Vi., excepting नभान्ते

9 *c* Vi. मुहूर्तं, T agrees with ours *d* T, Vi —बमयो मुनीनाम्

10 *a* T, Vi त स्वर्ग— *c* Va 2, G, S, Vi, T, Bh त क्षण, T, Vi सुरा समस्ता..

पुरो भव त्व न पुरो भवामि
नाह पुरोगोऽस्मि पुर सरस्त्वम् ।
इत्य सुरास्तत्क्षणमेव भीता
स्वर्गं प्रवेष्टु कलह वितेनु ॥ ११ ॥
सुरालयालोकनकौतुकेन
मुदा शुचिस्मेरविलोचनस्य ।
दधु कुमारस्य मुखारविन्दे
दृष्टि द्विषत्साध्वसकातरा ते ॥ १२ ॥
सहेलहासच्छुरिताननेन्दुस्
तत कुमार पुरतो निविष्ट ।
स तारकापातमवेक्षमाणो
रणप्रवीरोऽभि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥
भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी
स्वर्गं भवन्त प्रविशन्तु सद्य ।

11 *a* V1 पुरोऽत्र तत्त्व न— *c* T, V1 इत्थ द्विधा तेन कृते स्ववश्ये स्वर्गे, G, Bh इत्य द्विधा तेन हृता मियस्ते स्वर्गं...

12 *a* T

सुरत्वरालोकनकौतुकेन मुदा सुविस्मेरविलोचनस्य ।
दधु कातरास्ते ।

Bh agrees with ours except in *b* मुदा सुविस्मेरविलोचनान्ता read by G मुदा सविस्मेरविलोचनान्त कातरा ते, and by S मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते द्विषत्साध्वसकातरान्ताम् (= कातरान्ता भीतप्रान्ताम् an illustration of how the commentators could explain anything in Sanskrit the intended reading being कातरा ताम्)

13 *a* T सहेलहासोद्घुरिता— *b* S पुरतो भविष्णु *c* S —पातमपेक्ष माणो *d* G, S —रो हि—, G agrees with ours except in हि

14 *d* S खलु दृष्टपूर्वं, T —सुरो य खलु कालदृष्ट, The use of √*daṃś* is familiar in this sense

अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्
महासुरो व खलु कालदष्ट ॥ १४ ॥
स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय
दोर्मण्डल वलाति यस्य चण्डम् ।
इहैव तच्छोणितपानकलिम्
आह्लाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥
शक्तिर्ममासावहतप्रचारा
प्रभावसारा सुमहत्प्रसारा ।
स्वर्लोकलक्ष्मीविपदा सहारे
शिरो हरन्ती दिशतान्मुद व ॥ १६ ॥
इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्य-
वधाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।
सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्द
गीर्वाणवृन्द वचसा ननन्द ॥ १७ ॥
सान्द्रप्रमोदात् पुलकोपगूढ
सर्वाङ्गसफुल्लसहस्रनेत्र ।
तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण
निरुह्ण चारु चकार शक्र ॥ १८ ॥
घनप्रमोदाश्रुपरिप्लुताक्षैर्
मुखैश्चतुर्भि प्रचुरप्रसादै ।

15 *a* G स्वर्कोलक्ष्मी—, Bh. स्वर्गोकलक्ष्मी (=स्वर्गैक?) *b* Bh. T—ल यस्य बलातिचण्डम्

16 *b* G Bh. सुमहाप्रसारा *c* So Bh., G with सहारि(गिरा), Va-2, S—लक्ष्म्या विपदा— *d* T, Vi. दिशता सुख व.

17 *b* T, Vi., G—बद्धोत्सवमानसस्य *c* T, Vi., G, Bh. सुविस्मेरमुखा—

18. *a* T, Vi. सान्द्रप्रमोद पुलका— *b* T, Vi. सर्वाङ्गवल्गत्सहस्र— *d* So Bh., T निमन्छन, others निरुञ्छन, cp 21*c*.

19 *a* So T, Vi, others—श्रुतरङ्गितार्थै. *b* T, Vi. प्रचुरप्रमाद. *c* G तमाचु—, T त्रिविराक्षि— *d* T पट्सु शिरपु— So T After this śloka T, Vi. have

क्रमाच्चुचुम्बे विधिरादिवृद्ध
षडानन षट्सु मुखेषु हर्षात् ॥ १९ ॥
त साधु साध्वित्यभित प्रशस्य
मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसघा ॥ २० ॥
दिव्यर्षय शत्रुविजेष्यमाण
तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ।

दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थं
तदभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ॥ १९ ॥

T numbers from घनप्रमोदाश्रु—up to नारदाद्या as one śloka having six feet, while Vi numbers these two lines as 20th.

T. goes on

तत सुरा शक्तिधरस्य तस्या-
वष्टम्भत साध्वसमुत्यजन्त ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसघा ॥ २० ॥ T 21 Vi

सुसाधु साध्वित्यभित प्रशस्य
मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
निरुन्छन चक्रुरथोत्तरीयैस
चामीकरीयैर्निजवल्कलैश्च ॥ 2 ॥ 22 Vi

G reads

दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थं
समभ्यनन्दन् किल नारदाद्या ।
निरुन्छन चक्रुरथोत्तरीयैर्
चामीकरीयैर्नववल्कलैश्च ॥ २० ॥

त साधु साध्वित्यभित प्रशस्य
मुदा कुमार त्रिपुरासुरारे ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसघा ॥ २१ ॥

निरञ्जनैश्चक्रुरथोत्तरीयैंश्
चामीकरीयैर्नवबल्कलैश्च ॥ २१ ॥
ततः सुराः शक्तिवरस्य तस्या-
वष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।
उल्लेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तेर्
गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥
अथाद्रिपृष्ठे गिरिजानुतन्त्य
पुरन्दराराधितवच्चिकीर्षोः ।
सुरा निरीयुस् त्रिपुरं दिदक्षोर्
इव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥
सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां
प्रक्षालितैः सततमङ्गरागैः ।
प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरा
स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥

ततः सुराः शक्तिवरस्य तस्या-
वष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।
उल्लेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तैर्
गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥ So is Bh.

S agrees with our reading and order of verses

23 *a* T., Vi.—पृष्ठे *b* T., Vi.—दराराधित After this T., Vi have

सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां
कराहतैर्मिलितैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्ती मुहुरात्मवाप्-
श्रोणीस्तब्धा निजतीरजानाम् ॥

They omit *b*, *c*, *d* of 24th and *a* up to विहार—of the 25th by haplology, for obviously the eye of the scribe wandered from भाजां of 24*a* to—भाजां of 25*a* with the result that the intervening matter was dropped out. So it is in Bh., and this fact alone should establish an intimacy between the two

दिग्दन्तिना वारिविहारभाजा
कराहतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्ती मुहुरालवाल-
श्रेणी तरूणा निजतीरजानाम् ॥ २५ ॥
लीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्
हिरण्मयीभिः सिकताभिरुच्चैः ।
माणिक्यगर्भाभिरुपोहिताभिः
प्रकीर्णतीरा वरवेदिकाभिः ॥ २६ ॥
सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्
हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।
चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्
च्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् ॥ २७ ॥

25 *a* and *b* T, V_1 :

दिग्दन्तिनां वारिविहारलीला
कराहतैर्भीमवराहयूथैः ।
आशासयन् सादरमद्रिपुत्री-
महेशपुत्राय पुरः पुरोगा ॥ २४ ॥

स कार्त्तिकेयः पुरतः परीतो
वियच्चरैर्लोलतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्ती मुहुरालवाल-
श्रेणीस्तरूणां गुरुतीरजानाम् ॥ २५ ॥

So Bh Obviously *c* and *d* of 24th and *a* and *b* of 25th are an awkward intrusion in our reading which seems original S—श्रेणि

26 *a* T, V_1 लीलालसाभिः, cp I, 29*d* *b* T, Vi हिरण्यहंसा-भिरुताभिरुच्चैः, G, Bh हिरण्यजाभिः सिकताभिरुच्चैः. *c* S, T, V_1—गर्भाभिरुपाहिताभिः, others agree with Vb 2. *d* G—तीराम्बरवेदिकाभिः

27 *a* T, Vi—भ्रमरावकीर्णैः. *d* T, V_1 परिपिञ्जतोयाम्

कुतूहलाद् द्रष्टुमुपागताभिन्
तीरस्थिताभि सुरसुन्दरीभि ।
अम्भूर्मिराजिप्रतिबिम्बिताभिर्
मुद दिनान्ती ब्रजता जलानाम् ॥ २८ ॥
ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टा
विलोक्य शक्र सुरदीर्घिका ताम् ।
अदर्शयत् सादरमद्रिपुत्री-
महेशपुत्राय तत पुरोग ॥ २९ ॥
स कार्त्तिकेय पुरत परीत
सुरै समस्तै सुरनिम्नगा ताम् ।
अपूर्वदृष्टामवलोकमान
सविस्मय स्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥
उपेत्य ता रत्नकिरीटकोटि-
न्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपर कुमार ।
गीर्वाणवृन्दै प्रणुता प्रणुत्य
नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥
प्रणर्तितस्मेरसरोजराजि
पुर परीरम्भमिलन्महोर्मि ।

28. *b* So Bh., others तीरे स्थिताभि , T, Vi. सुरकन्यकाभि. *c* G., Bh. जन्मूर्मिराजि—, Vi. अम्भूर्मिराजी—

29 So Vā-2, P I, Bh., G, S, T., Vi. read

ननन्द शक्रश्चिरकालदृष्टा
विलोक्य सद्य सुरदीर्घिका ताम् ।
अपूर्वदृष्टामिव लोकमान
स विस्मयस्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ २१ ॥

Cp note on 25th for confused reading of *c* and *d* of 29th and *a* and *b* of 30th.

31. *c* Bh., G प्रणता *d* T, Vi. नमितो, G, Bh. प्रणतो

32. *a* Bh. प्रनर्तित, T, Vi. प्रपाटितस्मेर— *d* Vā-2, S —गुह व सरित्—, others as our text

कपोलपालिश्रमवारिहारी
भेजे गुहं स्व सरित समीरः ॥ ३२ ॥
ततो व्रजन् नन्दननामधेय
लीलावन जम्भजित पुरस्तात् ।
विभिन्नभग्नोद्धतशालसघ
प्रेक्षाचकार स्मरशत्रुसूनु ॥ ३३ ॥
सुरद्विषोपप्लुतमेवमेतद्
वन बलस्य द्विषतो गतश्रि ।
इत्य विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्
भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुख स कोपात् ॥ ३४ ॥
निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्
दु सचरीभूतविमानमार्गाम् ।
विध्वस्तसौधप्रचया प्रमृष्ट-
वास्त्वेकसाराममरावती स ॥ ३५ ॥
गतश्रिय वैरिवराभिभूता
दशा सुदीनामभितो दधानाम् ।
नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य
स गाढमन्त करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥
दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोपस्
तस्या विषण्ण समराय चोत्क ।
तथाविधा ता स विवेश पश्यन्
पुरं सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

33 a T, Vi ततो व्रजान्नन्दन— b Bh —वज्रभृत पुर— c So Va 2, S —भग्नोद्धतशाल—, Bh, T, Vi —भग्नोन्नतशाखिसघ (= —सघ G) For d cp III, 71

35 b T, Vi, Bh, G असचरीभूत— c and d So Bh, G, T, Vi विध्वस्तसौध्यप्रचया प्रमृष्टविश्वैकसारा—, Va 2, S —सौधप्रचया कुमारो विश्वैकसाराम—, cp Rv XVI, 10a वास्तु = house

36 a T, Vi गर्भश्रिय, Bh गतश्रिय वैरिपराभि—, G गतश्रिय वैरिवशाभि— d So T, Vi, others गाढ—, Bh, G सबाष्पमन्त—

दैतेयदन्तावलदन्तघातै
क्षुण्णान्तरा स्फाटिकहर्म्यपङ्क्ती ।
महाहिनिर्मोकपिनद्धजाला
स वीक्ष्य तस्या विषसाद सद्य ॥ ३८ ॥
उत्कीर्णचामीकरपङ्कजाना
दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।
हिरण्यहंसव्रजवर्जिताना
विदीर्णवैडूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥
आविर्भवद्बालतृणाचिताना
तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।
सुदुर्दशा वीक्ष्य विरोधिजाना
विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥
तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति
सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।
निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन
स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥
निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण
सुरै समग्रैरनुगम्यमान ।

38 *a* So Bh, G (दन्ताल = दन्तावल ?), Va-2 दैतेयदन्तावलि—, S दैतेयदन्त्यावलि, T, V1 दैत्येन्द्रदन्तावल— *b* T, Vi —तरस्फाटिक— *d* So Va-2, Ph, G, S, others ससीक्ष्य

39 *d* G, S —वैदूर्य, V1 तदीर्णवैडूर्य—, T तदीयवैदूर्यम्—

40 *a* So Va-2, S, T, Vi —ञ्चित—G, Bh —युताना *c* So Va-2 T, Bh, G, V1 —वीक्ष्य विरोधिजां तां, S स दुर्दशा वीक्ष्य विरोधिजाना

41 *a* and *b* Bh —गेहभित्ति सुतन्तु— G —गेहभित्ति, T, Vi, S —हेमभित्ति सुतन्तु—, Vi alone reads it as a compound, in *case it is read separately we expect* भित्ति *for which cp* —तोरणं तम् in 43

42 *c* and *d* Bh, G स प्राविशत् विविधैः रत्नाच्छन्नेन, T, Vi. स प्राविशत्तद्विविधारमरश्मिच्छन्नेन

स प्राविशत् त विविधाश्मरश्मि-
च्छन्नेन सोपानपथेन सौधम् ।। ४२ ।।
निसर्गकल्पद्रुमतोरणाङ्क
स पारिजातप्रसवस्रगाढ्यम् ।
दिव्यं कृतस्वस्त्ययन मुनीन्द्रैर्
अन्त प्रविष्टप्रमद प्रपेदे ।। ४३ ।।
पादौ महर्षे किल कश्यपस्य
कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलि सन्
षड्भि शिरोभि स नतैर्ववन्दे ।। ४४ ।।
स देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ
पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।
मुने कलत्रस्य च तस्य भक्त्या
प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूज ।। ४५ ।।
स कश्यप सा जननी सुराणा
तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।
तथा यथानेकजगज्जिगीषु
जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ।। ४६ ।।
स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणा
स देवतानामदितिश्रितानाम् ।

43. *a* So T, V1., Bh, G—द्रुमतोरणान्त, others—तोरण त *b* T, V1—स्रजाढ्यम् *c* So S, Bh, G, Vā 2, T V1—स्वस्त्ययनो— *d* T, V1 अन्त कुमार प्रमद प्रपेदे, Bh G अन्त प्रविश्य प्रमद प्रपेदे

44 *c* and *d* T, V1—लि स षड्भि शिरोभिर्विनतैर्ववन्दे

46 *b* T, V1 द्वे *c* V1, T यथानयानेक— *d* Bh—मुग्रवीर्यं

47 *a* T, V1 तद्दर्शनार्थं *c* T V1 विनयेन तास्ताम् Bh, G have

तद्दर्शनार्थं समुपेयुषीणां स देवतानामदिते सुतानाम् ।
पादौ ववन्दे विनयेन तास्तमाशीर्वचोभिर्गुहमभ्यनन्दन् ।।

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तम्
आशीर्वचोभि पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥
पुलोमपुत्री विबुधाधिभर्तुस्
तत शची नाम कलत्रमेष ।
नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्
तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥
अथादितीन्द्रप्रमदा समस्तास्
त मातर सप्त घनप्रमोदा ।
उपेत्य भक्त्या नमते महेश-
पुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ता ॥ ४९ ॥
समेत्य सर्वेऽपि मुद दधाना
महेन्द्रमुख्यास् त्रिदिवौकसोऽत्र ।
आनन्दकल्लोलितमानसास्त
समभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥
सकलविबुधलोक स्वस्तनि शेषशोक
कृतरिपुविजयाश प्राप्तयुद्धावकाश ।

48 *b* Bh., G —शचीनाम कलत्रमत्र, T, Vi. शचीं नाम कलत्रमत्र G
d Bh., G —सा समुपाचचार

49 Vi. reads

अथादितीन्द्रप्रमुखा समेता स मातर सप्त घनप्रमोदा ।
उपेत्य भक्त्या नमति स्म शर्वपुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ता ॥

Note the use of मातर as accusative here, Bh. अथादितीन्द्र प्रमदासमेतास्त, rest as ours except in—आशिष प्राक्, G —प्रमदा समेता, rest as Bh.

50 *a* Vi., T सर्वे मुदमादधाना *c* and *d* —सास्ते तमभ्य—, S, Va-2 —मानस तम्

51 *b* Vi.—बुद्धा— *c* So Bh., G, T, Vi., S, Va-2 अजनि

अकृत हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-
खिलविबुधचमूना प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कुमाराभिषेको नाम त्रयोदश. सर्गः ॥

Colophon V₁—इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदासकृतौ कुमारसैनापत्याभिषेको नाम त्रयोदश सर्ग, so T; Bh इति कुमारसभवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ कुमाराभिषेको नाम त्रयोदश सर्ग, so G, S—कुमारसैनापत्याभिषेको नाम

॥ चतुर्दशः सर्गः ॥

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना
सम प्रयुक्तेन त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
महासुर तारकमूर्जितद्विष
प्रसह्य हन्तु समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥
स दुर्निवार मनसोऽतिवेगिन
जयश्रिय सयमन सुदु सहम् ।
विजित्वर नाम ततो महारथ
धनुर्धर शक्तिधरोऽध्यरोहत ॥ २ ॥
सुरालयश्रीविपदा निवारण
सुरारिसपत्परितापकारणम् ।
केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारण
सुचारु चामीकरधर्मवारणम् ॥ ३ ॥
शरन्नरन्चन्द्रमरीचिरोचिभि
स वीज्यमानो वरचारुचामरै ।
पुर सरै किन्नरसिद्धचारणै
रणेच्छुरस्तूयत वाग्मिरुल्वणै ॥ ४ ॥
प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्
वज्र वहन् पर्वतपक्षदारणम् ।

1 *b* Bh , G , Vi , T स्वय, Vi T जगेपुणा *c* Vi , T मर्जित, S , Va 2 मजक, we follow G , Bh.
2 *b* So Bh., G S Va 2 मनयन, T Vi सगमन *c* S तदा महा— *d* S , Va 2—ध्यरोहयन्
3 *c* Bh., G , Vi., T विरागदा— *d* Vi —वर्म—
4 *a* So G , S , P 1, Va 2,—रच्च रुच्च—Bh , शरद्धल्च्च—T , Vi , so S *b* Bh., G सुर्वा— *d* Vi , T रणोत्सुकोऽस्तूयत वाग्मिरु-च्चकैं , Bh., G स षण्मुखोऽस्तूयत वाग्मिरुच्चकैं
5 *a* So Vi. T P 1, Va 2, S , Bh , G —वेषा *c* Bh , G Vi , T —वण *d* T , Vi.—मम्यगात्

ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं
ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥ ५ ॥
तमन्वगच्छद् गिरिशृङ्गसोदरं
मदोद्धतं मेषमधिष्ठितं शिखी ।
विरोधिविद्वेषरुषाधिकं ज्वलन्
महो महीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥
नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं
विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।
अधिष्ठितं कासरमुद्धुरं मुदा
वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥
मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवास्
तमन्धकद्वेषितनूजमन्वगात् ।
महासुरद्वेषविशेषभीषणं
सुरोषणश्चण्डरणाय नैरृतः ॥ ८ ॥
नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शनं
युद्धोपरूढो मकरं महत्तरं ।

6 *b* V1, T, G, Bh—दोद्धुर repeated in 7th Va 2 महोद्धतं
d V1, T महामहौजस्तरसा युधे दधं, Bh G महो महीयस्तरमादधं युधि

7 V1, T read

नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाशिलोच्चये ।
स्थितोऽतिमत्ते महिषऽसुभीषणो रणोत्सुको दण्डधरस्तमन्वगात् ॥

Bh G नवेन्द्रनीलोचितचण्डविग्रहं, rest as ours

8 Bh G मदोद्धतप्रतवराधिरूढवांस्त मन्वगात् ।
V1, T have मदोद्धतं प्रतवराधिरूढस्त. मन्वगात् ।
d Bh सरोषण—

9 *a* T V1 have

नवोदयास्तोरणघोरदर्शनं युधऽधिरूढो मकरं महत्तरम् ।
दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बणं तम ... ॥

दुर्वारपाशो वरुणो रणोत्कटस्
तथान्तिमाय त्रिपुरान्तकान्तरम् ॥ ९ ॥
दिगम्बरादित्रमकोन्वण क्षणान्
मृग महीयासमरुद्धविक्रमम् ।
अधिष्ठित सागरवं दिगन्तरो
मरन् महेशानजताभ्यगाद् द्रुतम् ॥ १० ॥
विरोधिना शोणितपारणैषिणी
गदाग्रभूता नरवाहनो वहन् ।
महाहवाम्भोधिनिगाहनोद्धत
विभागुणव्यागमहीशनन्दनम् ॥ ११ ॥
महाहिनिर्वद्धवराकरालिना
ज्वलत्त्रिशूलप्रवलायुधा मृधे ।
हठानुसारादिशो महावृष
ततोऽधिरूढासतमप्. पिनाकिन ॥ १२ ॥
अथेश्वर सनद्ध महाहवोत्सव-
श्रद्धालव स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।

G. has,

नवारवाम्भोधरधारवर्षैर् मृद्वंधन्वा मरुत महत्तरम् ।
दुर्वार................त्कणम्................॥

Pd. नवारवाम्भोधरधारवर्षी—, rest as G. *b* B मृदाथ मनो; rest as ours

10. *a* B —रादिक—, others agree with ours. *c* Vi, T.—नान्त.

11. *a* Pd, VA 2 विग्रहारभैषि णी (=विग्रहारम्भैषिणी?); but cp. Bv. II, 80 उद्धिताना शोणितपारणा से. *c* Lb.—म्भाधिधि-गाहनतो. *d* So Vi., T., Lb., B, VA 2—सन्तान—.

12. *b* Vi., T., G., Lb.—प्रवरायुधा मृधि. *c* Lb., G., Vi., T. हठा-नुसारा—; so Pd, VA 2; others—सम.

13. *a* Vi., T. महाहवोत्सवश्रद्धा—; B. महाहवोत्सवश्रद्धालव: with which agree Pd, VA 2. But the confused reading of Vi.,

स्ववाहनानि प्रबलान्यधिष्ठिता
प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रिय ॥ १३ ॥
उद्दण्डहेमध्वजदण्डसकुलाश
चञ्चद्विचित्रातपवारणोल्बणा ।
चलद्घनस्यन्दनघोषभीषणा
करीन्द्रघण्टारवचक्रिचीत्कृता ॥ १४ ॥
स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैर्
उद्द्योतिताशावलयाम्बरान्तरा ।
दिवौकसा सोऽनुवहन् महाचमू
पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥
कोलाहलेनोच्छलता दिवौकसा
महाचमूना गुरुभिर्ध्वजव्रजैं ।
घनैर्निरुच्छ्वासमभूदनन्तर
दिङ्मण्डल व्योमतल महीतलम् ॥ १६ ॥
सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो
दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुरा ।
नभोऽन्तकुक्षिभरयो घनस्वना
निहन्यमानै पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनै
सुरारिनारीगणगर्भपातनै ।

T shows महाहवोत्सव—to be the original reading c V1, T प्रवराण्य—

14 b So V1 T G, Bh, others—णोज्ज्वला c V1, T घनाघना स्य— d So P 1, Vā 2, others—चण्ड—

15 a Vi T, Bh—कान्तिकन्दलै b G, Bh—म्बरावरा.. c G omits c and d

16 a So G V1, T, Bh, others नोच्चलता, cp 28a b Vi—ध्वजाग्रै, T ध्वजाप्रकै c G, V1, T, Bh—दलतरा

18 a and b V1, T प्रमथ्यमानार्णवगर्जितस्वनैर्वरारिनारी—, Bh, G प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितस्वनै सुरारिनारी—(गर्जि muttering of clouds or thunders) c V1 T—कुलैरिवाकुलै

नभस्तमूधूलिकुलैरिवाकुल
रराम गाढ पटहप्रनिस्वनैः ॥ १८ ॥
क्षुण्ण रथैर्वाजिभिराहत खुरै
करीन्द्रकर्णैः परित प्रसारितम् ।
धुत ध्वजैः काञ्चनशैलज रजो
वातैर्हत व्योम समाहरत् क्षणात् ॥ १९ ॥
खात खुरैः रथ्यतुरगपुङ्गवैर्
उपत्यकाहाटकमेदिनीरज ।
गत दिगन्तान् मुखरैः समीरणैः
सुविभ्रम भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
अधस्तयोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
ऽभितोऽपि चामीकररेणुरुच्चकैः ।
चमूषु सर्पन् सहसाहर्ताद्धरन्
नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥
वातोद्धत काञ्चनभूमिज रजो
बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।
अकालसन्ध्याघनरागपिङ्गल
घन घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥
हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो
मुहुर्विलोक्याभिमुख महागजाः ।

19 *a* Vi, T क्षिप्त *c* V1, T धूत धनैः *d* Bb, G व्योम समाम्यदन्, V1., T समार तन् क्रमात्
20. *a* Vi खरैः *b* So Va 2, S, V1, T, Bh, G उपत्यकाना कनकस्थलीरज- *c* Vi, T, G, Bh प्रखरैः *d* V1, T, G, Bh. दाहभ्रम
21. *d* Vi, T. तत्कालबालातपवैभव बहु, Bh, G तत्कालबालारुणवैभव बहु
22 *a* Vi वलोद्धत; T. S बलाद्धत *c* V1 T Bh. G —पिञ्जित *d* Bb, G दम्भमु—
23 *a* Bb हैमावनीषु *c* and *d* S agrees with ours except in प्रहृतानि, V1—भ्रमेण दण्डप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे, T —भ्रमेण ते

रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा
दन्तप्रकाण्डप्रहतानि तेनिरे ॥ २३ ॥
सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरै
कल चलद्भि सुरसैन्यसिन्धुरै ।
शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु
नादृश्यत स्व प्रतिबिम्बमग्रत ॥ २४ ॥
इति क्रमेणामरराजवाहिनी
महाहवाम्भोधिविलासलालसा ।
अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुत
कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥
महाचमूना करिचण्डचीत्कृतैर्
विलोलघण्टाक्वणितोपबृंहितै ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशया
सिहा महास्वप्नसुख न तत्यजु ॥ २६ ॥
गभीरभेरीध्वनितैर्भयकरैर्
महागुहान्तप्रतिनादमेदुरै ।

दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे, Bh —भ्रमात् क्रुधा दण्डप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे, G —भ्रमात् क्रुधा दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे, difference between T and Vi on the one hand and Bh and G on the other may be noted

24 *d* T , V1 व्यदृश्यत

25 *b* So S , P 1, Vā 2 others—हवारम्भवि—, cp XV, 7 *d* So V1 , T —क्षावृत्ति—, G , Bh —लाकूतवि—, S , P 1, Vā 2 —लाक्रान्तवि—(आकृत =enclosed)

26 *a* So V1 , T , Bh and G , S , P 1, Va 2 have

महाचमूस्यन्दनचण्डचीत्कृतैर्विलोलघण्टैभपतेश्च बृंहितै ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशया सिहा महत्स्वप्न ॥

For चण्डचीत्कृतै cp 14*d* D नितत्यजु ? cp 29*d*

27 *b* So Bh , others गुहान्त —, cp 29 गुहागृहान्तात् c So G , Bh , S P 1, Vā 2, T , V1 गुरुनाद— *d* T —नापि किम्

महारयाना गुरुनेमिनि स्वनैर्
अनाकुलैर्स्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥
समुच्छ्रितेन त्रिदिवौकमा महा-
चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केमरिणोऽधिक मद
स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजनावशात् ॥ २८ ॥
भिया सुरानीकविमर्दजन्मना
विदुद्रुवुर्दूरतर द्रुत मृगा ।
गुहागृहान्नाद् वहिरेत्य हेलया
तस्थुर्विशङ्क नितरा मृगाधिपा ॥ २९ ॥
विलोकिता कौतुकिनामरावती-
जनेन जुष्टप्रमदेन दूरत ।
सुराचलप्रान्तभुव प्रपेदिरे
सुविस्तृताया प्रसर सुर्मैनिका ॥ ३० ॥
भुव विगाह्य प्रययौ महाचमू
क्वचिन्न मान्ती महती दिव खलु ।

28 *a* So Vi, T Bh., G, S, P 1, Va 2 समुत्थितेन *a* and *b* Vi. T —कमा चमूरवेण तेनाद्रिनटान्तदारिणा *d* Vi T, G, Bh. स्ववीर्ग—

29 *c* Vi, T गुहागृहान्तानभिनृत्य हेल्या तस्थुर्विनि शङ्कतरा मृगाधिपा, G, Bh agree in *c* with ours but in *d* with Vi and T *c* Bh, G लीलया

30 *a* Bh., T —त्रिता *b* Vi दुष्ट प्रमदेन, T G जानप्रमदेन *c* and *d* Vi., T, G and Bh read सुराचल्प्रान्तभुवि प्रपदिरे सुविस्तृताया प्रसर न सैनिका ।

31 S reads this sloka after 39th, where it seems out of *place* *b* Vi, T, *G* दिवमभ्यगात् तत, *Bh* तता न मान्ती दिवमभ्यगात्तत.. *c* and *d* G, Bh agree with ours except in विकान्दि—, while S has निर्भरात् (in *c*), Vi and T read in *c* and *d* अखर्वगन्धर्वपुरादयभ्रम वभार भूम्ना सुरराभितस्तत

सुसकुलायामपि तत्र निर्भरा
क्वि कादिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ३१ ॥
पीतासितारक्तसितैं सुराचल-
प्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।
अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रम
बभार भूम्नोत्पतितैरितस्तत ॥ ३२ ॥
महास्वन सैन्यविमर्दसभव
कर्णान्तिकूलकपतामुपेयिवान् ।
पयोनिधे क्षुब्धतरस्य मन्थनो
बभूव भूम्ना भुवनोदरभरि ॥ ३३ ॥
महागजाना गुरुबृंहितैस्ततै
सुहेपितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।
घनै रथाना गुरुचण्डचीत्कृतैम्
तिरोहितोऽभूत् पटहस्य नि स्वन ॥ ३४ ॥
महासुराणामवरोधयोपिता
कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेष्वलम् ।
ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु
क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यज रज ॥ ३५ ॥
घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्
चमूरजोभिर्निचित नभस्तलम् ।

The point is that the scribes of V1 and T omit *c* and *d* of 31 and *a* and *b* of 32 and have thereby joined 31 and 32

32 V1, T omit this śloka *a* and *b* Bh पीनासित रक्तसित सुराचलप्रान्तोत्थितैर्धा—, so is G in *b* but in *a* it agrees with ours *c* G V1 अम्बवं *d* G V1 भूम्ना सुतरामितस्तत, Bh —भूम्ना नितरा—, Bh omits this śloka

33 *c* So G T V1, S, P 1, Va-2 वर्धनो

34 *c* G, Bh, V1, T चलच्चण्डचीत्कृतै

35 *b* So Vā 2, P 1, Bh, V1 —षु, G, T —षु च, so is S

36 *a* V1 T घनै— *c* V1 अवापि

अवापि हंसैरपि मानसं घन-
भ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ॥ ३६ ॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे
नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रिते ।
चकासिरे स्वर्णमया ध्वजव्रजाः
परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ॥ ३७ ॥

विलोक्य धूलीपटलैर्भृतं भृशं
द्यावापृथिव्योरन्तरं महत् ।
किमूर्ध्वतोऽत्र किमधस्त ऊर्ध्वतो
रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३८ ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो
न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषो गतिः ।
सूच्यग्रभेद्यैः पृतनारजश्चयैर्
आच्छादितप्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३९ ॥

दिगन्तदन्तावलदानहारिभिर्
विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
अनेकवाद्यध्वनिभिर्निरन्तरैर्
जगर्ज गाढं गुरुनिर्भरस्थलम् ॥ ४० ॥

37 *a* Bh., G सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरम् *b* T, Vi नवाम्बुदानीकविलासनिःस्वितं, Bh., G नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रुते. *c* So Bh., G, T, Vi—स्वर्णमयध्वजव्रजाः, Va 2—स्वर्णमया महाध्वजाः, ºc S with चकासिरे.

38 *c* Vi, T—वस्तु—

39 *b* So Bh., Vi T G, S Va 2—पार्श्व— *c* Vi T—भवितैः, Vi., T, G—रजोभरैः, Bh.—भेद्यैः पृतनारजोभिः सुनिर्भरैः प्राणिगणस्य सर्वतः *d* Vi T सुनिर्भरं, G सुनिर्भरैः, Va 2 आच्छादिता प्रा—

40. *a* S दन्तावलि, so P 1, Va 2 *c* Vi., T—वाद्यन्त—

उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैर्
नितान्तमुत्तुङ्गतुरगहेषितैः ।
चलद्घनस्यन्दननेमिनिःस्वनैर्
अभून्निरुच्छ्वासमिवाकुलं जगत् ।। ४१ ।।
महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्
विलोलघण्टारणितैः रणोल्वणैः ।
वीरप्रणादैः प्रमदप्रमेदुरैर्
वाचालतामादधिरेतरा दिशः ।। ४२ ।।
दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः
सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।
धरारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृता
या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता ।। ४३ ।।
निम्ना प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्
निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च तैः ।

a V1 —द्विपबृंहितैस्तैः, T —द्विपबृंहितैः शतैः c T, V1 —लदध्वजस्य—, cp 14th चलद्घन— d V1 —समयाकुलं ततं, Bh, G —ममथाकुलं जगत, T —ममयाकुलं नभः
b V1 T रणोज्ज्वलैः, but cp 9th रणोल्वण and 14—वारणोज्ज्वला, ours with variant वारणोल्वणा c V1 T वीरप्रभदैः

43 a V1 T, G —दानाम्बुधि—, Bh —दानद्रुतवारि— b V1 T बहुता c and d So G, Va 2, P 1 धारा रजोभि, V1 T read

धारारजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता ।।
Bh

धारारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृत वा पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ।
S

धारारजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता या ।

44 a T V1 निम्नप्रदेशा — b (तैः = क्षतैः रजोभिः) Bh G सर्वतस्थलाः T V1 सर्वतः स्थलम्, S सर्वतश्च ते c V1 —माना, so V1 and T G, Bh read तुरगमाणा व्रजता खुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृता With this agree S P 1 Va 2

तुरगमाणा व्रजता खुरै क्षिती
रथैर्गजेन्द्रै परित समीकृता ॥ ४४ ॥
नभो दिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्
महामहीभृत्तटदारणोल्बणै ।
पयोविनिर्धूननकेलिभिर्जगद्
बभूव भेरीध्वनितै समाकुलम् ॥ ४५ ॥
इतस्ततो वातविधूतिचञ्चलैर्
नीरन्ध्रितागगनैर्ध्वजांशुकै ।
लक्षं क्वणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलैर्
अमज्जि धूलीजलधौ नभोगते ॥ ४६ ॥
घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरैर्
विसृत्वरैर्गर्जरवै सुभैरवै ।
मत्तद्विपाना प्रथयाबभूविरे
न वाहिनीना पटहस्य नि स्वना ॥ ४७ ॥
करालवाचालमुखाश्चमूस्वनै
स्रस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वला ।
तिरोबभूवे गहने दिनेश्वरो
रजोऽन्धकारे परित कुतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥

45 *c* Bh पयोविनिर्धूनन—, Vi—निर्धूतक— *d* V1 T, G
—रीस्वनितै-

46 *a* So Bh., G, others—विधूत— *b* So Bh G, Va 2
नीरन्ध्रितागगमनै—, V1, T—राराधितागगनै *c* G Bh
चलत्क्वण—, V1 लक्षक्वणत्का—, T ल्घुक्वणत्का— *d* So
Va 2, S, others—गतै

47 *a* So Vi., T, G, Bh others निरन्तर *c* V1, T, G, Bh
मदद्वि—

48 *a* Vi., T करालवाचाल्रवैश्चमूरवै, Bh—वाचालमुखैश्चमूस्वनै
b Bh. त्रस्ता धरा वीक्ष्य— *c* and *d* S, P 1, Va 2 तिरो-
बभूव गहनेदिनेश्वरो रजोऽन्धकारे परितः कुतोऽप्यसौ, G, Bh
agree with ours except in गगने (for गहने), P 1, Va 2
दिवेश्वरो बभूवे ?

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्
दिगङ्गना व्योमरजोऽभिरूपिता ।
भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनैर्
जगर्ज गाढ घनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा
इव गजा गगनं विजगाहिरे ।
गुरुतरा इव वारिधरा रथा
भुवमितीह विवर्त इवाभवन् ॥ ५० ॥

बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराशयो घोरघोषा ।
गुरुतरपरिमज्जद्भूभृतो देवसेना
ववृधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवसेनाप्रयाणवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

49 So P 1, others द्र— *d* So S, P 1, Va 2, Vi, T, G, Bh गुरम—

50 *c* V1 has गुरुतरा इव वारिधरा धरो भुवमनीह विमर्द इवाभवन्, while T reads गुरुतरा बहुवारिभराद् घना भुवमतीह नमन्त इवाभवन् Note difference between V1 and T.

51 *a* V1, T वरतरसुरलोकानल्पसहारकाले *b* Bh —घोरघोरा *d* Vi, T ववृधुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तराले G has ववृधुरपि समाना व्योमभूम्यन्तराले, while Bh has ववृधुरपि समाना व्योम्नि भूम्यन्तराले

Colophon V1, T इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदासकृतौ सेनाप्रयाण नाम चतुर्दश सर्ग, G इति श्रीकुमार सुरसेना प्रयाण नाम चतुर्दश सर्ग, S सेनाप्रयाण नाम , Bh इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासविरचितौ सुरलोकप्रयाण नाम चतुर्दश सर्ग, S देवसेनाप्रयाण नाम

॥ पञ्चदश सर्ग ॥

सेनापति नन्दनमन्वकद्विपो
युधे पुरस्कृत्य बलस्य शासव ।
मैन्यैस्पेतानि सुरद्विपा पुरोऽ-
भूत् किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥

चमूपति मन्मथमर्दनात्मज
विजित्वरीनिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
श्रुत्वा सुराणा पृतनाभिरागत
चित्ते चिर चुक्षुभिरे महासुरा ॥ २ ॥

समेत्य दैत्याधिपते पुर स्थिता
किरीटबद्धाञ्जलय प्रणम्य ते ।
न्यवेदयन् मन्मथदूनसूनुना
युयुत्सुना जम्भजित महागतम् ॥ ३ ॥

दासीकृताशेषजगत्त्रय न मा
जिगाय युद्धे कतिश शचीपति ।
गिरीशपुत्रस्य बलेन साप्रत
ध्रुव विजेतेति सकातु सोऽहसत् ॥ ४ ॥

तत क्रुधा विस्फुरिताधरच्छद
स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ।

1. *b* Vi., T, G, Bh युद्धे *d* Vi, T—प्रस्य कम्पिनी
2. *a* Vā 2 चमूप्रभु *b* Vi., T, Bh—त्वरासि— *c* Bh.—भिरावृतम् *d* Vi, T वित्तं..
3. *a* So Vi, T, G, Bh, S, P 1, Va-2—पुरे *c* So P 1, Vā-2,—मन्मथशत्रुसूनुना T, Vi., G *c* and *d* Bh.—शत्रुसूनु युयुत्सुना जम्भजिता महागतम् *d* G—समा—
4. *a* So Bh., G, S, others—तु मा *d* So Vā 2, S, Bh, G, T स काकुनाऽहसत्
5. So Bh., others—धराधर.. *b* G, Bh.—न्ना निजान्, T—न्ना बलान् *c* G, Bh., T युद्धे.

युधे त्रिलोकीजयवेलिलालस
सेनापतीन् रानहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥

महावमूनामधिपा समन्तत
सनह्य सद्य सुतरामुदायुधा ।
तस्थुर्विनम्रक्षितिपालसकुले
तदङ्गणद्वारि वहि प्रकोष्ठके ॥ ६ ॥

स द्वारपालेन पुर प्रदर्शितान्
कृतानतीन् वाहवरानधिष्ठिनान् ।
महाहवाम्भोधिविघूर्ननोद्धतान्
ननन्द पश्यन् पृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥

वली वलारातिवलातिशातन
दिग्दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम् ।
महीधराम्भोध्यनिवारितक्रम
ययौ रय घोरमथाधिरुह्य स ॥ ८ ॥

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनि स्वनाम्
चलत्पताकाकुलवारितातपा ।
धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्करा
पति प्रयान्त पृतनास्तमन्वयु ॥ ९ ॥

6 *d* S —ङ्गनद्वा—, so G T, V1, Bh नदङ्गनद्वारि वहिप्र—, S, P 1, Va 2—नदङ्कणद्वारवर प्रकाष्ठके,—नदङ्गणद्वारि वहि प्रकाष्ठके

7 *b* S वाहुवरानधि— *d* So Bh G T S Va 2—ददर्श राजा

8 *a* G T Bh तत्रा *b* T दिग्दन्तिदानद्रवतानति स्व—, S, P 1, Vā 2—दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् *c* So Bh, T, Va 2 महीध राम्भाधिनिवारितक्रमम्, G महीधराम्भानिधिवारितक्रमम्, S महीध-राम्भाधिनवारितक्रमम्, for a similar confusion cp समुद्राम्यं निवारिता VI, 69 with note Vā 1, Vā 2 stick to—निवारित—, cp 12*c* *d* G —मथाधि—

9 *d* T प्रतिप्रयान्

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिना
महासुरस्याभिमुखं प्रसर्पिणः ।
दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रता
कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥
महीभृता कदरदारणोल्वणैस्
तद्वाहिनीना पटहस्वनैर्घनैः ।
उद्वेल्लितास्तुङ्गुभिरे महार्णवा
नभ स्रवन्ती महसाप्यवर्तत ॥ ११ ॥
सुरारिनाथस्य महानभूस्वनैर्
विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
अभ्युच्छ्रितैरूर्मिशतैरवारितैर्
अक्षालयन्नाकनिकेतनावली ॥ १२ ॥
अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिना
द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।

10 *a* Bh , T प्रसर्पत .

11 *c* T उद्वेजिता—

12 *c* So G , Bh., T , Vā 2, S —शतैश्च वारिजैः (comm वारिजैः वारिजानि कमलानि विद्यन्ते येषु तैः , but why not —शतैः सवारिजैः ?) *d* So T , G , Bh., others—वलीम्

13 *b* G , T —अशुभोपदायिनी, original—अशुभोपदेशिनी ? For *c* and *d* we have adopted T , G , Bh reads

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिना
पताकिनी प्रत्यसुरेश्वरस्य हि ।
अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जन
बभूव चोत्पाततर्तिर्विशसती ॥

Vā 2 as ours in *a* and *b*, but for *c* and *d* it has-

अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जन
बभूव चोत्पातपरपरा तदा ॥

मुहुर्महारिष्टपरपरा परा
परापतन्मृत्युमहापताकिनी ।। १३ ।।
आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी
कुपक्षिणा घोरतरा परपरा ।
दधौ पद व्योम्नि सुरारिवाहिनीर्
उपर्युपर्येत्य निवारितातपा ।। १४ ।।
मुहुर्विभग्नातपवारणध्वजश्
चलद्धराधूलिकुलाकुलेक्षण. ।
धुताश्वमातङ्गमहारथव्रजा
नवेक्षणोऽभूत् प्रसभ प्रभञ्जन ।। १५ ।।
मद्यो विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो
मुखैर्विषाग्नि विकिरन्त उच्चकै ।
पुर पथोऽतीत्य महाभुजगमा
भयकराकारभृतो भृश ययु ।। १६ ।।
मिलन्महाभीमभुजगभीषण
प्रभुर्दिनाना परिवेषमादधौ ।
महासुरस्य द्विपतोऽति मत्सराद्
इवान्तमासूचयितु भयकर ।। १७ ।।

... agrees with Vā 2 *b* T G—शुभोपदायिनी may be अशुभौघदेशिनी *c* So G T S P I Vā 2 read
अगाधदु खाम्बुधिमध्यमज्जन बभूव चोत्पातपरपरा तव ।।

14 *a* T G भैविष्य केऽकामिनी, but Bh agrees with Vā 2 *b* T G द्युपक्षिणा घोर— *d* Bh ऐत्य

15 *a* T विभिन्ना— *b* S—धूलिनगाकु— *c* and *d* So G Bh P I Vā 2—रथव्रजानवेक्षणाऽभूत , T जनाश्व मातङ्गमहारथव्रजानवक्षमाण प्रस , S धुताश्वमातङ्ग महारथाकुलानवेक्षणोऽभूत—

16 *a* T—पुञ्जसनिभा *c* T परात्पातमहाभु—

17 *c* and *d* T—ता नु मत्मरादिवान्तमास्य प्रयतुर्भयकरम्

त्विषामधीशस्य पुरोऽभि मण्डल
शिवा समेता परुष ववाशिरे ।
मुरारिराजस्य रणान्तशोणित
प्रसह्य पातु द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥
दिवापि तारान्तरलान्तरस्विनी
परापतन्ती परितोऽभि वाहिनीम् ।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
प्राणव्ययान्त व्यसन सुरद्विप ॥ १९ ॥
ज्वलद्भिरङ्गारभरैर्नभस्तल
ववर्ष गाढ सह शोणितास्थिभि ।
धूम ज्वलन्त्यो व्यसृजन् मुर्तं रजो
दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरा ॥ २० ॥
निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो
धराम्बरानाकुहरोदरभरि ।
बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदन
प्रतापिकालोर्जितगर्जितर्जन ॥ २१ ॥
ज्वलद्भिरुच्चैरभित प्रभाभरैर्
उद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

18 *a* S, P-1, Va 2—विमण्डल
19 *a* T—नरलाम् तदानिग *b* S—नाऽत्र वाहिनी, [illegible] वाहिनीम् *d* T प्राणात्यया—, Bh प्राणव्ययान्त यमन— The order of these slokas in S, G, Bh is ज्वलद्भिरुच्चै (our 22nd), ज्वलद्भिरङ्गार—(our 19th) निर्वात (our 20th)
20 *a* So Bh, others—वर्तै— *c* T धूम्र ज्व— *d* S G Bh—धूसरम्
21 *a* Bh—शृङ्गशातनं *b* So T, others धनाम्ब—, G Bh —नर्तैघनैर्वगना कु—, cp note on *II 15* *c* G *Bh* भमा *d* G, Bh कालार्जितगर्जित—, S कालार्जितगर्जितर्जन
22 *a* T चलद्भि— *c* So T, Va 2 हृद तदारण, G Bh हृदन्तर—

रवेण रौद्रेण दिगन्तदारण
पपात वज्र नभसो निरम्बुदात् ॥ २२ ॥
स्खलन्महेभ प्रपतत्तुरगम
परस्पराश्लिष्टजन समन्तत ।
प्रक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधराद्
बल द्विपोऽभूदवनिप्रकम्पत ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टय
समेत्य सर्वे सुरविद्विष पुर ।
श्वान स्वरेण श्रवणान्तशातिना
मिथो रुदन्त करुणेन निर्ययु ॥ २४ ॥
अपीति पश्यन् परिणामदारुणा
महत्तमा गाढमरिष्टसततिम् ।
दुर्दैवदष्टो न खलु न्यवर्तत
क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुर ॥ २५ ॥
अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुण
निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुर ।
पुर प्रतस्थे महता वृथा भवेद्
असद्ग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥
क्षितौ निरस्त प्रतिकूलवायुना
तदीयचामीकरधर्मवारणम् ।
रराज मृत्योरिव पारणाविधौ
पकल्पित हाटकभाजन महत् ॥ २७ ॥

23 *a* Bh प्रणयत्तुग— *c* and *d* सशुम्यदम्भाधिविभिन्नभूधर पुरो द्विपाऽभूदवनिप्रकम्पन *d* S —प्रकम्पात

24 *c* G Bh —तपातिना

25 *a* G T Bh इति प्रपश्यन् *c* G Bh —वद्दृष्टो cp XIII, 14 / T न खलो निवतते

26 *b* G Bh —माणो विधु—, T —णो विविधैम— *d* T —पदेशना

27 *d* G Bh राजतभाजन महत्, T राजतपानभाजनम

विजानता भावि शिरोनिकृन्तन
प्रश्नेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलतराम्
अरोदि मुक्ताफलबाष्पबिन्दुभि ॥ २८ ॥
निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्
ग्रहीतुकामैरिव त मुहुर्मुहु ।
अपाति गृध्रैरभिमौलि चाकुलैर्
भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभि ॥ २९ ॥
मथो निकृत्ताञ्जनमोदरद्युति
फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।
निर्यद्विषोल्कानलगर्भफूत्कृत
ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥
रथाश्वकेशावलिकर्णचामर
ददाह बाणासनबाणवामवीन् ।
अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्
तस्यानुस्यन्दनधुर्यगोचर ॥ ३१ ॥
इत्याद्यरिष्टैरनुभोपदेशिभिर्
विहन्यमानोऽप्यसुर पुन पुन ।
यदा मदान्धो न गतान् न्यवर्तता-
स्वरात् तदाभूत्मरला सरस्वती ॥ ३२ ॥

28 *b* G, T सम्नन, Bh प्रस्नेन—
29 *c* Bh.- मौल्मिाकुलै, S —अभिमौनिमा—(comm मौल्मिाकुलै)
d G, T तस्मान्नूत्थानविनाशदर्शिभि, Bh तस्यानुच्छेदननाय-दर्शिभि:
31. Bh omits this sloka, S as ours *a* G रथस्य केशावलिकर्ण-चामरान् ददाह बाणानवालवालवीन् । अखण्डनश्चण्डतरो हुताशन-स्तस्यानुस्यन्दनधूर्गताद्गतम So T except in—धूर्गताद्गत.
32 *a* Bh. इत्यादि रिष्टै—, T इत्याद्यनिष्टै— *c* G न च न्यवर्तत, Bh यदा मदान्धा न गत स वर्त्मना, T—न च विन्यवर्तताम्वरे तदाभ सरला सरस्वती

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमा-
वलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।
सुरै सनाथेन पुरदरादिभि
सम समन्तात् समरे विजित्वरै ॥ ३३ ॥
गुहोऽसुरै पड्दिनजातमानको
निदाघधामेव निशातमोभरै ।
विपद्यते नाभिमुखो हि समरे
कुतस् त्विय तेन सम विरोधिता ॥ ३४ ॥
अभ्रलिहै शृङ्गशतै समन्ततो
दिक्चक्रवालै स्थगितस्य भूभृत ।
क्रौञ्चस्य रन्ध्र विशिखेन निर्ममे
येनाहवस्तस्य सह त्वया कुत ॥ ३५ ॥
लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विपस्
नि सप्तकृत्व समरे महीभुजाम् ।
कृत्वाभिषेक रुधिराम्बुभिर्घनै
स्वक्रोधवह्नि शमयावभूव य ॥ ३६ ॥
न जामदग्न्य क्षयकालरात्रिकृत्
स क्षत्रियाणा समराय वल्गति ।

33 *c* G Bh सनाथैस्त्रिदशेश्वरादिभि *d* S समर, so P I, Vā 2
34 *a* G महासुरै पड्दिन—, so T, Bh सुरासुरै पड्दिन— *c* Bh विपद्यते योऽभिमुखो न समरे, T विमुह्यते सोऽभिमुख न समरे *d* So G, Bh, T, S, Vā 2 कुतस्त्वया तस्य सम—
35 *b* G —वालस्थगितस्य भूभृत, *Bh* दिक्चक्रवालस्थगितस्य भूभृत *c* T —रन्ध्र स्वशरैर्विनिर्ममे *d* T, G येनाहव तेन कृत समो भवान्, Bh येनाहवस्तेन सह त्वया कृत
36 *d* Bh स्वक्रोधमग्नि शमयाम्बभूव
37 *c* and *d* T येन त्रिलोकीतिलकेन तेन कृताऽस्वराशी सह विग्रहग्रह while G has येन त्रिलोकीतिलकेन तेन ते कृताऽस्वराशी सह विग्रहग्रह, Bh येन त्रिलोकीमुकुटेन तेन कृतोऽस्वराशी सह विग्रहग्रह

येन त्रिलोकीसुभटेन तेन
कृतोऽधुनानेन सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥
त्यजाशु गर्वं मदमूढ मास्म गा
स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
तमेव नूनं शरणं व्रजाधुना
जगत्प्रवीर स चिराय जीवनात् ॥ ३८ ॥
श्रुत्वेति वाचं वियता वरीयसी
क्रोधादहंकारपरो महासुर ।
प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि सन्
अकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधात् तत ॥ ३९ ॥
किं ब्रूथ रे व्योमचरा महासुरा
स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिन ।
मदीयबाणव्रणवेदना हि सा
ऽधुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥
कटुस्वरं प्रालपथाम्बरस्थिता
गिरोर्बलात् षड्वदनजातजन्म किम् ।
श्वान प्रवृत्ता इव कार्तिके निशि
स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥ ४१ ॥

38 *a* G T Bh. दर्प *d* So G T Bh S Va 2 जगत्सुवीर सुचिराय जीव तत

39 *a* So Bh others गर्वे— *c* and *d* G नाकम्पताच्चै— T —यार्ऽपि स न कम्पताच्चैर्दिवमभ्यगात्तत Bh.—त्रयोऽपि सन्नकम्पताच्चै र्दिवमभ्यधात्तत

40 Sloka *omitted by* Bh. G —ब्रूथ रे— *b* G, T मखारिसूनु— *c* and *d* G T —वेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य गता स्वपृष्ठत

41 *a* G, Bh. कटुस्वरैराप्टथा—, T कटुस्वरैरीम्यथाम्बराश्रिता *c* So Bh. G, T —प्रवृत्ता इव कार्तिका निशि Va 2 S प्रमत्ता इव, cp III, 67

सङ्गेन वो भर्गतपस्विन शिशुर्
वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा
तद्वो निहन्मि प्रथम ततोऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥

इतीरयत्युग्रतर महासुरे
महाकृपाण कलयत्यल क्रुधा ।
परस्परोत्पीडितजानवो भयान्
नभश्चरा दूरतर विदुद्रुवु ॥ ४३ ॥

ततोऽवलेपाद् विकट विकृष्य स
विकोशमाधादसिमशुभासुरम् ।
रथ द्रुत प्रापय वासवान्तिक
बतेत्यवोचन्निजसारथि रथी ॥ ४४ ॥

मनोऽतिवेगेन रथेन सारथि-
प्रणोदितेन प्रचलन्महासुर ।
तत प्रपेदे सुरसैन्यसागर
भयकराकारमपारमग्रत ॥ ४५ ॥

42 *a* So Bh T (भर्ग name of Śiva), Vā 2, S, G गर्भतप— (comm in S hopeless on गर्भ—), cp XVII, 13 रे शभु—तापसशिशो

43 *b* T ध्रुवम्

44 So G, T, cp XVI, 14*b*, Rv VII, 48*a*, Bh

ततोऽवलेपाद् विकट विहस्य सो
बतेत्यवोचत् प्रति सारथि द्रुतम् ॥

S, Vā 2

ततोऽवलेपाद् विकट विहस्य स
व्यधत्त कोशादसिमुत्तम बहि ।
रथ द्रुत प्रापय वासवान्तिक
नविवत्यवोचन्निजसारथि रथी ॥

पुरः सुराणां पृतना प्रयायिनी
विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
बभार भूम्नाथ स बाहुदण्डयो
प्रचण्डयोः समरकेलिकौतुकी ॥ ४६ ॥
ततो महेन्द्रस्य चरास्त्वमूचरा
रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।
पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो
युयुत्सुभि किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥
पुरः स्थित देवरिपोस्त्वनूचरा
बलद्विषः सैन्यसमुद्रमस्य तु ।
भुज समुत्क्षिप्य महेलमात्मनो-
ऽभियानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥
पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं
दृष्ट्वाभितश्चुक्षुभिरेऽखिला सुराः ।
पुरीरिसूनोर्नयनैकगोचरे
समुद्भटास्तस्य रणेऽवहेलया ॥ ४९ ॥
द्विपद्वलत्रासविनम्रपुला चमू
दिवौकसामप्यवगत्य नन्दन ।

46 a G, Bh. पृतना प्रयान्ती — c G, Bh, T —भूम्ना बहुबाहु दण्डया.

47 a G, Bh. तत सुरेन्द्रस्य चरास्त्वमूचरा, T has ततास्सुरेन्द्रानुचरा-स्त्वनूचरा.

48 a G, Bh. पुरश्चरा दवरिपोस्त्वमूचरा, so T b T, Bh. सुरद्विप, T —स्यापु. c So T, G, Bh., S, Vā 2 परेन्द्र अ—

49 b G —रेऽखिला न तु, S, P 1, Vā 2—रे महासुरा d G समो पुरा मावित्ते हि हेल्या, so is T, Bh., however, has समो महा माति रणऽवहेल्या

50 a T, G, Bh.—विनम्रपुला, Vā 2, S विमीलिता, P 1—विनम्युला noted as a variant (—विनम्युलारचमूर्हि—) c G, Bh. महा हेता—, T महाहव दल

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सव
प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ।। ५० ।।
उत्साहिता शक्तिधरस्य दर्शनान्
मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशना ।
अहजुषो जेतुमरीनरीरमन्
न कस्य वीर्याय वरस्य सगति ।। ५१ ।।
परस्पर वज्रधरस्य सैनिका
द्विपोऽभि योद्धु स्वकरोद्धृतायुधा ।
वैतालिकश्रावितताරविक्रमा-
भिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ।। ५२ ।।
सग्रामप्रलयाय सनिपततो वेलामतिक्रामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिन ।
कालातिथ्यभुजो बभूव बहल कोलाहल क्रोपण
शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिभरि ।। ५३ ।।

इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवासुरसैन्यसघट्टो नाम पञ्चदश सर्ग ।।

51 *a* Bh उत्साहित शक्ति— *b* T—प्रमुखा सुधाशिन *c* G Bh —अयत्नतो, P 1, Va 2 अह मृध

52 *b* Bh G प्रचुरोद्धृता—, T प्रवरोद्धृता— *c* G T वैमानिकै श्रावितमानसत्क्रमाभि—, Bh वैतालिकै श्रावितनामविक्रमा *d* Bh ,सोत्साहमीयु—

53 *a* So Bh G T others सग्रामे प्र— *c* Bh G—प्यपृथूच्च चाल वहल कोलाहल क्रोधिल (cp धूमिल, भूमिल etc), T—प्यपृथुप्रदानबहल कोलाहल क्रोधिन.

Colophon T इति श्रीकुमारसभव महाकाव्य सुरासुरसैन्यसघट्टो नाम, S इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसभवे महाकाव्य सुरासुरसैन्यसघट्टो नाम पञ्चदश सग, Bh इति कुमारसभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवासुरसैन्यसमितिनो नाम पञ्चदश सग

॥ षोडशः सर्गः ॥

अथान्योन्य विमुक्तान्त्रमन्त्र गर्लैर्मैयकरम् ।
युद्धमासीच्छुनासीरसुरासुरविलयावहम् ॥ १ ॥
पत्ति पत्तिमभीयाय रणाय रथिन रथी ।
तुरगस्य तुरगस्थो दन्तिस्य दन्तिनि स्थित ॥ २ ॥
युद्धाय धावता धीर वीरगामिनरेतरम् ।
वैतालिका कुलानीननामान्यलमुदाहरन ॥ ३ ॥
पठता वन्दिवृन्दाना प्रवीरा विक्रमावलिम ।
क्षण विलम्ब्य चिनानि ददुर्युद्धोत्सुका अपि ॥ ४ ॥
सग्रामानन्दवर्षिणी विग्रहे पुलकाङ्किते
आसीत्कवचविच्छेदो वीराणा मिलता मिथ ॥ ५ ॥
निर्दय खड्गभिन्नेभ्य कवचेभ्य समुत्थितैः ।
आसन् व्योमदिशस्तूलै पलितैरिव पाण्डुरा ॥ ६ ॥
खड्गा रुधिरसलिप्ताश्चण्डाशुकरभासुरा ।
इतस्ततोऽपि वीराणा विद्युता वैभव दधु ॥ ७ ॥

1 *b* So Bh., P 1 Va 2 S others ननकरै-* *d* P 1 Va-2, S वल्ल द्वैधो-
2 For detailed comparison cp Rv VII 37–38
3 *c* P 1, Va 2 कुलाकैर्णा ना—, sloka omitted by T, Vi.
4 *a* and *b* Bh agrees with ours except in—वल्लेस, C 2

पठता वन्दिवृन्दाना प्रवीरा विरदावली ।
क्षण विलम्ब्य विनानि ददुर्युद्धोत्सुका अपि ॥

T पठता बन्दिवृन्देन प्रवीरविरदावली । Rest as ours
Vi. पठिता बन्दिवृन्दन प्रवीरविरदावली । Rest as ours
d Va-2, P 1 युद्धोत्सुका पुर-
5 *b* Va-2, P 1 पुलकाञ्चित *d* Bh. वीराणा मिलता—
6 *b* So Va 2, P 1, others समुच्छ्रितै- *d* Bh. पलितैरिव—
7 *d* G, T, Vi. वैद्युत, Bh. विद्युतो—

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमा ।
विसृष्टा सुभटै रुष्टैर्व्योम व्यानशिरे शरा ॥ ८ ॥
गाढं वपूंषि निर्भिद्य धन्विना निघ्नता मिथ ।
अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन् दूरमाशुगा ॥ ९ ॥
निर्भिद्य दन्तिन पूर्वं पातयामासुराशुगा ।
पेतु प्रवरयोधाना प्रोतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥
ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नीरन्ध्रैरितरेतरम् ।
उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णे दूरमपासरन् ॥ ११ ॥
विभिन्नं धन्विना वाणैर्व्यथार्तमिव विह्वलम् ।
ररास विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥
चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगा ।
अधावन् रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥
गृहीता पाणिभिर्वीरैर्विकोशा खड्गराजय ।
कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् समदादिव ॥ १४ ॥
खड्गा शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।
रजोघने रणेऽनन्ते विद्युता विभ्रमं दधु ॥ १५ ॥
कुन्ताश्चक्राशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।
जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

8 *c* T, V1 सुभटैस्तुष्टै

9 *a* P 1, Vā 2 वाढ— *c* Bh सशोणितमुखा—, cp Rv VII, 65*a*

10 *a* Bh निर्भेद्य— *d* So T but V1 with others प्रोताना—

11 *a* So S P 1, Vā 2, others—कीर्णे

12 *b* Bh, G यथार्थमिव—, T, V1 वेशाया इव—with वेश्याया इव as a variant *d* Bh, G T, V1 सेनापतिरव—

14 *b* Cp note on XV, 44 *c* and *d* So P 1, Vā 2, Bh S and G (with—समदादिव), T, V1 have कान्त्याननच्छलादाजेर्व्यहसन् समदा इव

15 *d* G विभ्रम— S, P 1, Vā 2 वैभव—for which cp 7th

16 *a* Bh, T चक्रासिरे. *c* Bh जिह्वाभागा यमस्येव *d* T लेलिहाना रणक्षये, Bh —रणाजिरे.

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमु ॥ १७ ॥
केचिद् धीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
निपेतु क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥
कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।
परावृत्य गते क्षुब्धो विषमादाहवप्रिय ॥ १९ ॥
बहुभि सहयुध्वान परिभ्रम्य रणोल्बणा ।
नामग्राहमुपेयु केऽप्यग्रे पूर्ववृता वयम् ॥ २० ॥
अभितोऽभ्यागतान् योद्धु वीरान् रणमदोद्धतान् ।
प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटा ॥ २१ ॥
शस्त्रनिर्भिन्नकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधु ।
आहवक्षेत्रमभ्युप्तकीर्तिबीजोत्करश्रियम् ॥ २२ ॥
वीराणा विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।
काल्यमाना अपि ग्रामाद् भेजुर्धूताङ्कुशा दिश ॥ २३ ॥

17. *a* Bh.—कान्तिवक्राणि *c* Bh चण्डेशुमण्डलश्रीणि
18 *a* Bh., G. प्रमादैस्तु *c* and *d* Bh निपेतु क्षोभतो वाहानपरे मुमुहुर्मदात्.
19 *c* T., Vi. गते क्षुद्रे; S, P-1, Vā-2 गते क्षुब्धे
20 Śloka omitted by Bh. *a* So T, Vi., G,—सह युद्धा वा S, P 1, Vā-2. *c* and *d* So T, Vi, G, S, P 1, Vā 2 उद्दिश्य तानपेयु केऽपि ये पूर्ववृता रणे
21 *a* and *d* : T, Vi..

अभितोऽभ्यागतान् वीरान् योधी रणमदोल्बणान् ।
प्रत्यहन् तद्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदात् ॥

Bh., G : अभितोऽभ्यागतान् योद्धु वीरान् रणमदोद्धता ।
Rest as ours.

22 Śloka omitted by P-1, Vā-2 *b*, *c* and *d* : S—च्युतान्यथ । अभ्याहवक्षेत्रमुप्तकीर्तिबीजाङ्कुरश्रियम्
23 *c* So T.; others शास्यमाना

रणे वाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।
निममज्जुर्गलद्रक्तनिम्नगासु महागजाः ॥ २४ ॥
अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेपूच्चैस्तरेष्वपि ।
रथिनोऽभि रिपून् क्रुद्धा हुङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २५ ॥
खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजितः ।
प्रथमं पातयामासुर्दारयित्वासिना रिपून् ॥ २६ ॥
वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।
अधावन् दन्तदष्टौष्ठभीमान्यभि रिपून् क्रुधा ॥ २७ ॥
शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।
आददाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभः ॥ २८ ॥
क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढेषु वाजिषु ।
अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्रासैरपाहरन् ॥ २९ ॥

24 c S P 1 Vā 2—मिलद्रक्त— *d* T V₁ निममज्जुर्गलद्रक्त निमग्नाः सुमहागजाः obviously a bad change from निम्नगासु महा—

25 *a* T V₁ *अपरेऽसृक्सरित्पूरे*, Bh *अपारेऽस्रसरित्पूरे* *c* and *d* Bh रथिनोऽभिरथि क्रुद्धा—rest as ours G रथिनोऽभिरथिक्रुद्धा, rest as Bh T, V₁ रथिनोऽभिक्रुधा क्रुद्धहुङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान्

26 *b* Bh T V₁ निपतन्तोऽपि वाजिनः *d* S T V₁ Bh —पातयामासुरसिना दारितान्नरीन्

27 *a* T V₁ वीराणां शस्त्रभिन्नानां *d* T V₁ —दष्टौष्ठभीषणान्यरिपून् क्रुधा

28 *b* Bh —हृतान्यपि *c* S, P 1 Vā 2 आदधाना *d* T, V₁ —शिरे दिशः

29 *Bh G T V₁ give it after the 30th Bh G* as ours, T V₁ have

क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढा नृवाजिषु ।
अश्वारूढा गजारोहप्राणान् प्रासैरपाहरन् ॥

S, P 1, Va 2

क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढाः पदातयः ।

c and *d* as ours

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।
युगान्तवातचलिता शैला इव गजा बभुः ॥ ३० ॥
मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।
अगृह्णन् सहयुध्वानः शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ॥ ३१ ॥
रुषा मिथो मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।
योधान् शस्त्रहृतप्राणानदहत् सह सादिभिः ॥ ३२ ॥
उत्क्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पतयः करैः ।
तदमूनहरन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभो ॥ ३३ ॥
उत्क्षिप्य करिभिर्दूरं मुक्तेना योधिना दिवि ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनैषा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥
खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।
तैर्भुवापि मम विद्वान् सन्तोष न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

31 The sloka is read after the 36th (उत्क्षिप्यामि—) by T Vi c and d so T, Vi, G, S P-1, Vā 2 अगृह्णन् युध्यमानास्त्र शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् which occurs in Bh as अगृह्णन् सह युद्धान्तः शस्त्रैः प्राणान्—, which may be सहयुध्वान.

32 a and b T, Vi have गजारूढान् मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः d So Bh; others—अदहत् सहसादिभिः

33 a S. P-1, Vā-2 आक्षिप्ता अपि—, T उत्क्षिप्ता अपि हस्तीन्द्रैः c and d Bh, G ते रिपूनहनन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः, T, Vi तद्रिपूनहरन् खड्गघातैः स्वस्य—

34 So Bh, T, Vi. have

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरं मुक्ताना योधिना दिव ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रह ॥

S. Vā-2

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान् मुक्ताना योधिना दिवि ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥

G. agrees with Bh. but reads in c and d.

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रह ॥

35. Śloka omitted by Bh c and d T, G, Vi यैर्भुवापि मम बद्धरम्या तान् पतयोऽञ्जन्.

उत्क्षिप्याभि दिव नीता पत्तय करिभि करै ।
दिव्याङ्गनाभिरादातु रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥
धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरै क्षतान् ।
प्रत्यैच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥
क्रुद्धस्य दन्तिन पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
निर्भिद्य दन्तमुसलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥
खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनोऽङ्घ्रिचतुष्टयम् ।
प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥
करेण करिणा वीर सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
असिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षत ॥ ४० ॥
तुरगी तुरगारूढ प्रासेनाहत्य वक्षसि ।
पततस्तस्य नाज्ञासीत् प्रासघात स्वके हृदि ॥ ४१ ॥
द्विषा प्रासहृतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासन ।
हस्तोद्धृतमहाप्रासो भटो जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

36 So S with आक्षिप्य (for उत्क्षिप्य), T. V1 have for *c* and *d*
दिव्याङ्गनाभिरादातु रक्ताभिर्वृतमम्बरम् ॥
Bh, G agree with T V1 except in रक्ताभिर्व्याप्तमम्बरम्
Vā 2 however has
आक्षिप्याभिदिव नीता पत्तय करिभि करै ।
प्रत्यैच्छन् मूर्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥
Obviously Va 2 omits *c* and *d* of 36 and *a* and *b* of 37

37 So S, Bh, G, T V1 agree with them except in प्रत्यैक्षन्

38 *a* Bh क्रुद्धस्य करिण — *c* and *d* Bh निर्भिद्य दन्तमुसले वारुरोह जिघृक्षया, T —दन्तमुसलानारुरोह—, the corruption from T to Bh may be noted

39 *a* Bh, G, T V1 खड्गेनामूलतो— *b* So Bh, G, T V1, others दन्तिनो रदनद्वयम् *c* प्रपतिष्णो प्रविष्टोऽपि Bh, G T, V1

41 *a* G, Bh तुरगी *d* Bh प्रासपात, others प्रासघात

42 T, V1 put it after 43 (तुरगगादिन) *c* T V1 हस्तोद्धत— *d* Bh —न्निवाभवत्, Vā 2 भुवि जीवन्नि—

तुरगनादिन मन्त्रहतप्राण गत भुवि ।
अवद्धोऽपि महावाजी न नाश्रुनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥
भल्लेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणारवग ।
नामूर्च्छन् कोपनो हन्तुमियेष निपतन्नपि ॥ ४४ ॥
मिथ प्रासहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।
शस्त्र्या युयुधतु कौचित् केशाकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥
रथिनो रथिभिर्बाणैर्हतप्राणा दृढासना ।
कृतकार्मुकसधाना सप्राणा इव रेजिरे ॥ ४६ ॥
न रथी रथिन भूय प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।
प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्ननिष्ठद् युधि लोभन ॥ ४७ ॥
अन्योन्य रथिनौ कौचिद्धतप्राणौ दिव गतौ ।
एकामप्सरस प्राप्य ययुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥
मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुषा ।
खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥
रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले
कथ कथचिन्ननृतुर्धृतायुधा ।
नदत्सु तूर्येषु परेतयोषिता
गणेषु गायत्सु कबन्धराजय ॥ ५० ॥

43 Śloka omitted by Bh. *c* and *d* G T अन्वाह्योऽपि महावाजी नात्यजन्नयनोऽत्यजत्, Vi. अन्वाद्योऽपि

44. *a* T, Vi खड्गेन शित— *d* T, Vi —इयेष च पतन्नपि

45. *a* and *b* : T. मिथ प्रहारतो वाजिच्युतो भूमिगतो रुषा, rest as ours, Vi. agrees with ours, Vā 2 मिथ प्रासाहतौ वाजिच्युतौ ....

46 *c* So Bh., G, T, Vi, others स्त— *d* Vā 2, T Vi. —इव मेनिरे.

47 *c* and *d* : Bh., G प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नागमद्युद्धलोभत, T Vi. प्रत्याश्वसन्त मत्वैन नागमद्—, S प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्ननिष्ठद्युधि लाभन.

48 *b* S गतप्राणौ, Bh. कौचित् हतप्राणौ

49 *b* T, Vi. रुषितौ रुषा *c* T, Vi खचरैर्भुवि नृत्यन्तौ

इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो
रुधिरसरितां मज्जद्दन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।
अरुणनयन क्रोधाद् भीमभ्रमद्भ्रुकुटीमुख
सपदि ककुभामीशानभ्यागमत् स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ सुरासुरसैन्यसग्रामवर्णनं नाम षोडशः सर्गः ॥

51 c Bh G —भ्रुकुटी—, V₁ —क्रोधासीनभ्रमद्भ्रुकुटीमुख , T —क्रोधापीनभ्रमद् भ्रुकुटीमुख

Colophon Bh इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ दैवासुरसैन्यसग्रामो नाम षोडश सर्ग , V₁ इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रश्रीकालिदासकृतौ द्वन्द्वप्रधन नाम षोडश सर्ग , so T and G while S has सुरासुरसैन्यसग्रामवर्णन नाम

॥ सप्तदश सर्ग ॥

दृष्ट्वाभ्युपनमथ दैत्यानि पुरान्तान्
सद्यानर्स्त्रिदुर्न घनघमोदम् ।
पाद्र मदन मिमिम्र वसुभागधीशा
बाणान्धकारिनदितान्वरगर्भगात्र ॥ १ ॥

देवद्विषा परिवृता विवन्ध विहाय
बाणावर्गीभिरभिन कृपिता ववर्षे ।
शैलानिव प्रवरवारिधरा गरिम्णान्
अभ्रस्तनीभिरथ गाढमतारनाभि ॥ २ ॥

कम्बद्विषन्मभूनिदिक्पतिनाराधुना
बाणा शिता दनुजनायकबाणाधान् ।
छिन्न तार्क्ष्यनिवहा इव नागपूगान्
गत्वा शिविच्छिदरम् वगाता स्थान्ते ॥ ३ ॥

तान् प्रत्यग्न्यमृत्वीविधतै सुरारि
नागाद्रुनै शिर्निदिगगनान्तरा[3] ।

1   a T V1 —न च गनि परान्तान् / V1 रन घनघभोदम्
2   b V&2 (बाणावर्गाभिरभरान् भिन्नान् ववर्ष d 1 1 नभ्रस्तनी भिरथ गाढमतारनाभि V&2) नद्रि पराभिरव गाढमताननाभि
3   f T बाणा शिता नपरतानकबाणधान्
4   (V&2 (B)

ते प्रत्यग्न्यमृत्वै ससरत्सुरारि
नागाद्रुनै शिर्निदिगगनान्तरा[3] ।
प्राच्छादयन्मृगपर्णैरिव हन्तवार्
निच्छिद सा हि सुरेन्द्रगन् शरीरै ॥

( ) agrees with I I except in स्मरत्सरारिनामा—, T V1 however have

तै प्रत्यग्न्यमृत्वीविशिखै सुरारि
नागाद्रुनै शिहिर्निदिगगनान्तरा[3] ।

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाहश्
चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥

दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीम
सद्यो मुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलम् ।
ते प्रापुरुद्भटभुजंगमभीमभाव
वाढ बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धा
श्वासाकुलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।
दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखा स्मरारि-
सूनो समीपमगमन् विपदन्तहेतो ॥ ६ ॥

दृष्टिपपातवशतोऽपि पुरारिसूनोस्
ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवा
सेवा व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषो ॥ ७ ॥

उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुर्
अह्वाय सारथिमवोचत चण्डबाहु ।
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखा प्रसह्य
वालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

Rest as in Bh Confusion between ते and तै may be noted

5 *a* T ज्वलितरोषविशेषभीम *d* V1 गाढ बबन्धु—, Bh —त्रिदिवेन्द्र-मुख्यान्

6 *b* S P1, Vā 2 Bh G श्वासानिला—, T, V1 श्वासाकुला कुलमुखा विमुखा रणान्तात्

7 *a* For दृष्टिप्रपात cp III, 43*a* *d* So S, P 1, Vā 2, Bh, G T, V1 सेवा व्यधुश्च पुनरेत्य महा—

8 *a* T, V1, G उद्यत्प्रकोपदहनोऽथ—, Bh उद्दण्डकोपदहनोऽथ-सुरेन्द्रसूनु—

मुक्ता धनुर्धुरधुना तदिमान् विहाय
कर्तास्म्यहं समरभूमिषु भूपहारम् ।
तत्स्यन्दनं सपदि वाहय सम्मुखं नु
द्रष्टास्मि दर्पिलभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

तत्स्यन्दनं सपदि सारथिरप्रगुप्त
प्रक्षुब्धवारिधिरवौघगभीरघोषम् ।
चण्डध्वजाञ्चलदलिताखिलशत्रुसैन्य-
मानाभिमानोद्गितजैत्रक्विलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्गिरीन्द्र-
कल्पं दलद्बलविरामविशेषरौद्रम् ।
अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥

प्रक्षुभ्यमाणमवलोक्य दिवौकसैन्यं
शर्मा सुतः कलहकेलिकुतूहली सन् ।
उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डं
प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥

रे शम्भुतापसशिशो बत मुञ्च मुञ्च
दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेशकार्यात् ।

9 b T, Vi., Bh, G कर्तास्म्यह समर— d So Bh. others दर्पितभुजाबल—

10 b T., Vi. प्रारब्धवारिधर—. c T Vi. चण्ड च— d So Bh. G,—शोणितनृप ङ्कविलुप्तवेग T Vi —शोणितविप ङ्कविलुप्तचक्र, S, P-I

11. b T, Vi.—दल्बलविराम—

12. a T, Vi. प्रक्षुभ्यमान—, Bh. with—ण— b So S P I, Va-2, Bh, G समरकेलि—T, Vi.

13 a Cp XV, 42 सङ्गेन वा भर्गतपस्विन शिशु with note on bhargu (+garbha—), T, Vi. रे शम्भुतास्वशिशा— b T Vi. दोर्हृद्यमत्र विरम त्रिदिवेशकार्यात्, Bh दार्दर्भत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरसारैर्
बालाब्जकोमलभुजाक्लमभारभूतैः ॥ १३ ॥
एकस्त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्यो
किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मे ।
संग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या
पूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥
सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
जम्भद्विषोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।
एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाह्ये
पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
कोपात् त्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाण
प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
दैत्याधिराज भवता यदवादि गर्वात्
तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।
द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठ
शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

c and *d* T Vi read

शश्वन् किमत्र भवतोऽनुचितैश्चरित्रै
बालाब्जकोमलभुजाक्रमभीरभूतैः ॥

Bh G agree with ours in *c* but read in *d*

बालत्वकामलभुजक्लमभारभूतैः ॥

14 *a* T Vi एकस्त्वमेव ननयाऽसि *c* T तत ग्रामतोऽपसर जीव—
d So T, Vi Bh others तूर्णं प्रविश्य—

15 *c* So S Va 2 Bh G दुर्विगाह, T Vi दुर्विगाहे

16 *b* Bh कम्पाधरो *c* S, P 1 क्षोभात् त्रि— *d* So S, P 1 Va 2 Bh G T, Vi परिमृज्य

इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्र
दैत्य- क्रुधौष्ठमधर किल निर्विमृज्य ।
युद्धार्थमुद्भटभुजावलदर्पितोऽस्मि
वाणान् सहस्व मम शातितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥
दुष्प्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यम्
सद्यो विधाय विषमान् विशिखान् न्यधत्त ।
स क्रोधमीनभुजगेन्द्रनिभ स्वचाप
चण्ड प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे ॥ १९ ॥
कर्णान्तिमेत्य दितिजेन विकृष्यमाण
कोदण्डदण्डमभित सुषुवे शरौघान् ।
व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहै
सान्द्रैरशेषककुभा पलितकरिष्णून् ॥ २० ॥
बाणै सुरारिधनुष प्रसृतैरनन्तैर्
निर्वापमीपितभटैर्लसदशुजालै ।

18. *b* S, P I निर्विमिद्य *c* T, Vi.—उद्भटभुजावलि— *d* T, Vi.—शाणितरक्तपृष्ठान्

19. *a* So Bh., G, others दुष्प्रेक्षणीय—, cp note on III, 42, 48, 71. *b* Bh.—विशिखान् विषमान् न्यधत्त *d* So S, Vā 2, Vi, T. have - चण्डप्रभ यशसि जैत्रशरे कुमार, Bh, G चण्ड प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे

20. *b* So Bh, G, T, Vi., S, P I कादण्डमेतदभित *c* and *d* So S, P 1, Bh. reads

व्यामाङ्गने लिपिकरान् किरणप्ररोहै
सान्द्रैरशेषककुभा पलितकरिष्णु ॥

So is G except in व्यामाङ्गणे, T, Vi. however have

व्योमाङ्गणे लिपिकरान् स्वकरप्रहारान् ।
अद्रैरशेषककुभा पतिवत् करिष्यत् ॥

21. *b* So Bh., G, T, Vi., S, Vā 2—मीपितभटौ लस— *c* So Bh, G, —सुरेश्वरसैन्य ईशमूनु Va 2, S, T, Vi —सुरेश्वरसैन्य काञ्जौ. *d* T, Vi. छन्नाकृति स विशय न जगाम दृष्टे-

अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यकं स
छन्नः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥
देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढम्
आकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजैत्रान्
तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥
रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते
सद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेलौ ।
देवप्रभो प्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥
तत्राथ दुःसहतरं समरे तरस्वी
धामाधिकं दधति धीरतरे कुमारे ।
मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
मायाप्रपञ्चचतुरो रचयाचकार ॥ २४ ॥
अट्टहास कोपकलुषो विकटं विहस्य
व्यर्थी समर्थ्य नरशस्त्रयुधं कुमारे ।
जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं
वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत्त ॥ २५ ॥

22 *c* G बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजैत्रैः, Bh बाणानसूत निशितान् युधि यान् विजैत्रान् *d* T, V1 तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः

23 Śloka omitted by Bh *b* T, V1 निखिलखेचरखिन्नदेहे *c* P 1 देव·प्रभा प्रभुरिव (standing for) देवप्रभो प्रभुरिव which is found in T V1

24 *a* Bh, G T V1—तरं तरसा तरस्वी *b* T, V1 धामादधावधि कधीरतरं कुमारे

25 *b* Bh व्यर्थं समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे, T, V1, S व्यर्थी समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे *c* T, V1, Bh, G जिष्णौ जगद्विजय—

सधानमानसममस्य युगान्तकाल-
भूमभ्रम परुषभीषणघोरघोष ।
उद्धूतधूलिपटलै पिहिताम्बराश
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत् समीर ॥ २६ ॥
कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
धूतानि तेन मरता सुरसैनिकानाम् ।
उड्डीयमानकलहसकुलोपमानि
मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रसन्नु ॥ २७ ॥
विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
नीता नभस्तलमल नवमल्लिकाभा ।

26 So S, Vā 2 except—भूतभ्रम in *b* Bh

सधानकाम्यममस्य युगान्तकाल—
भूमभ्रम परुषभीषणघोरघोष ।
उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराश
प्रच्छन्नचण्डकिरणाव्यसरत् समीर ॥

So G excepting व्यवहत् समीर, T agrees with ours in *a* and *b* but has for *c* and *d*

उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बरान्त
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यवहत् समीर ॥

V1 however differs from all in *b* and *c*

भूतभ्रम परुषभीषणघोषघोष
उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराङ्ग ।

27 *d* So S, P 1, Va 2, T, V1 मघ्रामधूलिमलिने
Bh for *c* and *d*

उड्डीयमानवरहसकुलोपमानि
मेघाभ्रधूलिमिलिते नभसि प्रगसु ।

G agrees with Bh in *c* but in *d* it goes with T, V1

28 *b* S, P 1, Va 2 नभस्थल— *d* Bh व्यातेनिरे दिविचरीचिरविभ्रमेण, G, T, V1 —दिविचरी चिर—

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीला
व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरवैतवेन ॥ २८ ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजाना
सद्य शतानि विधुराणि दलत्कुथानि ।
पेतु क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
पक्षस्य भूधरकुलस्य तुला वहन्ति ॥ २९ ॥

भ्रष्टा खरेण मरुता रथराजयोऽपि
दोधूयमाननिपतिष्णुतुरगमध्ये ।
विस्रस्तसारथिकुलप्रवरा समन्ताद्
व्यावृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरगवाहा
वातेन तेन विधुता सुरसैन्यमध्ये ।
शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्या
स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
सस्तायुधा सुविधुरा परुष रसन्त ।

29 *b* T V1 सद्य कुलानि विधुराणि—, Bh सद्य शतानि विधुराणि गलत्कुथानि

30 T V1 reverse the order of 29 30 *a* T. भ्रष्टा खरेण— *b* So T V1 others—गमाश्च *c* Bh G विध्वस्तसारथिरथप्रवरा समन्तात्, T V1 वित्रस्तसारथिवरप्रवरा समन्तात् *d* T, V1 व्यावृत्तिमापुरवनौ सुर—

31 *a* and *b* Bh —सुरसैन्यतुरगवारा दैत्यैन तेन विधुता विधुरा रणान्ते, G —सुरसैन्यतुरगधारा वेगेन तेन विधुता विधुरा रणान्ते, with G agree T V1
c and *d* Bh

शस्त्राभिघातमथिता परिपेतुरुर्व्या
स्वीयेषु वारणवरेषु पतत्सु सत्सु ॥

32 *c* and *d* So G with which agrees Bh except in निपेतु T, V1

वात्याविधूतदलवद् भ्रममेत्य दूरं
निष्पेतुरम्बरतलाद् वसुधातले ते ॥ ३२ ॥

इत्थं विलोक्य मुरसैन्यमशेषमेव
दैत्येन्द्रवर्गेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतुर्
दिव्यं प्रभावमतनोदनघः स देवः ॥ ३३ ॥

तेनोद्गतं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधे प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वानुजद्दहनदैवतमन्त्रमिद्धम्
उद्दीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥

वर्षान्तिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते
गाढान्धकारितदिशो घनधूमसंघाः ।
सद्यः प्रसस्रुरमितोत्पलदामभासो
दृग्गोचरत्वमखिलं युगपद् हरन्तः ॥ ३५ ॥

वायोर्विवृत्तदलवृन्दमिवेत्य दूरं
निष्पेतुरम्बरतलाद् वसुधातलेऽपि ।

S, Vā 2 वात्याविवर्तदलवद्. . . . तलेऽस्मिन् ॥

33 *a* S, P 1, Vā 2—सैन्यमथो अशेषं *c* Bh, G स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतु, T, V1—कमलाकलनैकहेतु *d* Bh, G, T, V1—मतनोदनघ स देव

34 *a* So Bh, G, P 1, Vā 2 तेनोत्थित—, S तेनोज्झित, T, V1 तेनान्वित *b* So Bh, G, T, V1, others युधि प्र— *d* T, V1 उच्चैः प्रकोपदहन.

35 *a* and *b*: Bh, G, T, V1

तत्कालजातजलदद्युतया नभोऽन्ते
तत्रान्धकारितदिशा. . . . ।

c and *d* So S, P 1, Vā 2, so Bh, G, T, V1, S, Vā 2 न हि रानपन्त majority धामदां

दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभिर्
लिप्त नभस्तलमल घनवृन्दसान्द्रै ।
धूमैर्विलोक्य मुदिता खलु राजहसा
गन्तु सर सपदि मानसमीपुरुच्चै. ॥ ३६ ॥
जज्वाल वह्निरतुल सुरसैनिकेषु
कल्पान्तकालदहनप्रतिम समन्तात् ।
आशामुखान्यपिदधन् निखिलानि कीला-
जालैरल कपिलयन् सकल नभोऽपि ॥ ३७ ॥
उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभि ।
कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसघैर्
व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चै ॥ ३८ ॥
गाढाद् भयाद् वियति विद्रुतखेचरेण
दीप्तेन तेन दहनेन सुदु सहेन ।
दंदह्यमानमखिल सुरराजसैन्यम्
व्यत्याकुल शिवसुतस्य समीपमागात् ॥ ३९ ॥
इत्यग्निना घनतरेण तदाभिभूत
तद्देवसैन्यमखिल विकल विलोक्य ।
सस्मेरवक्त्रकमलोऽन्धकशत्रुसूनुर्
बाणासनेऽथ समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

36 *a* Bh , T V1 दिक्चक्रवालमिलितैर्मलिनैस्तमोभि , G —वालमिलनै-र्मलिनैस्तमोभि *c* T V1 —विलोक्य पिहिता खलु—

37 *c* and *d* So S P l, Va 2 , so Bh and G except कपिशयन्

39 *a* Bh , G तद्भीतितो वियति विद्रुतखेचरेण, T , V1 तत्प्रान्ततो वियति चाद्भुतसचरेण *b* T , V1 दीर्घेन तेन— *c* Bh , G , T , V1 —मानमनिश सुर— *d* G , T , V1 —समीपमायात्, S , Va 2 समीपमाप

40 *a* Bh G , T , V1 घनतरेण तनोऽभिभूत

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
कालानलप्रबलधूमनिभो नभोऽन्ते ।
गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणां
शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥
विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दमध्ये
गम्भीरभीषणरवे कपिलीकृताशा ।
घोरा युगान्तचलितस्य भयंकरस्य
कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
कादम्बिनी विरुरुचे विलकण्ठिकाभिर्
उत्तालकालरजनीव रदावलीभिः ।
व्योम्न्युच्चकैरचिररुक्परिदीपिताशा
दृष्टिच्छिदा विषमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥
व्योमान्तरालं पिदधता ककुभां मुखानि
गर्जारवैरविरतैस्तुदता मनांसि ।

41. c T. गर्जारवैर्विद्रुतनवावनीधरा
42. a and b. Bh.—वारिदवृन्दवर्गे गम्भीरभीषण—, T., Vi.—वारिदवृन्दवर्गे गम्भीरभीषणरवे कपिलीकृताशा, G.—वारिदवृन्दवर्गे गम्भीरभीषणरवे कपिलीकृताशा. c and d Bh., G., T., Vi. as ours, S., P-1, Va-2—चलितस्य भयंकरस्य—.
43. a So Bh., G., T., Vi., others विसकण्ठिकाभिः. b Bh., G., T., Vi.—अल्दाव—. c Bh., G., T., Vi. व्योम्न्युच्च-कैरचिररोचिररोचिताशे d So P-1, Va 2, S (अ)दृष्टिच्छिदा विषमघोषविभीषणा च, Bh., G दृष्टिच्छटा विषमरावविभीषणेव; T., Vi दृष्टिच्छलाद् विषमघोषविभीषणेव, Va 2 विषमरावविभीषणा च
44. b T., Vi. गर्जारवैरविरतैः— After this śloka Vi., T., G., Bh. have:

बर्हीन्द्रभावितनराः सहसा स्वनेन (T., Vi. बर्हीन्द्रा—)
स्यन्दन्त्यतीरे निजकुले इव सुप्रबुद्धे । (T., Vi.—कुलेष्वनुप्रबुद्धे)
मेघान्धकारपटलीपिहिते नभोऽन्ते
नद्यः प्रवेगुरभितः प्रमदा इवाद्रया ॥ (T., Vi.—प्रमदाद्रताय)

G. agrees with T., Vi. in d; rest as Bh

अम्भोभृतामनितरामनणीयसीभिर्
धारावलीभिरभितो ववृषे समूहः ॥ ४४ ॥
घोरान्धकारपटलैः पिहिताम्बराणा
गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।
वृष्ट्या तया जलमुचा वरुणास्त्रजाना
विश्वोदरंभरिरपि प्रशशाम वह्निः ॥ ४५ ॥
दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रैर्
आकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।
तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
गाढं जघान मकरध्वजमन्त्रसूनुम् ॥ ४६ ॥
देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकरं सचाप
बाणैश्चकर्त कणशो रणकेलिकारः ।
योगीव योगविनिपक्वमना यमाद्यैः
सांसारिकं विषयसंघममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥
भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
प्रदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
क्रीडत्करालकरवालकरो दधानश्
चर्माभ्ययावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम् ॥ ४८ ॥

45 So S, P 1, Va-2, Bh.

आप्लाविताहवभुवा पिहिताम्बराणा
गम्भीरगर्जितघनद्विगुरासुराणाम् ।
वृष्ट्या तया जलमुचा वरुणास्त्रजाना
विश्वोदरंभरिरपि प्रशशाम वह्निः ॥

So G except in—गर्जनिस्वन—, T, Vi have आप्लावितो बहुमवाऽपिहिताम्बराणा, rest as G

46 *a* Bh—रोषकलुषा नि— *c* Bh—सुरेन्द्रसैन्यं, so T, Vi, G

47 *a* Bh.—दैत्यविशिखप्रचर— *b* So Bh G, T, Vi, others —केलिकारी *c* So G, Bh, T Vi, P 1, Va-2, S, G योगीव योगविधिगुप्तमना यमाद्यैः *d* So Va-2, P 1, S, Bh., G —विषयवर्गममोघवीर्यं, T Vi—विषयवर्गममोघवीर्यै .

48 *c* and *d* So Bh, G, Va-2, P 1, S—वरासुरेन्द्रस्त प्रत्य—

अन्यानन्तमसुराधिपमीशपुत्रो
दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैर्न्तम् ।
दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
शक्तिं प्रमोदविकसद्वदनारविन्दः ॥ ४९ ॥
उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
हर्षाश्रुभिः सह समग्रदिगीश्वराणां
शोकोत्थबाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥
शक्त्या हतानुतसुरेश्वरतापनस्य
कल्पान्तवातहतिभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
दृष्ट्वा प्रहृष्टपुलकाङ्कितचारुदेहा
देवाः प्रमोदमगमन्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥
यत्रापतत् स दनुजाधिपतिः परासुः
सवर्नवानतिघनच्छिदगिरीन्द्रकल्पः ।
तत्राद्रवत् फणिसनिर्झरणी फणालिम्
तद्भूरिभारविधुरामिरवो व्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥
स्वर्गापगातटिल्मीतरिणी समन्तात्
सौगन्ध्यलुब्धमधुपानलिनीभ्यनाना ।

49 *b* T, Vi —सैनिकैस्तं-
50 *c* Bh., G, T, Vi S —सह समस्तदिगीश्वराणां *d* So Vā 2, S, others शोकार्त—
51 *a* Bh. शक्त्या हतानु—, T Vi शक्त्याथ हतमसुरेश्वर— *b* So S, P 1, Vā 2, Bh, T Vi. S—हेत—, cp II, 24 प्रतापक्षतिशोषितस्य where some MSS have क्षत— *c* Bh. दृष्ट्वा वहृष्ट—, so G, T, Vi., others पुलकाञ्चित— *d* T, Vi.—त्रिदिवे—
52 *b* Bh., G —रीन्द्रतुल्य, S, Va 2 सर्वत्र निरतच्छिन्नगिरीन्द्रतुल्य- *c* Bh, Vi. तत्रादवत्
53 Śloka omitted by Bh *d* So Vi., G, S, Va 2, P 1—शौ

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्त
शम्भोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ॥ ५३ ॥
पुलकभरविभिन्नवारवाणा
भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।
सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्याः
प्रमदमुखद्युतिसंपदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥
इति विषमशरारेः सूनुना जिष्णुनाजौ
त्रिभुवनखलशल्ये प्रोद्धृते दानवेन्द्रे ।
बलरिपुरथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य
व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपादः ॥ ५५ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ तारकदैत्येश्वरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

54 *a* V1 —विभिन्नचारुदेहा *c* V1 ससुरवरगणा— *d* S प्रमदमुखच्छवि—

55 *b* Vā 2 त्रिभुवनवर—, Bh, G पातिते दानवेन्द्रे, V1 प्रेरिते— *c* Bh, G V1 बलरिपुरपि नाक—

Colophon P 1 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ तारकदैत्येश्वरवधो नाम सप्तदश सर्ग, V1 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रमुकुटमाणिक्यश्रीकालिदासकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदश सर्ग, Bh इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदश सर्ग, so G and S

VERSE-INDEX

अ

आ

इ

क

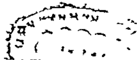
द

प

ब

भ

म

श

स

ह